

Zanîngeha Mardîn Artukluyê
Enstîtûya Zimanên Zindi yên Li Tirkîyeyê
Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî

Teza Lîsansa Bilind

**DI DEWRA OSMANIYAN DE WEŞANGERIYA
KITÊBÊN KURDÎ (1844-1923)**

Mesut ARSLAN

11711005

Şewirmendê Tezê

Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Mêrdîn 2014

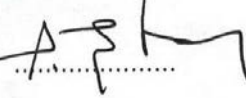
TÜRKİYE'DE YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

23.01.2014 tarihinde savunması yapılan "Osmanlı Döneminde Kürtçe Kitap Yayıncılığı (1844-1923)" başlıklı bu çalışma jürimiz tarafından Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Üye : Doç. Dr. Abdurrahman ADAK

Üye : Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Kadri YILDIRIM

Mardin Artuklu Üniversitesi
Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürü

KURTE

DI DEWRA OSMANIYAN DE WEŞANGERIYA KITÊBÊN KURDÎ (1844-1923)

Mijara vê tezê dîroka weşangeriya kitêbên kurdî yê di nav Dewleta Osmanî de çap bûne ye. Çêkirina lîsteyeke kitêbên wê demê çapbûyî, ravekirina naverok û konteksa wan a dîrokî jî armanca wê ye. Bi vê mebestê ji kitêbxaneyên fermî û şexsî kitêb hatine berhevkerin, naverok û konteksa wan a dîrokî hatine analîzkirin.

Tez, ji destpêk, sê beş û encamê pêk tê. Di destpêkê de armanc û çarçoveya tezê tê ravekirin; çavkanî têne nirxandin û li ser rêbaza tezê çend agahî têne dayîn.

Di beşa ewil de kurtedîroka nivîs, kitêb û çapxaneyê tê ravekirin. Hatina çapxaneyê ya nav Dewleta Osmanî, li Kurdistanê ‘emilandina wê û kurtedîroka kurdiya nivîskî jî mijarên vê beşê ne.

Di beşa duyem de rewşa kurdan a di nav Dewleta Osmanî de tê nîqaşkirin. Ji ber maweya mijara tezê di vê beşê de zêdetir bûyer, komele û tevgerên sedsalên nozdehemîn û bîstemîn têne lêkolînkirin. Herwiha di dawiya beşê de hewl tê dayîn ku nêrînên du kesayetên (Ehmedê Xanî û Hacî Qadirî Koyî) ku li ser fikra netewî ya kurd bandora wan pir mezin e bê ravekirin. Bi van lêkolîn û ravekirinan, pêşketina nasnameya kurdî ya di dewra dawî ya Dewleta Osmanî de jî tê nîşandan. Lewre bingeha weşangeriya kitêbên kurdî jî ev pêşketin e.

Di beşa sêyem de kitêbên kurdî yê ku di dewra Osmaniyan de hatine çapkirin têne tesnîfkirin û yek bi yek têne nasandin. Kitêbên kurdî yê bi herfên ‘erebî, yê ku mîsyoneran weşandine (bi piranî tîpên ermenî ne) û du weşangerên kurdî yê wê demê (Kurdîzade Ehmed Ramîz û Mihemed Şefîq Arwasî) mijarên vê beşê ne. Di tesnîfkirin û nasandina kitêbên wê demê de bûyer, komele û tevgerên ku di beşa duyem de hatibûne ravekirin jî têne ‘emilandin; bi vî awayî tez hewl dide ku têkiliya weşangeriya kitêbên kurdî û tevgera netewperwerên kurdan a di nav Osmaniyan de nîşan bide.

Peyvên Sereke: Kitêb, çapxane, weşangeriya kurdî, Dewleta Osmanî

ÖZET

OSMANLI DÖNEMİNDE KÜRTÇE KİTAP YAYINCILIĞI (1844-1923)

Bu tezin konusu Osmanlı döneminde Kürtçe kitap yayıncılığıdır. O dönemde basılan Kürtçe kitapların bir listesini hazırlamak, içeriğini ve tarihî bağlamını açıklamak tezin başlıca amacıdır. Bunun için resmî ve şahsi kütüphanelerden kitaplar toplanmış ve bu kitaplar üzerinde araştırma yapılmıştır.

Tez, başlangıç, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Başlangıç bölümünde tezin amacı ve çerçevesi açıklanmakta; kaynak değerlendirmesi yapılmakta ve usûl hakkında bilgi verilmektedir.

Birinci bölümde yazı, kitap ve matbaanın tarihi kısaca açıklanmaktadır. Matbaanın Osmanlı Devleti'ne gelişi, Kürdistan'da kullanımı ve yazılı Kürtçe'nin kısa tarihi de bu bölümün konu başlıklarıdır.

İkinci bölümde Kürtlerin Osmanlı Devleti içindeki durumu tartışılmaktadır. Tezin tarih aralığına binaen bu bölümde daha ziyade 19 ve 20. yüzyıldaki olaylar, cemiyetler ve hareketler araştırılmıştır. Ayrıca bölümün sonunda Kürt millî düşüncesinin oluşumu ve şekillenmesi üzerinde büyük tesirleri olan Ahmed-i Hanî ve Hacı Kadir-i Koyî'nin fikirleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu araştırma ve açıklamalarla Kürt millî kimliğinin Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki gelişimi gösterilmeye çalışılmıştır. Zira Kürtçe kitap yayıncılığının temelini oluşturan da bu gelişimdir.

Üçüncü bölümde Osmanlı döneminde basılan Kürtçe kitaplar tasnif edilmiş ve tek tek tanıtılmıştır. Arap harfli Kürtçe kitaplar, misyonerler eliyle basılan Kürtçe kitaplar ve iki Kürt kitap yayıncısı (Kürdîzade Ahmed Ramiz ve Muhammed Şefik Arvasî) bu bölümün konu başlıklarıdır. Bu tasnif ve tanıtımda ikinci bölümde açıklanan olaylar ve Kürt cemiyetleri de göz önünde tutulmuştur. Böylece Kürtçe kitap yayıncılığı ile Kürt millî hareketi arasındaki bağlantı gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kitap, matbaa, Kürtçe yayıncılık, Osmanlı Devleti

SUMMARY

KURDISH BOOK PUBLISHING DURING OTTOMAN ERA (1844-1923)

The subject of this thesis is Kurdish book publishing during Ottoman era. The main object is to make a list of published books of that era, along with their content and historical context. In order to put this into practice, books were collected from private and public libraries and were researched.

The thesis is consist of introduction, three parts and conclusion. In the introduction, the aim and frame of the thesis is being explained; the sources are being evaluated and the method is being introduced.

In the first part, the history of script, book and printing house is shortly being introduced. The arrival of printing house in Ottoman Empire, its usage in Kurdistan, and a short history of inscribed Kurdish are also titles of this part.

In the second part, the situation of Kurds in Ottoman Empire is being discussed. In this part the events, communities and movements of 19th and 20th are mostly researched in accordance with the date range of the thesis. Additionally at the end of this part the opinions of Ahmed-i Khani and Hacı Qadir-i Koyi who mostly effected the creation and formation of Kurdish nationality were explained. Through these research and explanations it was tried to show the development of Kurdish identity in the last years of Ottoman Empire. As it is this development which Kurdish book publishing base on.

In the third part the published books are being classified and introduced one by one. Kurdish books with Arabic script, Kurdish books that published by missionaries and two Kurdish publishers (Kurdizade Ahmed Ramiz and Muhammed Shefik Arvasi) are the titles of this part. In these classification and introduction the events of that explained in second part and Kurdish communities were taken into consideration. In that way Kurdish book publishing and Kurdish national movement were tried to be connected.

Key Words: Book, Book publishing, Kurdish Publishing, Ottoman Empire

NAVEROK

KURTE	i
ÖZET	ii
SUMMARY	iii
PÊŞGOTÎN.....	vi
DESTPÊK	1
1. Armanc û Çarçoveya Tezê	1
2. Derbareyê Çavkaniyan û Rêbazê de	3

BEŞA EWIL

DERBAREYÊ NIVÎS, KITÊB Î ÇAPXANEYÊ DE.....	7
1. Derbareyê Kitêb û Nivîsê de	7
2. Derbareyê Çapxaneyê de.....	8
2.1. Lîtografya (Çapberî – Taşbasma)	11
2.2. Li Dewleta Osmanî Çapxane	11
2.3. Li Kurdistanê Çapxane	14
3. Derbareyê Kurtedîroka Kurdiya Nivîskî de	18

BEŞA DUYEM

DI NAV DEWLETA OSMANÎ DE KURD	24
1. Pêşketina Nasnameya Kurdî di Nav Dewleta Osmanî de	27
1.1. Heta Şerê Cîhanê yê Yekem.....	27
1.2. Dema Şerê Cîhanê yê Yekem	42
1.3. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem	45
1.3.1. Xebatên Siyasî	45
1.3.2. Xebatên Kulturî.....	48
2. Di Pêşketina Nasnameya Kurdî de Du Kesên Xwedî Bandor.....	58
2.1. Ehmedê Xanî	58
2.2. Hacî Qadirê Koyî.....	62

BEŞA SÊYEM

KITÊBÊN KURDÎ YÊN DI DEWRA OSMANIYAN DE HATINE WEŞANDÎN	68
1. Kitêbên Kurdî yên ku bi Herfên ‘Erebî Hatine Weşandin	69
1.1. Kitêbên Kurdî yên ku ji Aliyê Saziyên Fermî yên Dewleta Osmanî ve Hatine Weşandin	69
1.2. Kitêbên Kurdî yên ku bi Hewldanên Komele û Rewşenbîrên Kurd Hatine Weşandin	80
1.2.1. Beriya Şerê Cîhanê yê Yekem (1898-1913)	80
1.2.2. Dema Şerê Cîhanê yê Yekem (1914-1917)	100
1.2.3. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem (1918-1923)	103
2. Kitêbên Kurdî yên ku ji Aliyê Mîsyoneran ve Hatine Weşandin	129
2.1. Derbareyê Mîsyoneriyê de	130
2.2. Di Nav Dewleta Osmanî de Mîsyonerî	130
2.3. Têkiliya Mîsyoneran a bi Kurdî re	131
3. Weşangerên Kurd	142
3.1. Kurdîzade Ehmed Ramîzê Licêyî	142
3.2. Mihemed Şefîq Arwasî	150
ENCAM	153
ÇAVKANÎ	161
PÊVEK: Lîsteya Kitêbên Kurdî yên di Dewra Osmanî de Hatine Weşandin	179

PÊŞGOTIN

Pêwistiya axaftinê û bi vê riyê danîna têkiliyê bi qasî dîroka mirovayetiye kevn e. Nivîs ango bi rêya îşaret û sembolan qeydkirina gotinan jî pêngaveke girîngtirîn a tarîxê ye. Nivîsên herî kevin li Misra qedîm, wekî nivîsên hiyeroglîf yanî nivîsên bisûret derdikevine pêşberî me. Şaristaniyên Asya, Misir û Mezopotamya li gorî şertên dema xwe û îmkânên erdnîgariyê li ser tabletên kîl, çerm, hestî, qumaş, papîrus û daran nivîsandiye. Çîniyan di sedsala duyem a mîladî de kaxez îcad kiriye û bi vî rengî di dîroka kitêbê de serdemeke nû dest pê kiriye.

Bingehên çapxaneya modern di sedsala panzdehemîn de li Ewrûpayê hate danîn, bi taybetî li Elmanyayê Gutenberg û li Hollandayê jî Coster, di vî warî de du navendên girîng in. Ya rastî dîroka çapxaneyê kevintir e lê ji ber şert û mercên civakî, aborî û siyasî yê Ewrûpa, çapxaneyê rola xwe ya resen di vê dewrê de lîst. Bi saya vê mekîneyê, çapa kitêban xurt û belavbûna zanîne bi lez bû. Ev yek hilweşîna tekellên zanîn û deshilatdariyê, wekî dêr û begên feodal, bi leztir dike. Ji ber vê yekê jî Francis Bacon dibêje: “Sê tiştên ku serdema modern vekirîye çapxane, barûd û pisûla ye.”

Piştî îcada wê bi gelekî, çapxane digihîje nav Dewleta Osmanî jî. Beriya wê xirîstiyân û cihûyan çapxane diemiland lê tesîreke wê li ser desthilatê û xelkê musliman nedibû. Di sala 1727an de bi îcazeta Şêxulîslam, cara ewil kesekî musliman -Îbrahîm Mutferrîqa- li Stembolê çapxane ava kir. Ev tenê destpêkek bû û bandoreke mezin -an jî şoreşek- pêk neanî, lê piştî Fermana Tenzîmatê (1859) bi zêdebûna rojname û kovaran girîngiya çapxaneyê zehftir bû û êdî giha wê astê ku dikarîbû civakê ji aliyê fikrî ve kanalîze bike.

Wekî pêkhateyên din ên Osmanî, kurdan jî çapxane bi kar anî: kovar, rojname û kitêb bi zimanê xwe çap kirin. Wan jî ev mekîne ji bo pêşdebirina ziman û edebiyata xwe, kemilandina nasnameya xwe ya netewî bi kar anî.

Mijara vê tezê jî weşangeriya kitêbên kurdî yê di dema Osmanî de çap bûne ye. Car caran qala destxetan bike jî mijara tezê kitêbên çapkirî ne. Ji ber vê yekê di beşa ewil de qala kurtedîroka nivîs, kitêb û çapxaneyê tê kirin. Çapxane kengî gihişte nav

Dewleta Osmanî, li Kurdistanê çapxaneyên ewil li kû ava bûn, ev jî mijarên beşa ewil in.

Ji ber ku tez li ser kitêbên di dewra Osmaniyan de çap bûne ye, beşa duyem jî li ser kurtedîroka kurdan a di nav Dewleta Osmanî de ye. Helbet ev mijareke pir berfireh e, lê armanca vê tezê ne bi berfirehî ravekirina wê ye. Ev beş zêdetir li ser sedsalên nozdehemîn û bîstemîn radiweste û bi taybetî dixwaze di dewra dawî de pêşketina nasnameya kurdî ya di nav Osmaniyan de nîşan bide.

Beşa sêyem êdî bi temamî bîbliyografîk e. Kitêbên ku çap bûne pêşî têne tesnîfkirin, paşê jî yek bi yek, li gorî rêza kronolojîk qala wan û naveroka wan tê kirin. Eger ev kitêb weşanên wê yên nû hatibine kirin ew jî têne gotin û ji bo nusxeyên orjînal jî kitêbxane, tevî hejmara wan a xwemîrî, ku bi tirkî jê re “demirbaş numarası” dibêjin, têne nîşandan.

Bîbliyografya di lêkolînên zanistî de şaxeke bingehîn e. Ji ber ku hê di destpêka lêkolînê de hewce ye lêkolîner ji çavkaniyên heyî agahdar bibe û zanibe wê serî li kîjanê bide. Armanca vê tezê jî derxistana envantera kitêbên kurdî yên di dema Osmanî de çap bûne ye. Hêvî û armanc ew e ku bi vê tezê lêkolîner ji kitêbên wê dewrê hayedar bibin; hem di lêkolînên xwe de ji wan îstîfade bikin hem jî li ser wan lêkolînan bikin. Ji ber ku malzemeyên li ber dest qet ne hindik in û mirov nikare wan malzemeyan biçûk bibîne. Mînakekê bidim; ‘Ebdurehîm Rehmiyê Hekarî ji bo helbesta nûjen a kurdî navekî girîng e, lê îro hê hemû helbestên wî nehatine komkirin û nehatine çapkirin. Di vê tezê de me dît ku di dema Osmaniyan de herî kêma du dîwanên wî çap bûne. Helbestên di dîwana yekem de hemû di *Jînê* de hatine weşandin lê yên di dîwana duyem de ne wilo ne. Naxwe heta ew dîwana duyem neyê dîtin û lêkolînkirin ne mimkun e ku hemû helbestên ‘Ebdurehîm Rehmî bêne tesbîtkirin; dîsa bêyî dîtin û analîza vê dîwanê wê her lêkolîna li ser ‘Ebdurehîm Rehmî kêma bimîne.

Li Kurdistana Bakur dîroka kurdolojiyê ya di nav zanîngehê de pir kurt e. Zanîngeha Mêrdîn Artuklu di vî warî de pêşeng e û çend sal in nû nû tezên bi kurdî di bin banê wê de têne amadekirin. Ev xebatên ku hejmara wan hêdî hêdî zêde dibe di serî de ziman û edebiyata kurdî wê li hemû çanda kurdî tesîr bikin. Ez jî bextewar û bisiûd im ku derfeta amadekirina tezeke bi kurdî kete destê min.

Siûdeke min a dî jî pratîka min a nav Koma Xebatên Kurdolojiyê bû. Bi vê komê re ku ji lêkolînerên jêhatî û dilsoz pêk tê, me gelek xwendin û xebat li ser dîroka kurdan a dewra Osmaniyan, bi taybetî jî li ser sedsala nozdeha û bîsta kir. Wan xwendin û tecrûbeyan berê min da vê mijarê û di pêvajoya amadekirina tezê de jî barê min gelekî sivik kir. Hemû endamên Koma Xebatên Kurdolojiyê malavahiyeke mezin heq dikin, ew her bijîn.

Spasiyeke taybet ji rêvebirê Enstîtuya Zimanên Zindî yên Tirkiyeyê û şêwirmendê vê tezê mamoste Kadri Yildirim re, ji ber ku hîmên kurdolojiyê li bakurê Kurdistanê danîn û derfeta amadekirina vê tezê da min. Ji mamoste Abdurrahman Adak re jî gelekî minetdar û spasdar im, ji ber ku di diyarkirina mijara vê tezê de û di her mijarê de arî min kir. Ji serekê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî mamoste Ramazan Pertev re; ji bo ku ji arşîvên xwe yên şexsî çavkanî bi min re parve kirin ji Huseyin Şemrexî, Mele ‘Evdisselamê Bêcirmanî, Sedat Ulugana û Zakarya Mildanoglu re; ji mamoste Malmîsanij re ku bi lêkolînerên xwe rêya min û gelek lêkolîneran ronî kir û hê jî dike; lêkolîner Veysel Aydeniz re; ji hevalê dilsoz Dawid Yeşilmen û xanima wî Sonja Galler re; ji Mehmet Çetin re ku teshîha vê tezê kir û ji hemû kesên ku kêma jî zêde xêra wan gihaye vê tezê re gelekî spas dikim.

Mêrdîn 2014

KURTEBÊJE

amd.	: Amadekar
B.	: Beş
Bnr.	: Binêre
ç.	: Çap
H.	: Teqwîma Hîcrî
H.b.	: Heman berhem
H.g.	: Heman gotar
H.r.	: Heman rûpel
Hwd.	: Her wekî din
H.X	: Hejmara Xwemîrî (Demirbaş No)
j.	: Jimar
M.	: Teqwîma Mîladî
nd.	: Nivîskarên din
R.	: Teqwîma Rûmî
r.	: Rûpel
vgz.	: veguhêzer
wer.	: Wergervan
weş.	: Weşanger/Weşanxane

KURTEYA NAVÊN TAYBET

- ABCFM : American Board of Commissioners for Foreign Missions [Meclîsa Delegeyên Amerîkî ji bo Mîsyonên Derve]
- ABS : American Bible Society [Civata Kitêba Pîroz a Amerîkî]
- BFBS : British and Foreign Bible Society [Civata Kitêba Pîroz a Brîtanya û Biyanî]
- BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi [Arşîva Osmanî ya Serekwezîrtiyê]
- DIA : Diyanet İslam Ansiklopedisi [Ansîklopediya Îslamê ya Dîyanetê]
- HIF : Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası [Partiya Azadî û Hevbendiyê]
- ITC : İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti [Komeleya Yekîtî û Pêşveçûnê]
- KAPK : Komeleya Arîkarî û Pêşveçûna Kurdan [Kürd Te'âvün ve Terakkî Cem'iyeti]
- KBJK : Komeleya Bilindkirina Jinên Kurd [Kürd Kadînan Te'âlî Cem'iyeti]
- KBK : Komeleya Bilindkirina Kurdistanê [Kürdistan Te'âlî Cem'iyeti]
- KBKD : Komeleya Bilindkirina Kurdan a Diyarbekirê [Diyârbekir Kürd Te'âlî Cem'iyeti]
- KBZK : Komeleya Belavkirina Zanînê ya Kurdan [Kürd Neşr-i Ma'ârif Cem'iyeti]
- KBZWK : Komeleya Belavkirina Zanîn û Weşanê ya Kurd [Kürd Ta'mîm-i Ma'ârif ve Neşriyât Cem'iyeti]
- KKEQ : Komeleya Kurdistan a 'Ezmî Qewî [Kürdistan 'Azm-ı Kavî Cem'iyeti]
- KLBK : Komeleya Lêkolîna Berhemên Kurdî [Kürd Âsârî Tedkîk Cem'iyeti]
- KRCK : Komeleya Rêxistana Civakî ya Kurdan [Kürd Teşkilât-ı İctimâ'iyye Cem'iyeti]
- KSK : Komîteya Serxwebûna Kurdan [Kürd İstiklâl Komitesi]
- RAPK : Kürd Te'âvün ve Terakkî Gazetesi [Rojnameya Arîkarî û Pêşveçûna Kurdan]
- TMIHC : Ta'mîm-î Ma'ârif ve Islâh-i Hurûf Cem'iyeti [Komeleya Belavkirina Perwerdeyê û Rastkirina Herfan]

DESTPÊK

1. Armanc û Çarçoveya Tezê

Mebesta vê tezê lêkolînkirina li ser weşangeriya kitêbên kurdî yên di dema Dewleta Osmanî de çapbûne ye. Nasandina kitêbên kurdî yên ku di navbera salên 1844-1923yan de di nav sînorê Osmanî de çapbûne, naskirina weşangerên van kitêban û têkiliya van kesan bi komeleyên netewperwer ên kurdan re mijarên sereke yên vê tezê ne. Di çarçoveya pêşketina nasnameya kurdî de vegotina rewşenbîr/netewperwerên kurd ên sedsalên nozdehemîn û bîstemîn û veguherîna vê vegotinê jî di beşa duyem de bi kurtî tê analîzkirin.

Mebest û sernavê vê tezê ji çarçoveya wê re çar sînoran dideyne:

- **Kitêb:** Mijara vê tezê kitêb in. Ji kitêbê mebest bêyî ku li hejmara rûpelên wê bêne meyzandin hemû weşanên serbixwe û ne perîyodîk in. Her çiqas di konteksta mijarê de qala kovar û rojnameyên kurdî zehf bê kirin, ji wan sûd bê wergirtin jî mijara eslî ya vê tezê kitêb in.
- **Kurdî:** Ev tez bala xwe dide kitêbên bi zimanê kurdî. Ji kurdî mebest lîsteya “Zarava û Devokên Kurdî” ya Prof. Dr. Kadri Yıldırım e.¹ Li gorî vê yekê kitêbek her çiqas derbareyê kurdan de jî be eger ne bi kurdî be ew ne di nav sînorên vê tezê de ye. Tenê îstîsnayeke vê heye, ew jî *Muqeddîmetu’l-Îrfana Mihemed Mîhrî* ye. Ev kitêb bi tirkiya osmanî ye lê ji ber ku bi temamî li ser fonetîka kurdî ye û destpêka projeya ferhenga pîrzimanî ya bi navê *Îrfan* e, min ew jî tevî lîsteya kitêbên kurdî kir. Ji bo ku kitêbek bibe mijara vê tezê ne şert e ku bi temamî kurdî be. Kitêbên wekî *Dîwana* Mewlana Xalid ku ji helbestên ‘erebî, farisî û kurdî pêk tê; dîsa *Dîwana* M. Esad Erbîlî ku tenê xezeleke kurdî dihewîne jî di nav sînorên vê tezê de ne.
- **Dema Osmanî:** Ev têgeh di nava xwe de du sînoran dihewîne. Yek jê dem ya duyem jî erdnîgarî. Dema çapkirina kitêbê hewce ye dema Dewleta Osmanî be. Wekî mînak di xebatên çarçoveya vê tezê de min du çapên *Mewlûda*

¹ Ji bo vê lîsteyê bnr. Kadri Yıldırım, *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi (Kurmançî Lehçesi)*, weş. Enstîtuya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Artuklu ya Mêrdînê, ç. 2, Mêrdîn, 2012, r. 25-26.

Bateyî yê bi tarîxa 1925 û 1931ê peyde kirin lê ji ber ku Dewleta Osmanî 1923yan de êdî qediyabû, min tevî lîsteya kitêban nekir. Ji bo sînorê duyem erdnîgarî jî, hewce ye kitêb di erdnîgariya di bin desthilatdariya Dewleta Osmanî de hatibe çapkirin. Li gorî vê, ferhenga kurdî-farisî ya Ebû Hesên a bi navê *Kitabî Luxatî Kurdî*, wekî dem di nav sînorê tezê de jî be ji ber ku ne di nav sînorên Osmanî de, lê li Tehranê çap bûye² bala vê tezê nakişîne. Her çiqas di nava vê tezê de bi sernavê “Kitêbên kurdî yê ji aliyê mîsyoneran ve hatine weşandin” beşek serbixwe hebe jî, dîsa ji ber şertê erdnîgariyê wergerên Încîlê yê ku li London, New York û Julfayê hatine çapkirin ne di nav de ne.

- **Weşan/Çap:** Mijara vê tezê kitêbên çapkirî ne. Her çiqas di beşa “Derbareyê kurtedîroka kurdiya nivîskî de” ji tablet û kitabe heta destxetan qala berhemên herî kevin ên bi kurdî bê kirin û derbareyê wan de agahî bê dayîn jî berê dûrbîna vê tezê li dewra piştî çapxaneyê û kitêbên çapkirî ye.

Li gorî van sînoran armanca sereke ya vê tezê dîtin, lêkolînkirin û danasîna kitêbên kurdî yê di dewra Osmaniyan de çap bûne ye. Beşa sêyem bi tevahî ji bo pêkanîna vê armançê ye. Lê ne mijara eslî ya vê tezê jî be di beşa duyem de hewl tê dayîn ku peywendîya di navbera çapkirina kitêbên kurdî û pêşketina nasnameya kurdî ya di nav Osmaniyan de bê nîşandan. Ji ber vê yekê di vê beşê de qala komeleyên kurdan ên wê demê û weşanên wan ên periyodîk, bi giştî çapemeniya kurdî ya dewra Osmanî, vegotina rewşenbîr/netewperwerên kurd ên wê demê û çend bûyerên girîng tê kirin. Dîsa bi vê mebestê derbareyê fikrîyata du kesayetên ku bandora wan a li ser kurdayetiyê pir e agahî tê dayîn: Ehmedê Xanî û Hacî Qadirê Koyî.

Naxwe em dikarin bibêjin ku du aliyên vê tezê hene: aliyê pratîk hewl dide ku di nav çarçoveya tezê de envantera kitêbên kurdî yê dewra Osmaniyan derbixe, aliyê teorîk jî hewl dide ku beşek ji fikra “kurdayetî”yê û têkiliyên wê yê bi metbûatê re ronî bike. Ji bo pêkanîna vê jî çavkaniyên sereke weşanên wê demê bûn. Kovar, rojname,

² Amir Hassanpour, “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, ed. Philip Kreyenbroek-Christine Allison, wer. Ümit Aydoğmuş, weş. Avesta, İstanbul, 2003, r. 89, 107. Di vê gotarê de di rûpelê 89an de sala çapkirina vê kitêbê 1885, di rûpelê 107an de jî 1866 tê nîşandan. Li gorî Kadri Yıldırım jî dîroka çapkirina vê kitêbê 1886 e. Bnr. Kadri Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, weş. Avesta, İstanbul, 2008, r. 95.

kitêb û rêzîknameyên wê dewrê belavbûyî, hin caran jî belgeyên arşîva Osmanî rê nîşanî me da.

Eger pirs werê “Ka vê tezê çi li kurdî zêde kir?” bersiva amadekar ev e:

- Di pêvajoya amadekirina vê tezê de sê kitêbên kurdî yê ji dewra Osmaniyan hatine dîtin ku kunyeya wan di bîblîyografya Mistefa Nerîman a bi navê *Bibliyografyay dûsed salî kitêbî kurdî 1787-1986* de nîne û metnê wan jî heta niha nehatine weşandin: *Turkceden Kurd Lisanına Mutercem Ilmihaldır, Xulaseî ‘Eqaid**, *Kurdce Dîn Dersleri: Dersa Dîn*.
- Bi dîtina kitêba *Xulaseî ‘Eqaid* “Reşbelek”a Ehmed Ramîz jî ku qala wê dihate kirin lê metnê wê ne li ber dest bû derkete holê û tîpguhêziya wê jî hate weşandin.³
- Di beşa sêyem a vê tezê de kunyeya 39 kitêbên di maweya vê tezê de têne nîşandan.
- Di beşa duyem a vê tezê de jî bi çavkaniyên yekem derbareyê komeleyên kurdan û çapemeniya kurdî ya wê demê de gelek agahî têne dayîn.

2. Derbareyê Çavkaniyan û Rêbazê de

Di çarçoveya vê xebatê de hewce ye em derbareyê rêbazê de jî çend tiştan bibêjin:

Xebatên zanistên civakî ne mîna yê teknîkî û fennî ne. Derfeta lêkolînerên civakî nîne ku di laboratuwaran de ceribandinan bikin û encamên wan binivîsin. Tiştêkî din ê zehmet heye ku di lêkolînên civakî de du caran du her dem nake çar. Ji ber vê yekê bidestxistina rastiya mutleq an jî bêqisûr ne mumkun e û fikra ku hûn herî zêde jê ewle ne jî dikare bê pûçkirin. Naxwe di vê rewşa hesas de rêya ewle ku ji lêkolîner re dimîne, xwe spartina çavkaniyan, ji wan çavkaniyan jî xwe gihandina encamên şareza ye.

* Kitêba *Xulaseî ‘Eqaid*, di nav xebatên wê tezê de min li Kitêbxaneya Zanîngeha Ataturk a Erziromê dît. Mamoste Kadri Yıldırım dil kir ku li ser wê bixebite û biweşîne, min jî bi dilxweşî qebûl kir, ji ber vê yekê ew berî qedandina wê tezê hate weşandin. Bnr. Seyyid Abdullah Nehrî, *Hulâsa-i Akaid Akaidin Özü*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Semerkand, İstanbul, 2013.

³ “Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramîzê Licêyî”, amd. Mesûd Serfiraz-Bahadîn Hawar, *Nûbihar*, j.124 (havîn 2013), r. 5-9.

Çavkanî du çeşît in: çavkaniyên yekem û yên duyem. Çavkaniyên yekem ew belgeyên rasterast aîdê dewra ku lêkolîner dixebitê ye. Çavkaniyên duyem jî lêkolînên li ser wê dewrê ne. Eger em ji bo vê tezê bibêjin çavkaniyên yekem kitêbên kurdî yên dewra Osmaniyan, hemû kovar û rojnameyên dewra Osmanî, belgeyên arşîva Osmanî û nivîsarên weke “Reşbelek”a Ehmed Ramîz in. Çavkaniyên duyem jî ev in: Lêkolînên Malmîsanij, Celîlê Celîl, Rohat Alakom, Djene Rhys Bajalan, Martin van Bruinessen, Hakan Ozoglu, Veysel Aydeniz; bîranînên Zinnar Silopi, Musa Anter, Hesên Hîşyar, Celadet Alî Bedirxan hwd.

Lêkolînek çiqasî xwe bisipêre çavkaniyên yekem -bi şertê ku malzemeyan baş bi kar bîne- qelîteya wê ewqas zêde dibe. Lê di bikaranîna çavkaniyên duyem de jî tu kêmasî nîne. Jixwe gelek caran lêkolîner, bi taybetî di mijarên ku zanîna wan zêde ne kûr e, xwe diavêjine bextê çavkaniyên duyem û eger întîhal û copy-paste neke, ev yek dirist e.

Di veguhastinan de hewce ye lêkolîner hay jê hebe ku xeletiyên çavkaniyên duyem dubare neke. Ji bo vê jî hewce ye bi nêrîneke rexneyî nêzî van çavkaniyan bibe û wan li bêjingê bixe; hûrbûn û girbûna bêjingê dimîne ser feraset û jêhatîbûna lêkolîner.

Di vê xebatê de çavkaniyên yekem jî yên duyem jî hatine ‘emilandin. Derbareyê mijarekê de pêşî îddîayên cuda hatine veguhastin, ê ku xelet bin bi delîl hatine pûçkirin, ên rast jî hatine qebûlkirin. Eger agahiyên nû ku li van bê zêdekirin hebin ew jî hatine gotin.

Sedsala nozdeh û bîsta ji ber ku xwedî girîngiyeke mezin a dîrokî, aborî û siyasî ne, derbareyê wan de agahî û çavkanî zehf in. Di dîroka kurdan de jî dewra ku herî zêde li ser hatiye xebitîn ev e. Zêdebûna çavkaniyan ji aliyekî ve karê lêkolîner hêsan dike lê ji aliyê din ve agahiyên xelet an jî gumanbar û îddîayên bêreferans wî mijûl dikin û barê wî girantir dikin. Min jî îddîayên gumanbar û yên bêreferans yan bê şîrove veguhastin yan jî bi “gelo”yekê şika xwe anî zimên.

Ji bo peydekirina kitêbên kurdî yên di dewra Osmaniyan de çapbûne, pêşî li katalogên kitêbxaneyan geriyam: Li Stembolê Kitêbxaneya Suleymaniye ya Berhemên Destxet, Kitêbxaneya Millet a Berhemên Destxet, Kitêbxaneya Beyazît a Dewletê û

Koleksiyona Seyfettin Ozege ya li Kitêbxaneyê Navendî ya Zanîngeha Atatürkê (Erzirom) ji vî alî ve pir dewlemend bûn. Ji bilî kitêbxaneyên fermî, arşîvên şexsî jî zehf muhîm in. Lê di vir de problema mezin ew e ku her kes çavkaniyên di destê xwe de bi we re par ve nake.

Piştî berhevkirina kitêban dora tesnîfkirinê ye. Kitêbên kurdî yên di dema Osmanî de hatine çapkirin em dikarin ji gelek aliyên ve tesnîf bikin: Ên menzûm û pexşan, ên klasîk û nûjen, ên telîf û werger hwd. Lê min ew pêşî li gorî alfabe yê dabeş kirin: Yên bi herfên ‘erebî û yên bi herfên ermenî. Di vê dabeşkirinê de pîvan tenê alfabe bû lê bikaranîna alfabeya ermenî bi xwe re sernavekî mezin anî: Kitêbên kurdî yên ku ji aliyê mîsyoneran ve hatine weşandin. Ji ber ku di demên dawî yên Osmanî de mîsyoneran sê wergerên Încîlê yên bi kurdî bi herfên ‘erebî jî çapkirine, ev sernav berfirehtir û rasttir bû. Lê ji bo kitêbên kurdî yên ku ne ji aliyê mîsyoneran ve hatine weşandin dîsa min sernavê “Kitêbên kurdî yên ku bi herfên ‘erebî hatine çapkirin” bi kar anî. Ji ber ku ev kitêb di nava xwe de dibine du binbeş û min sernavekî ku van herdu binbeşan bihewîne nedît: Kitêbên kurdî yên ku ji aliyê saziyên fermî yên Dewleta Osmanî ve hatine weşandin û yên ku bi hewldanên komele û rewşenbîrên kurdan hatine weşandin.

Ev dabeşkirin û tesbîtkirina sernavên jor bi xwe re pîvan jî diyar dikirin ku kîjan kitêb di bin kîjan sernavî de wê bêne bicihkirin. Piştî ku hemû kitêb di bin van sernavan de tene dabeşkirin, êdî yek bi yek kunyeyên wan tene nivîsîn, derbareyê wan de agahî tene dayîn. Di dawiya nasandina her kitêbê de di bin sernavê “nusxe” de kitêbxaneyên ku orjînalê wê kitêbê tene de heye tevî hejmara xwemîrî [demirbaş numarası] tene nivîsîn. Bi vî rengî lêkolînerên ku bixwazin xwe bigihînine nusxeya orjînal dikarin serî li wan kitêbxaneyan bidin. Me ji bo kitêbên beşa bi tîpên ‘erebî tenê kitêbxaneyên li Tirkiye û Kurdistanê Bakur nîşan dan lê ji ber ên ku mîsyoneran weşandibûn di wan de peyde nedibûn, ji bo wan jî kitêbxaneyên biyanî salox dan.

Ji ber maweya wê di vê xebatê de gelek caran dîrokên li gorî teqwîmên hîcrî û rûmî derbas dibin. Di veguhastina wan a mîladî de “Tarih Çevime Kılavuzu”⁴ û “Tarih Çevirici”⁵ hatine ‘emilandin.

⁴ “Tarih Çevime Kılavuzu [Bernameya Veguherîna Dîrokê]”, <http://193.255.138.2/takvim.asp>.

⁵ “Tarih Çevirici [Veguhezêra Dîrokê]”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/katalog/osmanli/tarih.asp>.

Di beşa encamê de li gorî 39 kitêbên mijara vê tezê nirxandinên îstatîstîkî têne kirin. Herwisa li gorî beşa duyem a vê tezê û weşangeriya kurdî ya dewra Osmaniyan li ser rewş û encama tevgera kurdî ya wê dewrê jî nirxandin hene. Jixwe di temamê vê tezê de dîroka weşangeriya kitêbên kurdî û rewşa tevgera kurdî ya wê demê paralel tê fikirîn.

Di dawiyê de hewce ye ez xwe jî rexne bikim; ji ber ku îngilîziya min kême, frensî yan ‘erebî jî nizanim ji gelek çavkaniyan mehrûm mam, an jî mecbûr mam ku wergerên wan bi kar bînim. Di nav şert û mercên bakurê Kurdistanê de ne hewce ye ez bibêjim ku pîraniya van wergeran bi tirkî bûn. Hêvî dikim ku min ev kêmasiya xwe bi çavkaniyên dewra Osmaniyan telafî kiribe. Lewre çapemeniya wê dewrê û belgeyên arşîva Osmanî bi qasî ku ji min hat min bi kar anîn.

BEŞA EWIL

DERBAREYÊ NIVÎS, KITÊB Û ÇAPXANEYÊ DE

1. Derbareyê Kitêb û Nivîsê de

Kitêb, ji bo weşandin û belavkirinê bi awayekî portatîf û nivîskî zêdekirina metnekî ye.⁶ Li gorî vê danasînê sê taybetmendiyên sereke yên kitêbê hene:

- **Nivîs:** Kitêb, hewce ye xwe bisipêre nivîsê. Ji ber vê yekê dîroka kitêbê bi dîroka nivîsê re jî têkildar e. Dîroka nivîsê digihîje heta dema Sumeriyîyan. Berî mîladê di sedsala şazdehemîn an jî pazdehemîn de Fenîkiyan alfabe îcad kir. Yûnaniyan ev alfabe girtiye xwe, dengên vokal lê zêde kirin û ji aliyê çepê ber bi rastê ve nivîsandin (beriya mîladê sedsala nozdehemîn). Alfabeya latînî û alfabeyên modern ji vê derketine.⁷
- **Portatîfî:** Kitêb, hewce ye seyyar be. Ji ber vê yekê sitûnên nivîskî yên ji dema Misriyan mane em nikarin wekî kitêb bihesibînin. Ji bo van gotina “kîtabe” rasttir e. Portatîfîya kitêbê, peywira wê ya belavkirina zanîne xurttir dike.
- **Weşandin-belavkirin:** Em dikarin bibêjin ku xusûsiyet û girîngiya sereke ya kitêbê parastin û weşandina zanîne ye. Li gorî vê yekê name, rojnivîsk, peyman û hwd. eger neyêne weşandin, kitêb nayêne hesibandin. Kitêb, di warê parastin û belavkirina zanîne de demeke dirêj navgîna yekane bû, ji ber vê jî roleke wê yî mezin di dîroka şaristaniyê de heye.⁸ Îro her çendî alavên ragihandinê pirtir û xurttir bûbin jî kitêb di vî warî de girîngiya xwe diparêze. Hetta em dikarin bibêjin ku ew, bi guherîna demê re senkronîze dixebite û bi awayên nû derdikeve hemberî me: kitêbên bideng (bi taybetî ji bo kerran), kitêbên bi alfabeya Braille (ji bo koran) û helbet e-book ango kitêbên elektronîk.

Di Serdema Kevin de malzemeyên sereke yên kitêbê papîrus û parşomen bûn.⁹ Ji bilî van li ser dar, qumaş, çerm û hestûyan jî kitêb hatine nivîsîn. Piştî ku Çîniyan hibr û kaxez îcad kirin, di dîroka kitêbê de serdemeke nû vebû. Lê dawîya dawî afirandina

⁶ Grande encyclopédie, 1895, vgz. Albert Labarre, *Kitabın Tarihi*, wer. Galip Üstün, weş. İletişim, İstanbul, 1994, r. 5.

⁷ Labarre, *Kitabın Tarihi*, r. 7

⁸ H.b., r. 7

⁹ H.b., r. 9

kitêbê her bi destan bû; pêngava mezin a ku dîroka kitêbê diguherîne îcada teknîka çapê bi taybetî jî çapa modern e.

2. Derbareyê Çapxaneyê de

Hunera teb‘/çapkirinê, wekî karekî ku dewsa qalibekî hişk li ser maddeyeke nermtir derxistin, xwe disipêre tarîxeke kevnare. Mînakên ewil ên çapkirina li ser kaxezê, li Çînê tên dîtin. Karê çêkirina kaxezê ji rojhilat ber bi rojava ve belav dibe. Bi vî rengî teknîka bi qalibên darî li ser kaxezê çapkirin li Ewropayê jî belav dibe.¹⁰

Teknîka modern a çapkirinê di sala 1440î de li bajarê Almanya Mainzê ji aliyê Johann Gutenberg ve tê îcadkirin. Mînakên kitêbên ku di salên 1454-1455an de li Mainzê, bikaranîna tîpên me‘denî hatine çapkirin îro li ber dest in.¹¹ Ev teknîk li Ewropayê bi awayekî xurt belav dibe. Heta dawîya sedsala pazdeha li çardeh welatên Ewropaya li nêzî sih navendî çapxane vedibin.¹² Li gorî ku Alpay Kabacalı ji Auguste Vitu neql dike ev jimar hê pirtir e: Di navbera salên 1465-1500î de li zêdeyî 200 bajarên Ewropaya êdî çapxane hatibûne vekirin.¹³ Li gorî Febvre û Martin, li Ewropayê heta sala 1500î herî kêrî 200 mîlyon kitêb çap bûne.¹⁴

Çapxane di demeke kurt de veguherî sektorekê û di nav kapîtalîzmê de cihê xwe girt. Ji bo vî tezê ji bandora wê ya ekonomîk zêdetir aliyê wê yê fikrî, bi taybetî jî rola wê ya di avakirina fikra netewî de girîng e. Li gorî Bacon ji sê tiştên ku cîhan guherandiye û serdemeke modern vekiriye yek jê çapxane ye, herduyên din barûd û pisûla ne.¹⁵ Em dikarin barûdê aliyê leşkerî, pisûlayê aliyê bazirganî û çapxaneyê jî aliyê fikrî yê modernîzmê bihesibînin.

¹⁰ Kemal Beydilli, “Matbaa”, *DIA*, c. 28, r. 105.

¹¹ H.g., r. 106.

¹² Ekrem Saltık, *Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap*, Teza Lîsansa Bilind, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007, r. 17.

¹³ Auguste Vitu, *Historie de Typographie*, ç.4, Paris, vgz. Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, weş. Literatür, İstanbul, 2000, r. 4.

¹⁴ Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *Coming of the Book*, r. 248-249, vgz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması-*, wer. İskender Savaşır, weş. Metis, İstanbul, 1993, r. 52.

¹⁵ Francis Robinson, “**Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print**”, *Modern Asian Studies*, Vol.27, No:1, 1993, r. 231, vgz. Hakan Yüksel, *Osmanlı İmparatorluğu’na Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yanlılıkları*, Teza Lîsansa Bilind, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, r. 58; Nurullah Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Teza Lîsansa Bilind, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2011, r. 11.

Piştî îcada alfabeyê pêşî rahib dûvre jî xettat bi karê nivîsandinê mijûl bûn. Kitêb vê demê tenê di destê rahib û dewlemendan de hebû, xelk ji ber nezaniya xwe nikarîbûn van bistînin û bixwînin.¹⁶ Heta dawiya Serdema Navîn em dibînin ku zanîn di tekela ruhban (sinifa dînî) û feodalan (sinifa rêvebir) de ye. Ev yek li Rojhilat jî li Rojava jî bi vî rengî bû. Amir Hassanpour di lêkolîna xwe de nîşan dide ku heta sedsala nozdehemîn kesên ku bi kurdî helbest û kitêb nivîsandine piranî yan şêx, feqe û mela yan jî mîr û beg û axa ne.¹⁷ Em dikarin bibêjin ku çapxaneyê sînôrê zanînê fereh kir û ew gihand ber destê çîna navîn. Ew çîna navîn paşê dê ji netewperestiya feodal derbasî ya modern bibe û netew-dewletan saz bike; ji vî alî ve têkiliya netewperestiya modern û çapxaneyê jî girîng e.

Ji bo rola çapxaneyê ya di belavkirina fikr û zanînê de mînakekî balkêş Martin Luther e. Luther di sedsala şazdehemîn de, ku li Ewrûpayê wekî sedsala reformê tê nasîn, jiyaye. Ew aliyê reforma olî ya guhertina mezin a li Ewrûpayê temsîl dike. Martin Luther enduljansê¹⁸ û hin karên din ên Dêra Romayê rexne dike û fikrên xwe bi daxuyaniya xwe ya bi navê “Nod û Pênc Tez” jî gel re îlan dike.¹⁹ Piştî ku ev tez li almanî têne wergerandin û çapkirin di nava panzdeh rojan de li hemû welêt belav dibin.²⁰ Ji ber ku di nêrînên xwe de israr dike û tê venagere, di sala 1521ê de tê aforozkirin.²¹ Lê ew dîsa ji doza xwe venagere û di sala 1522an de wergera almanî ya Peymana Nû diqedîne û çap dike. Sê hezar nusxeyên çapa ewil di nava sê mehan de têne firotin. Wergera Peymana Nû ji çapa ewil heta mirina Luther ango di navbera 1522-1546an de ji sêsed carî zêdetir çap dibe.²² Bi vî rengî Luther di demeke kurt de û bi awayekî xurt fikriyata xwe digihîne kîtleyeke mezin. Lêkolîner di wê baweriyê de ne ku di serketina şoreşa Luther de roleke mezin a çapxaneyê hebû. Lewre bi vê wergerê

¹⁶ Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, r. 13.

¹⁷ Amir Hassanpour, *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, wer. İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, weş. Avesta, İstanbul, 2005, r. 154, tablo no:13.

¹⁸ Enduljans, efûkirina hinek an jî temamê gunehê kesekî bi wasiteya dêrê ye. Ev ritueleke kevn e di nav xirîstiyaniyê de, lê di sedsala şazdehemîn de êdî ew vediguherê bazirganiyê ku rahib bi pereyan gunehê mirovan efû dikin. Yek ji tiştên ku reformîst herî zêde rexne dikin jî ev bû. Bnr. Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm’i Protesto*, weş. Fecr, Ankara, 2001, r. 39-45.

¹⁹ Hakan Olgun, h.b., r. 46-47.

²⁰ Febvre&Martin, *Coming of the Book*, r. 289-290, vgz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, r. 54.

²¹ Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm’i Protesto*, r. 55.

²² Hakan Olgun, h.b., r. 150. Li gorî Benedict Anderson, ev werger di vê dewrê de bi temamî yan jî bi hin beşên xwe 430 carî çap dibe. Bnr. *Hayali Cemaatler*, r. 54.

ew li ser Încilê tekela dêrê dişikîne û gel pir kêfxweş dibe ku yezdanê xwe bi awayê nivîskî di destê xwe de bigire.²³

Wergera almanî ya Peymana Nû ya Luther ji bilî girîngiya olî, xwedî girîngiyêke zimanî jî bû: Li gorî Auerbach, bingeha zimanê edebî yê almanî yê îro wergera Luther e.²⁴ Dîsa bi almanî xwendina Peymana Nû li ser nasnameya netewî ya almanan jî bandorek mezin kiriye.

Rewşenbîrên kurd ên ku serê sedsala bîsta de li Stenbolê di nav kar û barên kulturî de ne jî, ji vê girîngiya çapxaneyê agahdar in. Babanzade Ehmed Ref'et, di nivîseke xwe de, ku tê de bangî ciwanên kurd dike, pesnê pêşketina 'ilmî û zanistî ya cîhanê dide û bal dikişîne ser rola çapxaneyê ya di vê pêşketinê de: "Helbet ev pêşketina 'ilmî bi kitêbên destxet ku em di salekê de kitêbokekê dinivîsin pêk nehate. Bêguman bi çapxaneyê, bi hêsanbûna belavkirina zanînê, ku çapxaneyê bi xwe re aniyê, pêk hatiyê."²⁵

Xelîl Xeyalî jî girîngiya çapkirina kitêbên kurdî wiha tîne zimên:

Beyt[ê] ku bi ziman[ê] kurdî hatiye gotin, kitêb[ê] ku hatiye çêkirin heya niha çap nebûye, ji bo vî qas[î] kesek şêx û mela û şa'ir[ên] kurdan nas nake, eger eser[ê] wan bihata çapkirin dê bihatana naskirin.

Îro li ser temam[ê] kurdan ferz[î] 'eyn e ku bi ziman[ê] xu bixwînin û binivîs[in]. Şêx û mela û şa'ir[ên] xu bizanin, şî'r[ê] wan, kitêb[ê] wan li çapê bidin û bela bikin.²⁶

Mehmed Salih Bedirxan, li ser rola çapemeniyê disekine û dibêje; miletekî ku girîngiyê nede çapemeniyê nikare bibe xwediyê armanceke hevpar, gava armanceke hevpar jî nebe hemû hêza surîştî ya wî miletî wê ziyar bibe û biçê.²⁷

²³ Hakan Olgun, h.b., r. 152.

²⁴ Auerbach, *Roman Filolojîsine Giriş*, r. 255 vgz. Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto*, r. 151.

²⁵ Babanzade Ehmed Ref'et, "Kürd Gençlerine", *Hetawî Kurd*, J.3 (29 Kanûn-i Ewwel 1329 / 11ê kanûna paşîna 1914an), r. 18.

²⁶ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojîyê, weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2013, r. 226.

²⁷ H.b., r. 28.

Helbet bi qasî rewşenbîrên kurd, rayedarên dewletê ku ji pêşketina nasnameya kurdî ne razî bûn jî, ji girîngiya çapxaneyê hayedar bûn. Wekî mînak di sala 1919an de gava Kulûba kurd a Diyarbekirê dixwest bibe xwediyê çapxaneyekê, walîtiya Diyarbekirê hewl dide ku vê asteng bike. Li gorî fikra walî weşanên kurdî yê kulûbê li ser “gelê cahil” wê bandoreke xirab çêbike.²⁸

2.1. Lîtografya (Çapberî – Taşbasma)

Di sala 1796an de Alaois Senefelder (1771-1834) di çapxanegeriyê de rêbazeke nû îcad dibe: Lîtografya ango çapberî. Ev rêbazeke wisa ye ku nivîs an jî wêne bi riya kîmyasal derbasî kevir tê kirin, paşê jî wekî qalib bikaranîna vî kevirî nivîs an jî wêne li kaxezan tê qopyekirin. Senefelder li Viyana ji bo deh sala destûra çapgeriyê distêne û li vir bo hînkirina vî karî dersxaneyekê vedike (1802). Hukûmeta Bavyera di sala 1809an de bi bin rêveberiya Senefelder de atolyeyeke lîtografya ava dibe, Comte de Lasteurie ku li vê atolyeyê xwendiyê ve teknîkê pêşdetir dibe. Di demê kin de ev rêbaz li hemû Ewrûpa belav dibe. Bi saya Henri Cayol ku di sala 1831ê de bi mixaletiyê xwe Jacques Cailloil re tê Stembolê, ev teknîk digihîje nav Osmanî jî.²⁹ Di vê çapxaneyê de di sala 1857an de wergera kurdî ya çar Încîlan bi navê *Încîl Xudeê me Îsa el Mesîh e Nivîsandin bi Destê Madteos Marqos Luqa û Yanna* çap dibe.

2.2. Li Dewleta Osmanî Çapxane

Di pêvajoya modernîzasyona Osmanî de bandora karên weşangerî-çapgeriyê pir e. Di van karan de jî rola sereke ya çapxaneyê ye. Bi riya çapemenî û weşangeriyê unsurên cuda yê Osmanî derfeta xwe îfadekirinê dît.³⁰ Ev xwe îfadekirin teqez ji xwe, ji nasnameya xwe hayedarbûn û hişmendiyeke kolektîf jî pêk anîye. Dîsa weşandina kitêb, kovar û rojnameyên bi zimanê zikmakî hesasiyeteke zimanî afirandiyê. Jixwe em di mînakên kurdan de jî dibînin ku hişmendiya netewî ya modern bi hestiyariya zimên dest

²⁸ Sinan Hakan, “Diyarbakir Kürt Kulübünün Yayıncılık Mücadelesi-1919”, *Kürt Tarihi*, j.10 (Aralık 2013-Ocak 2014), r. 47.

²⁹ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, r. 41.

³⁰ Ahmet Taşğın, “Süryani Kadim Ortodoks Kilisesinde Yenileşme Çabaları: Deyru’l-Zafaran Manastırında Patriklik Matbaası”, di nav: *Süryaniler ve Süryanilik*, c. 4, amd. Ahmet Taşğın, nd., weş. Orient, Ankara, 2005, r. 2.

pê dike û bi gotina Marshall McLuhan “avakarê netewperestiyê li çapxaneyê çapbûna peyvan e”.³¹

Çapxaneya ku di sedsala pazdeha de li Ewrûpayê derketiye, di dawiya heman sedsalê de bi destê penaberên cihû yên Îspanyolî digihe Stembolê. Paşê ermenî û rûm jî çapxaneyên xwe ava dikin.³²

Di Dewleta Osmanî de avakarê çapxaneya tirkî Îbrahîm Mutferrîqa tê qebûl kirin.³³ Îbrahîm Mutferrîqa, di sala 1727an de bi fermana padişahê Osmanî Ehmedê Seyem û bi fetwaya Şêxulîslam Yenişehirli ‘Ebdullah Efendî li mala xwe çapxaneyê ava dike. Di 31ê kanûna paşîna 1729an de jî kitêba ewil bi navê “Vankulu Lugatî” çap dike. Li ser vê kitêbê navê çapxaneyê “Daru't-tiba'etu'l-me'mûre” derbas dibe.³⁴ Piştî mirina Mutferrîqa, ev çapxane gelek destan û cihan diguherîne.³⁵ Heta Meşrûtiyeta Duyem (1908) navê “Matbaa-i Âmire” bi kar têne, paşê jê re Matbaa-i Millî û Matbaa-i Dewlet jî tê gotin.³⁶

Ji çapkirina kitêba ewil heta 1830î ango di sed salî de tenê 180 kitêb çap dibin, lê ji 1830î heta Meşrûtiyeta Yekem yanî heta 1876an ev hejmar digihe 3066an. Ev yek nîşan dide ku kitêbên çapkirî di destpêkê de zêde rewac nedîtine lê bi demê re kîtleyeke xwe ava kirine.³⁷ Dîsa di navbera 1729-1875an de 151 çapxane li nav Dewleta Osmanî xebitîne.³⁸

Heyama ‘Ebdulhemîdê Duyem (1876-1909), bi taybetî jî ew heyama ku wekî dewr-i îstibdat ango dewra zextê tê binavkirin ji bo çapemenî û weşangeriyê pêvajoyeke zor zehmet e. Lewre di vê dewrê de di sala 1888an û 1894an de du rêzîknameyên fermî yên çapxaneyan têne qebûl kirin. Ya yekem 41 madde, ya duyem jî 47 madde ye û bi vî rengî

³¹ Vgz. Hassanpour, *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r. 275.

³² Kemal Beydilli, “Matbaa”, r. 106.

³³ Erhan Afyoncu, “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, J.243 (Ağustos 2001), r. 607-622.

³⁴ Turgut Kut, “Dârüttibâa”, *DIA*, c. 9, r. 10.

³⁵ H.g., r. 10-11.

³⁶ H.g., r. 11.

³⁷ Jale Baysal (Buğra), *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968, r. 13-14.

³⁸ H.b., r. 55.

karê çapxaneyan hûr hûr tê tenzîmkirin.³⁹ Her çiqas ji berê de hebe jî, di vê dewrê de pergala sansûrê pir xurt dixebite. Kovar, rojname û kitêb piştî qontrolê hûr encax têne çapkirin. Piştî wê jî dîsa lêgerina çapxane û kitêbfiroşan heye û kitêbên “muzir” ango bi zerer yan jî gumanbar têne derdestkirin⁴⁰, gelek rojname û kovarên ku li derve têne weşandin, ketina wan a nav sînorên Osmanî têne qedexekirin⁴¹ û hetta di sala 1902an de birek kitêbên ku hatine berhevkerin, têne şewitandin.⁴²

Balkêş e, tevî evqas zehmetiyan jî heta sala 1900î hejmara çapxaneyan zêde dibe. Bêguman ev bi hewcedariya bi çapxaneyê ve girêdayî ye.⁴³ Ji bilî hewcedariyê Ali Birinci bi çend mînakên piştgiriya ‘Ebdulhemîdê Duyem a ji bo weşangeriyê têne zimên. Ji van a herî muhîm bêtî baca gumrikê peydekirina kaxezê ye. Ji kesekî bi navê Îbrahîm Yeqûb Sabit re, ku li Bêrûdê xwediyê febrîqeya kaxezan bû, ev muafiyet têne dayîn (1885).⁴⁴ Ev yek ji bo çapxaneyan tiştê muhîm e, Lewre malzemeyê wan a sereke kaxez e. Dîsa di salên navbera 1887-1889an de jî di warê kovargeriyê de rengîniyek xuya dike. Ahmet Îhsan ji vê zêdebûna kovaran re du sedeman nîşan dide: Yek ji ber ku Wezîrê Perwerdeyê Munîf Paşa bi xwe jî kovargerî kiribû û ew diparastin, ya duyem jî sîstema sansûrê ya ku ‘Ebdulhemîdê Duyem di nava Wezaretê Karê Navxweyî de avakiribû hê dijwar nebûbû. Paşê ji ber sedemên siyasî û civakî beşek ji van kovaran betal dibin. Karê kontrolkirina kovaran jî ji Wezaretê Perwerdeyê derbasî Wezaretê Karê Navxweyî dibe û ew jî dibine tabî qadê rojnameyan.⁴⁵

Di Dewleta Osmanî de demên ku çapemenî û weşangerî herî zêde rewac dîtiye dewrên meşrûtiyê ne. Bi taybetî Meşrûtiyeta Duyem di vî warê de şoreşek pêk aniye. Bandora herî mezin a Meşrûtiyeta Duyem li ser çapemenî û weşangeriyê rakirina sansûrê bû. Bi azadiya metbûatê û rakirina sansûra posteyê re di vî warê de serbestiyek mezin çêdibe. Di demê kurt de bi dehan rojname têne weşandin, hetta li Stembolê

³⁹ Ali Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *TALİD*, J.7 (2006), r. 298.

⁴⁰ Ji bo pergala sansûrê ya vê dewrê bnr. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, weş. Bağlam, İstanbul, 2007, r. 89-100.

⁴¹ Ji bo listeya rojnameyên ku ketina wan a nav sînorên Osmanî hatine qedexekirin bnr. Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, r. 167-171. Di vê listê de nîne lê em dizanin ku li ser yekemîn rojnameya kurdî *Kurdistan* jî ev qedexe hebû.

⁴² Ji bo listeya kitêbên ku hatine şewitandin bnr. Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, r. 172-183.

⁴³ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, r. 96.

⁴⁴ Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, r. 295.

⁴⁵ Kübra Andı, “Servet-i Fünûn Mecmuası”, *TALİD*, J.7 (2006), r. 533.

hejmara rojnameyên rojane gihaye pêncihî.⁴⁶ Lê ev azadî jî zêde dewam nake. Piştî “31 Mart Vak‘ası [Bûyera 31ê Adarê]” çapemenî bi rêzîknameya metbûatê (1909) dîsa dikeve bin zebt û rebtê, nexasim yê dijberî İttihâd ve Terakkî Cem‘iyyeti [Komeleya Yekitî û Pêşveçûnê-ITC) û meşrûtiyetê bin. Wekî mînak xwediyê rojnameya *Serbestîyê Mewlanzade Rifat* di Dîwana Herba Orfî de tê darizandin, ji ber tawanbarkirina ku serhildêr sor kirine deh salan tê sirgûnkirin, her wiha çapxane û rojnameya wî jî tê girtin.⁴⁷

Meral Alpay, navê 335 heb çapxane û weşanxaneyên ku di salên navbera 1908-1917an de di nav sînorên Osmanî de bi tirkî kitêban diweşînin dijimêre. Ji van 250 heb li Stembolê ne.⁴⁸ Bi saya çapxaneyên wîlayetê û yê taybet her çiqas çapxane belavî gelek bajarên Osmanî bûbe jî navend hê Stembol e.

Piştî Şerê Cîhanê ango dewra mutarekeyê rewşa çapemenî û weşangeriyê li nav Osmanî hê xirabtir dibe. Lewre Osmanî êdî dewleteke têkçûyî bû. Hikûmet li ser hevdu biryarnameyên sansûrê diweşandin. Bi biryarnameya 1919an êdî bêyî destûra nivîskî ya hikûmeta eskerî û saziya sansûrê, çapkirina her cure weşanê tê qedexekirin. Rojnameyan deverên ku hatine sansûrkirin vala dihiştin û bi vî şiklî belav dibûn. Êdî însanan sansûr bi sitûnên vala, bi çavê xwe diditîn. Piştî ku di sala 1920î de Stembol ji aliyê îngilîzan ve tê dagirkirin jî ev rewş dewam dike. Jixwe rêvebirên îngilîz yê li Stembolê 140 rojnameger, rewşenbîr û rêvebirên Osmanî sirgûnî girava Maltayê dikin.⁴⁹

2.3. Li Kurdistanê Çapxane

Wekî Dewleta Osmanî li Kurdistanê jî çapxaneyên herî kevin ên xirîstiyanan in. Wekî mînak di sala 1858an li Wanê, di Manastira Warakê de çapxaneya Rahîb Migirdîç Xirîmyanê Wanî hebû. Wî di salên 1855-1856an de li Stembolê kovareke bi navê *Ardziv Vaspuragan* (Teyrê Wanê) derdixist. Di 1858an de çapxaneya xwe vediguhêze Wanê, gava di sala 1862an de li Mûşê tê wezîfedarkirin jî çapxaneyê dibe wir û li wir jî

⁴⁶ Taner Aslan, “II. Meşrutiyet Döneminde Matbuat ve Neşriyat Yasakları”, *Tarihin Peşinde*, j.2 (Ekim 2009), r. 230.

⁴⁷ H.g., r. 233.

⁴⁸ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, r. 148-149.

⁴⁹ H.b., r. 151.

kovara *Ardzvig Darona* (Teyrê Daronê) derdixe.⁵⁰ Ji bilî Wanê li Erzirom, Xarpêt, Erzingan û Entabê jî çapxaneyên ermeniyan hebûn.⁵¹

Li Kurdistanê cema'eta suryanî jî di dewra Osmaniyan de xwedî çapxane bûn. Cara ewil Patrîk Ye'qûbê Duyem (1847-1871) çapxaneyeye biçûk dikire û têne Mêrdînê, Manastira Deyru'l-zafaranê. Patrîk Petrûsê Çaremîn (1872-1894) ji bo çapxaneyê di nava Manastira Deyru'l-zafaranê de bînayeye cuda dide çêkirin. Gava Petrûsê Çaremîn diçe Londrayê Epîskoposiya Cantebury çapxaneyekê diyarî wî dike, ew jî vê di sala 1874an de dişîne Helebê. Di sala 1881ê de gava Patrîk vedigere Mêrdînê çapxaneyê jî bi xwe re têne. Ji bo xebitandina çapxaneyê Ebdullah Satuf Sadedi diçe Îngilîztanê û tevî hostayekî çapxaneyê vedigere. Di vê çapxaneya Mêrdînê de berhema ewil di sala 1888an de çap dibe, lê piştî bi salekê kar û barên vê çapxaneyê tê qedexekirin. Di sala 1907an de çapxane ji nû ve dest bi şixul dike û di sala 1913an de kovara bi navê "Hikmet" tê weşandin.⁵² Li gorî Ahmet Taşgîn, li vê çapxaneya Deyru'l-zafaranê di dewra 1888-1917an de ji bilî kovara Hikmet -yek jê çapa duyem- hivdeh kitêb çap bûne.⁵³

Piştî ku di sala 1864an de Nîzamnâmeya Vîlayetê tê weşandin, rêvebiriyên herêmî ji nû ve tîn pergalkirin⁵⁴, biryar tê standin ku li her wîlayetê çapxaneyeye wîlayetê bê damezrandin û di van çapxaneyan de rojnameyên herêmî bêne weşandin.⁵⁵ Li wîlayetên Kurdistanê cara ewil di sala 1866an de li Erziromê⁵⁶, di sala 1869an de li Diyarbekirê⁵⁷, di sala 1893an de li Elezîzê⁵⁸ çapxaneyên wîlayetê têne sazîkirin. Di çapxaneya wîlayetê ya Elezîzê de kitêbeke tirkî-kurdî bi navê *Türkçeden Kürd Lisânına Mütercem*

⁵⁰ Teotig, *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, wer. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, weş. Bîrzanlar, İstanbul, 2012, r. 110.

⁵¹ Teotig, h.b., r. 188-189.

⁵² Taşgîn, "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesinde Yenileşme Çabaları: Deyru'l-Zafaran Manastırında Patriklik Matbaası", r. 11-20. Ji bo agahiyên berfirehtir derbareyê kovara *Hikmet* de bnr. h.b., r. 52-53.

⁵³ Taşgîn, h.b., r. 24-25.

⁵⁴ *Türkiye Tarihi 3 – Osmanlı Devleti 1600-1908*, ed. Sina Akşin, weş. Cem, İstanbul, 2009, r. 146-147.

⁵⁵ Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, r. 88-89.

⁵⁶ Talip Atalay, "Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi ve Ermeniler", *AÜİFD*, j.47 (2006), r. 146.

⁵⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi-Akkoyunlulardan Cumhuriyete Kadar*, weş. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, c. 2, Ankara, r. 696 vgz. Talip Atalay, r. 147. Jale Baysal (Buğra), diroka avakirina çapxaneya Diyarbekirê 1870 (1287) nişan dide. Bnr. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, r. 50.

⁵⁸ Zafer Çakmak, "Elazığ'da Yayınlanan İlk Gazete: Mamuretü'l-Aziz", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, J.3 (2003), r. 28

İlmihâldir tê çapkirin.⁵⁹ Di duwazdehemîn hejmara rojnameya *Peymanê* de, ku rojnameya fermî ta wîlayeta Diyarbekirê ye û di çapxaneyê wîlayetê de dihate çapkirin, nivîseke bi kurdî jî tê weşandin.⁶⁰

Di jimareya çar û pêncê ya rojnameya ewil a kurdî *Kurdistanê* de “Li Misrê Metbea Cerîdeya Kurdistanê tebi’ bîye” tê nivîsîn.⁶¹ Ev yek îhtîmala ku li Misrê jî bo rojnameya *Kurdistanê* çapxaneyak hatibe avakirin têne bîra mirov, lê di hejmarên paşê de carek din ev nav derbas nabe.

Çapxaneyêke din a ku bi kurdan re têkildar e, Metbee-i Amedî ye. Li gorî Malmîsanij xwediyê vê çapxaneyê Diyarbekirî yanî Amedî ye û derbareyê kurdan de jî kitêb çap kirine.⁶² Di lêkolîna xwe de min tenê du kitêbên ku li vir çap bûne û bi kurdan re têkildarin dîtin: *Kürd Neşr-i Ma’ârif Cem’iyyeti Nizâmnâmesi û Tezkire-i Şu’arâ-yı Amid a ‘Elî Emîrî Efendî*.

Zinnar Silopi [Qedrî Cemîlpaşa] dibêje ku Xelîl Xeyalî, Mîrkatibîzade Cemîl û Kurdîzade Ehmed Ramîz tevî dibistaneke kurdî, çapxaneyêke kurdî, ku girêdayî komeleya kurd e, saz kirine.⁶³ Ji dibistana kurdî mebest “Meşrûtiyet Mektebi”, ji komeleya kurd jî qesta wî “Kürd Neşr-i Ma’ârif Cem’iyyeti [Komeleya Belavkirina Zanîne ya Kurdan-KBZK]” ye. Gelo ew çapxaneyê ku Zinnar Silopi qal dike dibe ku Metbee-i Amedî be? Çapbûna rêzîknameya KBZKê li vir hêz dide vê îhtîmalê, lê li jor jî min got li vê çapxaneyê tenê weşanên bi kurdan re elaqedar hatine çapkirin ew jî bi tirkî ne.

⁵⁹ Mesûd Serfiraz, “XIX. Yüzyılda Türkçe-Kürtçe Bir İlmihâl”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 55-60.

⁶⁰ Murat Issi, “PEYMÂN -Diyarbakir’in İlk Hususi Gazetesi-”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, j.7, r. 96; Malmîsanij&Mahmûd Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*, weş. Özgê, Ankara, 1992, r. 49-51.

⁶¹ M. Emîn Bozarşan, *Kurdistan Rojnameya Kurdî ya Pêşîn (1898-1902)*, c. I, weş. Deng, Uppsala, 1991, r. 152, 167.

⁶² Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, weş. Jîna Nû, Uppsala, 1986, r. 42; Malmîsanij, *Türkiye ve Suriye’de Kürtçe Kitap Yayıncılığının Dünü ve Bugünü*, weş. Vate, İstanbul, 2006, r. 34.

⁶³ Zinnar Silopi, *Doza Kürdüstan*, Stewr basim-evi, 1969, r. 23.

Li Qahîreyê Ferecullah Zekî el-Kurdî (1882-1940), bi navê “Metbe‘etu Kurdistanî’l-‘Ilmiyye” çapxaneyekê ava dike.⁶⁴ Di vê çapxaneyê de di navbera salên 1907-1912an de 116 kitêb çap bûne, lê yek ji wan jî ne bi kurdî ye.⁶⁵

Li gorî Gîw Mukriyanî, çapxaneya ewil a kurdî di sala 1915an de birayê wî Husên Huznî Mukriyanî li Helebê ava kiriye, piştî çapkirina çendek kitêb û rojnameyan jî wî çapxane bar kiriye Rewandûzê.⁶⁶ Celîlê Celîl jî vê agahiyê dubare dike û lê zêde dike ku di sala 1915an de kitêba ewil a di vê çapxaneya Mukriyanî de hatiye çapkirin *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ye.⁶⁷ Lê Amir Hassanpour ji rastiya van agahiyan guman dike, ji ber ku di bîbliyografiyên Edmonds, vil’chevsky, Cumberland, Mistefa Nerîman û Pierre Rondot de navê kitêbeke bi vî rengî nîne.⁶⁸ Di lêkolîna vê tezê de min jî *Mem û Zîneke* ku di sala 1915an de li Helebê çapbûye nedît. Lê ev nayê wê wateyê ku di dewra Osmaniyan de li Sûriyeyê hîç kitêbek kurdî nehatiye çapkirin. Lewre mînaka *Gewherî Yegane* heye ku di sala 1916an de li Helebê çap bûye.

Di dewra Osmanî de çapxaneya ku herî zêde weşanên kurdî çapkirine “Necm-i İstîqbal Matbaası” ye. Rohat Alakom îddîa dike ku xwediyê vê çapxaneyê Hemzeyê Muksî bûye.⁶⁹ Lê gava em li tevahiya weşanên wê dinerin hejmara yên bi kurdî pir kêr dimîne. Veysel Aydeniz jî di monografiya xwe ya li ser Hemzeyê Muksî de agahiyeke bi vî rengî nade ku Hemze xwediyê çapxaneyekê bûye. Herî dawî jî ji daxwaznameya avakirina vê çapxaneyê ya di arşîva Osmanî de em hîn dibin ku avakarê wê Diyarbekirli Ehmed Hemdî ye.⁷⁰ Xuya ye ku Hemze ne xwediyê vê çapxaneyê ye, lê bi minasebeta ku xwediyê wê Diyarbekirî ye û ihtîmalek mezin jî kurd e, gelek weşanên kurdî li vir çap bûne.

⁶⁴ Hassanpour, *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r. 277.

⁶⁵ Sever Işık, “Mısırdaki İki Ünlü Naşir: Ferecullah Zeki el-Kürdi ve Muhiddin Sabri el-Kürdi”, *Kürt Tarihi*, j.9 (Ekim-Kasım 2013), r. 54-55.

⁶⁶ Gîw Mukriyanî, *Elf û Bêy Kurdî Wênedar be Tipî Latîni*, Kurdistan Press, Hewlêr, 1972, r. 13,15, vgz. Hassanpour, *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r. 278.

⁶⁷ Celîlê Celîl, *Kürt Aydınlanması*, weş. Avesta, İstanbul, 2001, r. 93. Balkêş e, ev agahiya çapkirina *Mem û Zîne* di wergera kurdî ya heman kitêbê de nîne. Bnr. Dr. Celîlê Celîl, *Jiyana Rewşenbiri û Siyasi Ya Kurdan (Di Dawiya Sedsala 19’a û Destpêka Sedsala 20’a de)*, weş. Jina Nû, Uppsala, 1985, r. 111-112.

⁶⁸ Hassanpour, *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r. 278.

⁶⁹ Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, weş. Avesta, İstanbul, ç.2, 2012, r. 141.

⁷⁰ BOA. DH. MKT. 2735-66, dîrok: 18/M /1327 (H), 10.02.1909 (M).

Di sala 1918an de Ekrem Cemîlpaşa li Diyarbekirê bi gotina xwe “çapxaneyeye biçûk û nipnû” dikire û li vir rojnameya *Gazî* çap dike.⁷¹ Ev rojnameya kurdî çend hejmar hate weşandin, di vê çapxaneyê de ji bilî wê tiştêkî din bi kurdî çap bû, em nizanin. Em dikarin vê wekî çapxaneyeye kurdî bi nav bikin; ji ber ku xwediyê wê kurd e, li Kurdistanê ye û ya herî muhîm jî bi kurdî karê çapê kiriye. Lê wê bi awayekî rêk û pêk karê çapê nekiriye, îro tu berhemeke şênber jê nemaye û bandoreke mezin li ser weşangeriya kurdî nekiriye.

Ji bilî van li gorî çend belgeyên ji arşîva Osmanî kesekî bi navê Kurdîzade Xurşîd Efendî, ku ji xelkê Helebê ye, ji bo ku li Helebê⁷²; yekî bi navê Mihemed Macid Kurdî ji bo li Mekkeyê bi navê “Teraqqî”⁷³ çapxaneyekê vekin destûrê dixwazin. Lê tu fêdeya wan li weşangeriya kurdî nebûye.

Xuya ye di dewra Osmanîyan de çapxaneyên ku xwediyê wan kurd in hene lê çapxaneyeye kurdî nîne. Di vir de çapxaneya Ekrem Cemîlpaşa ya li Diyarbekirê û ya Husên Huznî Mukriyanî ya li Helebê têne bîra mirov lê ji herduyan jî tu berhemeke şênber xuya nake. Ji ber vê Amir Hassanpour, çapxaneya pêşîn a kurdî “Çapxaneya Dewletê” ya ku di sala 1920î de li Silêmanî, ji alî mandateriya îngilîzan ve hatiye avakirin qebûl dike.⁷⁴

3. Derbareyê Kurtedîroka Kurdiya Nivîskî de

Lêkolîner, gerok, mîsyoner, leşker an jî ajan piraniya kesên ku bi kurdan re têkilî danîne teqez dikin ku kurd, xwedî çandeke dewlemend a devkî ne. Lê gava em têne ser ya nivîskî rewş diguhere, bi taybetî derbareyê kurdiya nivîskî ya berî îslamê de em pir hindik tiştan dizanin. Agahiyên di destê me de, ji berhemên nivîskî zêdetir, riwayetên derbareyê hebûna wan de ne û ya rastî ev agahî jî pir nakokî ne.

⁷¹ Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım-Kemalizme Karşı Kürt Aydın Hareketinden Bir Yaprak-*, weş. Beybun, Ankara, 1992, r. 31; Malmîsanîj&Mahmûd Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*, weş. Özge, Ankara, 1992, r. 288.

⁷² BOA. MF.MKT. 73/22, Dîrok: 29/L /1291 (H), 09.12.1874 (M); BOA. MF.MKT. 122/26, Dîrok: 17/S /1292 (H), 20.03.1875 (M). Di belgeya duyem de navê xwediyê daxwaznameyê Hacı Xurşîd Efendî derbas dibe. Balkêş e, li Elezîzê çapxaneyeye bi navê el-Hac Xurşîd Efendî heye û *Qewaidî Lisani Kurdî* ya Omer ‘Ewnî Efendî li wir çap bûye. Di navbera herdu Xurşîd Efendiyan de têkiliyek heye, nîne; min di vî warî de agahiyek bi dest nexist.

⁷³ BOA. DH.MKT. 2735/70, Dîrok: 18/M /1327 (H), 10.02.1909 (M).

⁷⁴ Hassanpour, “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 85-86.

Nazim Hacanî, qala alfabeya mixî dike ku kurdan ev alfabe bi kar aniyê û berhemên herî kevin ê kurdan ê bi vê alfabeyê îro di Muzeya Londrayê de ne. Di hejmara 53. a kovara *Sewtu'r-Rafideyn* de derbareyê tabletên bi alfabeya mixî de gotareke berfireh hatiye nivîsîn.⁷⁵

Li gorî veguhastina Kadri Yıldırım ji berhema Cemal Reşîd Ehmed a bi navê *Zuhûru'l-Kurd Fi't-tarîx*, kurdan beriya mîladî sedsala çaremîn de dev ji alfabeya mixî berdan û dest bi alfabeya aramî û yûnanî kirin. Yek ji berhemên nivîskî yê kurdiya herî kevin ku bi van alfabeyan hatiye nivîsîn *Kitabeyên Hewramî* ne. Ev, sê tabletên cuda ne, dido jê bi alfabeya yûnanî yek jê jî bi alfabeya aramî ye. Tableta bi alfabeya aramî ku qala firotina tirih û şerabê dike bi sala yazdehan a beriya mîladê tê bitarîxkirin.⁷⁶

Îbnî Wehşiyê di kitêba xwe ya bi navê *Şewqu'l-Musteham Fî Me'rifeti Rumûzi'l-Eqlam* (H. 241/M. 856) de behsa alfabeyeke kevin a qalên kurdan û sih kitêbên bi vê alfabeyê hatine nivîsîn dike. Li gorî vê, kurdên Bînu Şad û Masî Sûratî hemû berhemên xwe yê hunerî û 'ilmî bi vê alfabeyê dinivîsîn. Herf û îşaretên vê alfabeyê hem kevin hem jî balkêş in, ew di tu alfabeyên din de cih nagirin. Îbnî Wehşiyê li Bexdadê li goristana xirîstiyanan sih kitêbên ku bi vê alfabeyê hatine nivîsîn dîtî, ji vana du hebên bi kurdî ligel wî ne û wî ev herdu kitêb wergerandine 'erebî jî. Îbnî Wehşiyê piştî van agahiyan şiklên vê alfabeyê jî di berhema xwe de nîşan dide.⁷⁷

Ev alfabeya ku Îbnî Wehşiyê nîşan dide ji sih û heft herfan pêk tê. Wî di binê sih herfî de hemberiya wan a di alfabeya 'erebî de nîşan daye lê heft jê vala hiştine. Îbnî Wehşiyê dibêje ku di tu ziman û alfabeyan de hemberiya van herfan nedîtiye, ev alfabe jî herfên 'ecêb û ji şiklên xerîb pêk tê.⁷⁸ Îbnî Wehşiyê, alfabeya Bînu Şad û Masî Sûratî wekî alfabeya qalên kurdan bi nav dike.⁷⁹ Li gorî Kadri Yıldırım jî, Bînu Şad û Masî Sûratî du eşîrên kurdan ên hikimdar in.⁸⁰

⁷⁵ Vgz. Kadri Yıldırım, "Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni", *Kürt Tarihi Dergisi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 26.

⁷⁶ Vgz. H.g., r. 26.

⁷⁷ H.g., r. 26-28.

⁷⁸ Muhammed Ronî El-Meranî, "Bilinen En Eski Kürt Alfabeti", *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 18

⁷⁹ H.g., r. 17.

⁸⁰ "Hakkında bilgi sahibi olmadığımız Bînu Şad ve Masî Sûratî hükümdarlık statüsüne sahip iki Kürt aşiretidir." Bnr. Yıldırım, "Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni", r. 27-28.

Dr. Blêç Şêrko, îddîa dike ku beriya ku kurd îslamê qebûl bikin alfabeyeke wan ya netewî hebû. Ev herf gelekî dişibiyar herfên kevin ên ermenî û asûriyan û ji çepê ber bi rastê ve dihatine nivîsandin. Piştî ku dînê îslamê qebûl kirin, kurdan dev ji alfabeya xwe berda û hemû kitêbên xwe şewitandin.⁸¹ Li gorî Ekrem Cemîlpaşa jî kurdan çar hezar sal berî mîladê bi tîpên mixî ku Sumer û Akadan bikardianî dinivîsandin, berî mîladê bi hezar salî merivekî bi navê Misîsûrat tîpên din çêkirin û heta dewra îslamê, kurdan ev alfabe emilandin. Piştî îslambûnê kurdan tîpên kevnare berdand û derbasî herfên ‘erebî bûn.⁸²

Me di serî de got derbareyê kurdiya berî îslamê de agahiyên heyî hem kêma in hem jî bi problem in. Di demên dawî de Ergin Opengin li ser van agahiyên ku di gelek berheman de têne dubarekirin û li jor me jî beşek ji wan veguhastin nivîseke rexneyî nivîsand û piraniya van îddîayan bi delîl pûç kir. Li gorî wî tu nivîskên (yazıt) kurdî yê beriya îslamê nînin. Avesta ne bi kurdî ye, ji sê *Kitabeyên Hewramî* du heb bi yûnanî yek jî bi zimanê partî ye. Metnê helbesta “Boraboz” û ew metnê ku ji devê rahîbê zerduştî hatiye nivîsandin metnên sixte ne û bingeheke wan nîne. Ji bo alfabeya mixî ku dibêjin Medan bikaraniye jî delîlek nîne Lewre tu nivîsk ji Medan nemane.⁸³

Li gorî Opengin ji bo kurdiya nivîskî metnê herî kevin ê li ber dest di sedsala panzdehemîn de duayeke xirîstiyaniyê ye. Ev dua bi tîpên ermenî ye û di nava destxeteke mezin de ye. Li gorî Prof. Akaki Shanidze, ku cara ewil li ser vî metnê lêkolîn kiriye, nusxe di navbera salên 1430 û 1446an de ji nusxeke kevintir hatiye zêdekirin. Di nusxeyê de heman dua bi heft zimanan hatiye nivîsîn. Yek ji wan zimanan jî kurdî ye. Metnê duayê bi transliterasyona David Neil Mackenzie wiha ye:

pākiž xudē, pākiž zahm,
pākiž vēmarg,
kōy hātī xācē iz kir ma,
*rahmatē ma*⁸⁴

⁸¹ Bletch Chirguh, *Kürt Sorunu Kökeni ve Nedenleri*, weş. Avesta, İstanbul, 2009, r. 23.

⁸² Ekrem Cemîl Paşa, *Dîroka Kurdistan Bi Kurtebirî*, Enstituya Kurdî ya Brukselê, Bruxelles, 1995, r. 19.

⁸³ Ergin Öpengin, “Tevatür ve Temellük Kısacasında Kürt Kültür Tarihçiliği”, *Kürt Tarihi*, j.11 (Şubat-Mart 2014), r. 18-27.

⁸⁴ David Neil Mackenzie, “The Language of the Medians”, *BSOAS* 22/1-3 (1959), r. 354-355, vgz. Öpengin, h.g., r. 27.

Bi kurdiya îro vê duayê em dikarin wiha binivîsin: *pakij xudê, pakij zehm, pakij vêmerg, koy hatî xaçê ij kir me, rehmetê me.*⁸⁵

Di vê destxetê de tişteki balkêş jî ev e; li ser metnê duaya bi kurdî “medî” dinivîse, yanî zimanê duayê wekî zimanê medî tê nîşandan. Li gorî Prof. Akaki Shanidze jî, li gorî David Neil Mackenzie jî ev teksteke bi kurdî ye. Jixwe her kesê ku bi kurdî-kurmancî dizane jî bi rehetî dikare bigihîje vê encamê. Naxwe çima li serê “medî” dinivîse? Li gorî ku Opengin ji Asatrian vediguhêze sedema vê ew kevneşopiya ku dîrokzan gelên mewcûd bi yê qedîm re hevyeke dikin e.⁸⁶ Hin kes vê rewşê ji yekzimanbûna kurdî û medî re delîl dihesibînin⁸⁷ lê hewce ye em di vê meseleyê de bi ihtiyat bin, Lewre zimanê medî yek ji wan zimanê qedîm e ku derbareyê wê de pir kêma agahî hene.⁸⁸

Derbareyê kurdiya nivîskî de çavkaniyeke kevin û balkêş jî *Seyahetnameya Ewliya Çelebî* ye. Ewliya Çelebî di sedsala hivdehemîn de li tevahiya Kurdistanê geriyaye, derbareyê bajar, navçe, gund, eşîr û mîrektiyên kurdan de û herî girîng jî derheqê kurdî de agahî dane. Wî mîrê Bidlîsê ‘Ebdal Xan ji nêz ve nas kiriye, têkçûyîna wî ya li hemberî paşayê Osmanî û desteserkirina kitêbxaneyê wî ya dewlemend bi çavê xwe dîtîye. Ewliya Çelebî di berhema xwe de li gorî xwe ferhengokeke kurdî amade kiriye, bi lehçeya Cizrewî straneke gelêrî û bi ya Amêdiyê jî helbestek veguhastîye.⁸⁹ Balkêş e, li gorî Çelebî di kitêbxaneyê ‘Ebdal Xan de ji bilî hezaran destxetên hêja kitêbên çapkirî jî hebûn. Naxwe em dikarin bibêjin ku kitêbên çapkirî hê di sedsala hivdehemîn de gihane Kurdistanê.⁹⁰

Dîroka kitêbên kurdî yê piştî îslamê wekî kevneşopî xwe dispêrê desxetan. Çaxên ku teknîka çapê qet nebû yan pir kêma bû, kitêb bi destê xettat, katib û mustensîxan dihat

⁸⁵ Opengin, h.g., r. 28.

⁸⁶ Asatrian, Garnik. 2009. Prolegomena to the study of the kurds. *Iran and the Caucasus* 13: 1-58, vgz.

Opengin, h.g., r. 28.

⁸⁷ *Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı*, amd. Mehmet Sait Kaçar, nd., weş. Tarih Vakfı, İstanbul, 2010, r. 23.

⁸⁸ Opengin, “Tevatür ve Temellük Kısacasında Kürt Kültür Tarihçiliği”, r. 28.

⁸⁹ Ji bo lêkolîneke baş li ser *Seyahetnameyê* û ferhengok û agahiyên Ewliya Çelebî bnr. Martin van Bruinessen, “Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi’nin Notları”, *STUDIA KURDICA*, No:1-3 (Nisan 1985), r. 13-37.

⁹⁰ Hassanpour, “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 84-85.

kopîkirin. Di afirandina kurdiya nivîskî de medreseyên Kurdistanê ji çavkaniyên sereke bûn. Medrese her wiha navendên zêdekirina destxetên kurdî jî bûn.

Di serî de Stembol û Diyarbekir di gelek kitêbxaneyên tarîxî yê bajarên qedîm de destxetên kurdî pir in. Wekî mînak di encama lêkolînên xwe yê di Kitêbxaneya Suleymaniye a Berhemên Destxet û Kitêbxaneya Millet a Berhemên Destxet de, ku li Stembolê du kitêbxaneyên dîrokî ne, rastî nêzî bîst destxetên kurdî hatim. Di nav van de, *Dîwana Melayê Cizîrî*, *Nûbihara Biçûkan* a Ehmedê Xanî, *Mewlûda Melayê Bateyî*, *Yûsif û Zuleyxaya Selîm Silêman*, *Nehcu'l-Enama Mele Xelîlê Sêrtî*, *Dîwana Nalî* û hê gelek berhemên din ên girîng hebûn.

Her çendî ev kitêbxane ji lêkolîneran re vekirîbin jî, ev nayê wateya lêkolîneke bê asteng. Berî her tiştî di katalogên van kitêbxaneyan de gelek şaşî hene. Gelek destxetên kurdî wekî ‘erebî, farsî û tirkî hatine qeydkirin. Wekî mînak li Kitêbxaneya Millet a Berhemên Destxet de destxeteke pir spehî ya *Nûbihara Biçûkan*, di katalogê de wekî ferhengehe ‘erebî-hindî hatiye nîşandayîn. Dîsa li Kitêbxaneya Suleymaniye a Berhemên Destxet de jî *El-Kufr û we'l-Kebair* a Şêx Fethullah Werqanisî û *Nehcu'l-Enama Mele Xelîlê Sêrtî* wekî ‘erebî, nusxeyeke din a *Nehcu'l-Enamê* jî wekî tirkî hatiye qeydkirin.

Ji bilî Kurdistan û Tîrkiye li gelek deverên dinyayê destxetên kurdî hene. Em baş dizanin ku gava Aleksander Jaba wekî balyozê Rusya tê Erziromê, bi Mele Mehmûdê Bazîdî re têkilî dideyne û bi saya wî gelek destxetên kurdî bi dest dixê û wan dişîne St. Petersburgê. Ev destxet paşê dibine mijara gelek xebatan. Dr. M.B. Rudenko ji bilî ku li ser tevahiya destxetên kurdî yê li vir bixebite (Moskova, 1931), *Mem û Zîn* (Moskova, 1962), *Leyla û Mecnûn* (Moskova, 1965) û *Yûsif û Zelîxa* (Moskova, 1986) jî çap dîke.⁹¹ Di sedsala nozdehemîn û bîstemîn de li bajarê Rûsya St. Petersburgê bêguman bi bandora koleksiyona Jaba ekoleke kurdolojiyê dest pê dîke.⁹²

⁹¹ Mehmet Malmisanlı, “Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine II”, *Tarih ve Toplum*, j.55 (Temmuz 1988), r. 63.

⁹² Ji bo ekola rojhilatnasiyê ya rûsî û geşbûna kurdolojiyê bnr. Mele Mehmûdê Bazîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, amd. Jan Dost, weş. Nûbihar, Stenbol, 2010, r. 9-12

Kemal Fuad li ser destxetên kurdî yê li Almanayê xebitiye û kitêbeke bi navê *Kurdische Handschriften*⁹³ amade kiriye. Celîlê Celîl jî di warê destxetên kurdî de xebitiye, bi navê *Keşkûla Kurmancî*⁹⁴ berhevokek amade kiriye. Di vê berhevokê de ji 38 helbestvanan 65 helbest hene. Ji bilî van 18 helbestên anonîm ango şairê wan nediyar û sê jî beyt-poêt ango destan cih digirin. Celîlê Celîl, *Seyfulmulûk*⁹⁵ a Siyahpûş jî weşandiye. Prof. Dr. Kadri Yıldırım jî, kitêba tibê ya Melayê Erwasî, ku ji sedsala hejdehemîn de kitêbeke bijîşkiya gelêrî ye, tevî çapa wekxwe ya destxeta wê bi tîpên latinî weşand.⁹⁶

Dîroka kitêbên (li ser) kurdî yê çapkirî digihîje sedsala hejdehemîn û ya ewil *Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda* (Gramer û Ferhenga Zimanê Kurdî) ye ku Maurizio Garzoni nivîsiye û di sala 1787an de jî li Romayê çap bûye. Garzoni ji ber vê xebata xwe bi navê “Bavê Kurdolojiyê” tê bibîranîn.⁹⁷ Maurizio Garzonî (1734-1804), mîsyonerekî katolîk e. Ew di ‘emrekî ciwan de tê nav Dewleta Osmanî û ji wir derbasî Kurdistanê dibe; li Mûsil û Îmadiyeyê dijî û li wan deran hînê kurdî dibe, li ser folklorê kurdî dixebite. Ew ji bo mîsyonerên piştî xwe vê gramer û ferhanga kurdî amade dike. Kitêb jî 288 rûpelan pêk tê, 68 rûpelên wê li ser gramera kurdî, paşê 220 rûpel jî ferhenga îtalî-kurdî ye. Beşa ferhengê, kêm zêde 4.600 peyvî dihewîne.⁹⁸ Piştî Garzonî, ji gelek netewan mîsyoner, sixûr, seyyah û lêkolînavan li ser ziman, edebiyat, çand, dîrok û rewşa siyasî ya kurdan dixebitin.⁹⁹

⁹³ Kamal Fuad, *Kurdische Handschriften*, Steiner Franz, Wiesbaden, 1970, 158 r.

⁹⁴ Celîlê Celîl, *Keşkûla Kurmancî*, Çapker: Komala lêkolînê û alîkariya ziman, çand û dîroka kurdî, Wien, 2004, 312 r.

⁹⁵ Siyahpûş, *Seyfulmuluk*, Çapker: Înstîtûta kurdzanîyê, Wien, 2000, 323 r.

⁹⁶ *Ji Sedsala 18. Pirtûkeke Kurdî ya Bijîşkiya Gelêrî Tiba Melayê Erwasî*, amd. Prof. Dr. Kadri Yıldırım, weş. Enstîtuya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Artuklu ya Mêrdînê, Stenbol, 2013, 67+67 r.

⁹⁷ Rohat, *Kürdoloji Bilimi'nin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, weş. Deng, İstanbul, 1991, r. 29

⁹⁸ Yılmaz Bağlar, “İlk Kürtçe Gramer Kitabı ve İtalyanca Kürtçe Sözlük”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 22-23.

⁹⁹ Ji bo bîbliyografîyek birfireh a van xebatan bnr. Rohat, *Kürdoloji Bilimi'nin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*.

BEŞA DUYEM DI NAV DEWLETA OSMANÎ DE KURD

Kurd û parçeyekî mezin ê Kurdistanê ji Şerê Çaldiranê (1514) heta avabûna Komara Tirkî (1923) ji çar sed salî zêdetir di bin rêvebiriya Dewleta Osmanî de dimînin. Her çiqas di destpêkê de kurd li warê xwe xweser jî bin, bi demê re rewş diguhere. Bi taybetî di sedsala nozdehemîn de, Siltan Mehmûdê Duyem dermanê paşveçûna dewletê di tesfîyekirina derebegan -qet nebe şikandina hêza wan-¹⁰⁰ û di xurtkirina sîstema navendî de dibîne. Ji bo vê yekê, ji aliyekî ve artêşê dişîne seferê ji aliyê din ve jî reforman pêk têne. Piştî wî di dema ‘Ebdulmecîdê Yekem de jî ev hewldan berdewam dikin.

Di sedsala nozdehemîn de pergala teba’ a ya Osmanî diguhere. Dewleta Osmanî ji bo ku pêşîya serhildanên xeyrîmusliman û mudaxelayên dewletên Ewrûpî bigire di warê mafên xeyrîmusliman de mecbûr dimîne ku hin gavan bavêje. Di sala 1839an de Fermana Tenzîmatê, di sala 1856an de Fermana Islahatê tê qebûlkirin. Di sala 1876an de rejîma Dewleta Osmanî diguhere, Meşrûtiyeta Yekem tê îlankirin, li gel erka padîşah meclîseke ku endamê wê bi rayên gel tîn hîlbijartin vedibe û cara ewil Qanûn-i Esasî [Makezagon] tê qebûlkirin. Li gorî maddeya heştan a Qanûn-i Esasî, ji hemû kesên ku di nav Dewleta Osmanî dijîn re bêyî ku li dîn û mezhebê wî bê meyzandin wê “Osmanî” bê gotin. Armanca vê maddeyê bêguman astengkirina parçebûna împaratoriye bû. Li gorî wê eger hemû unsurên Osmanî di meclîsê de xwe îfade bikin hewce bi veqetandinê namîne.¹⁰¹ Lewre împaratoriye di sed salên dawî de gelek cih windakiribûn û li Balqanan dîsa serhildanan rû dida.

Di pêvajoya hewldanên navendîbûna Osmanî de mîrekiyên kurdan li dijî wê derdikevin û li ber xwe didin, lê li hemberî seferên leşkerî yên Osmanî têk diçin.¹⁰² Di sala 1847’an de, piştî ku berxwedana Bedirxan Beg têk diçe, di nav sînorê Osmanî de “Eyaleta Kurdistanê” tê avakirin. Avakirina eyaletê di tarixa 13ê kanûna pêşîna 1847an

¹⁰⁰ *Türkiye Tarihi 3 – Osmanlı Devleti 1600-1908*, r. 100-101.

¹⁰¹ H.b., r. 145

¹⁰² Ji bo berxwedana Mîrê Botan Bedirxan Beg bnr. Lütfî (Ahmed Ramiz), Emir Bedirhan, amd. Koma Xebatê ya di Çavkaniyên Osmanî de Kurd, weş. bgst, İstanbul, 2007. Ji bo rûxandina Mîrekiya Soran bnr. Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, wer. İsmail Çekem-Alper Duman, weş. İletişim, İstanbul, ç. 6, 2009, r. 116-129. Bo dawîya Mîrekiya Bahdînan bnr. Wadie Jwaideh, h.b., r. 129-30.

de wekî nûçe di rojnameya fermî ya Dewleta Osmanî *Teqwîm-i Weqayî* de cih digire. Li gorî vê, Eyaleta Diyarbekirê, sencaqên Wan, Mûş û Hekarî, qezayên Cizîr, Bohtan û Mêrdînê bi hev ve têne girêdan û navê Eyaleta Kurdistanê lê tê kirin. Waliyê ewil ê Eyaleta Kurdistanê Esad Paşa ye. Di rojnameyê de têkçûna berxwedana Bedirxan Beg û avakirina Eyaleta Kurdistanê wekî ji nû ve fetihkirina Kurdistanê tê binavkirin.¹⁰³ Guherîna sînorên eyaletê û navê kesên ku li wir kar kirine ji salnameyên wê demê têne şopandin.¹⁰⁴ Di sala 1868an de Eyaleta Kurdistanê tê betalkirin.¹⁰⁵ Ji wê demê heta Şerê Cîhanê yê Yekem bajarên Kurdistanê wekî bajarên din ên Osmanî ji aliyê waliyên Osmanî ve ku ji navendê dihatin şandin têne birêvebirin.

Polîtîkayên dewletê yên li Kurdistanê avakirina desthilatdariya navendî heta Komara Tirkiyeyê û hetta piştî wê jî dewam dike. Lewre piştî têkçûna mîrekiyên kurdan li Kurdistanê hêzên nû yên herêmî derdikevin. Bi taybetî di dema ‘Ebdulhemîde Duyem de Alayên Hemîdiye mînakeke balkêş e. Dîsa li gorî Bruinessen, piştî ku mîrekiyên kurdan ji holê radibin, vê valahiya îqtîdar û asayîşê terîqet didagirin. Tişteki din a ku hêza pêşengên dînî xurt kir tevgera mîsyonerên xirîstiyaniyê bû: Di sedsala nozdehemîn de gelek mîsyonerên biyanî berê xwe dane Kurdistanê û xebatên wan (çêkirina mekteb û dêran) li ber çavan bûn. Ev faaliyetên mîsyoneran hêviya azadiyê dida xirîstiyanan Kurdistanê û ev hêviyên wan dibûne sedema tirsê kurdan. Ev rewş, gava bi polîtîkayên dewletên Ewrûpî û Osmanî re jî dihate têkildarkirin weke dijberiyê di navbera îslam û xirîstiyaniyê de xuya dikir. Di vê pêvajoyê de li hemberî mîsyoner û xirîstiyanan Kurdistanê hêz û girîngiya pêşengên dînî îslamê (şêxan) jî zêde dibe. Herwiha ew di belavkirina tapoyên erdan de wê bibine xwediyên erdên mezin û evê hêza dinyewî jî li hêza wan a manewî zêde bike. Şêxên ku bûne xwedî hêzeke mezin wê di nav tevgera kurdî de jî roleke mezin bilîzîn. Şêx Ubeydullahê Nehrî, kurê wî Seyîd ‘Ebdulqadir, Şêx ‘Ebdusselamê Barzanî û kur û neviyên wî, Şêx Mehmûd Berzencî çendek ji wan in.¹⁰⁶

¹⁰³ Ji bo tîpguhêziya metnê nûçeyê bnr. *Osmanlı Kürdistanı/Kurdistanı Osmanî*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, weş. bgst, İstanbul, 2011, r. 96-97. Ji bo wergera wê ya kurdî bnr. h.b., r. 136-137.

¹⁰⁴ H.b., r. 99-129.

¹⁰⁵ H.b., r. 95.

¹⁰⁶ Ji bo bi berfirehî şîroveya vê pêvajoyê bnr. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yakut, weş. İletişim, İstanbul, ç. 8, 2013, r. 339-348; ji bo puxteya wê bnr. Martin van Bruinessen, h.b., r. 347-348.

Bi hewldanên ITCê, di sala 1908an de ‘Ebdulhemîdê Duyem, mecbûr dimîne ku Meşrûtiyetê îlan bike. Ev pêngaveke nû û ji bo hemû gel û cemaetên Osmanî gavake dîrokî ye. Bi vê îlanê êdî dewra îstibdatê ya ‘Ebdulhemîdê Duyem diqede, Meclîsa Mebûsan ku bi rayê gel tê hilbijartin vedibe. Dîsa di vê pêvajoyê de hepisxane têne valakirin, kesên sirgûnî têne efûkirin, li Stembolê xwepêşandan têne organîzekirin. Her wiha zextên li ser çapemenî û weşangeriyê radibin û hejmara weşanan bi derbekê re zêde dibe.

Hewce ye em bibêjin ku hewayê meşrûtiyetê ya li Stembolê, li Kurdistanê ewqas xweş nayê. Lewre Piştî Meşrûtiyeta Duyem, rejîma ITCê berê xwe da hêzên herêmî yên Kurdistanê (Alayên Hemîdiye, komên dînî yên ku mîna Şêx ‘Ebdusselamê Barzanî serbixwe tevdigeriyan, eşîrên koçer yên Dêrsimê, axayên xwedîhêz yên mîna Axayê Sor li Botanê), da ku otorîteya wan bişkîne û li Kurdistanê deshilatdariya navendî saz bike. Bi saya vê desthilatdariya navendî, wê bi kurdan eskeriya dewletê bide kirin, bacan bi rêk û pêk berhev bike, kurdan “medenî” bike û ya herî girîng wê herêmê bixe bin îtaeta xwe. Ev polîtîka li Kurdistanê dijberiyekê li hemberî ITCê ava dike. Lê sedemên dijberiyê tenê ne ev in. Ji meşrûtiyetê heta şerê cîhanê kurd di tirsê ku li welatê wan wê dewleteke Ermenistanê ava bibe de ne. Têkçûna Osmanî di şerên Balqan û Trablusgarbê de û nîqaşên reformê bo ermeniyan wê tirsê zêde dike. Eşîrên kurd ku di dema Alayên Hemîdiye de gelek erd û milkên ermeniyan zefî kiribûn, ji van reformên ku daxwaza îadekerina wan li xwediyê berê dike aciz dibin. Li hemberî vê eşîra Millî serî hildide, eşîra Heyderan jî goçî Rûsya dike.¹⁰⁷ Serhildana Bidlîsê ya 1914an jî em dikarin wekî nerazîbûneke li hemberî ITCê bibînin. Polîtîkayên navendîkirinê reformên ji bo ermeniyan û daxwaza şerîetê sedemên wê serhildanê bûn.¹⁰⁸

Berevajî hêzên herêmî, gelên bajêr piştgirî didane ITCê, Lewre ew jî di dewra ‘Ebdulhemîdê Duyem de ji xurtbûna eşîran, zêdebûna bacan nerazî bûn. Têkiliyên gelên Kurdistanê û îqtîdarê tiştêkî pir tevlihev e û gelek faktorên cuda cuda li ser van têkiliyan bandor dikin lê kêma zêde em dikarin bibêjin ku ITC li navendên bajaran bihêztir, li gundewaran qelstir bû.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Yener Koç, “Siird Sancağı’nda 1912 Seçimleri Toplumsal Dinamikler ve Politik Farklılaşmalar”, *Toplum ve Kuram*, j.6-7(zivistan-bihar 2012), r. 291-292.

¹⁰⁸ H.g., r. 293-294.

¹⁰⁹ Yener Koç, h.g. r. 294-295.

1. Pêşketina Nasnameya Kurdî di Nav Dewleta Osmanî de

Li gorî Benedict Anderson “netew” cemaeteke siyasî ya xeyalî ye. Ji xeyaliyê mebest qebûlkirin e, yanî civakek an jî çend civak bi hin noqteyên hevpar xwe yek texeyyul dikin û xwe cemaetek dihesibînin.¹¹⁰ Berî fikra netew, cemaetên xeyalî yên dînî hebûn: mîna cemaeta xeyalî ya xirîstiyaniyê. Lê di sedsala şazdeha de êdî ev cemaetên xeyalî yên dînî zeîf dibin, berevajî wan cemaetên netewî pêş dikevin. Di vê pêşketinê de li hemberî zimanên gel (îngilîzî, frensî) daketina girîngiya zimanê latinî bandoreke mezin dike, Lewre latinî zimanê pîroz bû.¹¹¹

Fikra netewperweriyê û pêşketina nasnameyê jî di serdema nûjen de bi sazî, komele û weşanê şênber dibe û bi vî awayî li ser civatê tesîr dike. Ji pêşketina nasnameya kurdî mebesta me jî ev birêxistinbûyîn e.

Rewşenbîrên kurd jî ji dawiya sedsala nozdemîn û pê ve tevlî komele û tevgeran dibin, yan jî ew bi xwe komeleyan ava dikin. Komeleya kurdan a herî kevin KKEQ ye, ku di sala 1900î de bi hewldanên Fikrî Efendiyê Diyarbekrî tê avakirin.¹¹² Lê destpêka eslî ya dîroka komeleyên kurdan piştî Meşrûtiyeta Duyem e.

1.1. Heta Şerê Cîhanê yê Yekem

Piştî pêvajoya navendîbûna Osmanî, em dikarin bibêjin ku têkiliyên kurdan û Dewleta Osmanî zêdetir dibin, yan jî kurd zêdetir bandorê ji bûyer û siyaseta Dewleta Osmanî digirin. Lewre malbatên mezin ên mîran û şêxan ê kurdan êdî li paytexta Osmanî ango li Stembolê dijîn, wekî burokrat di nav kar û barê dewletê de cih digirin û di sîyasatê de xwedî rol in. Malbatên wekî Bedirxaniyan, Babaniyan, Nehriyan di nav komele û partiyên Osmanî de cih digirin. Wekî mînak Komeleya Yekîtiya Osmanî [İttihâd-i Osmânî] ku bingeha ITCê pêk tene, ji pênc avakarên wê dido jê kurd in.¹¹³ Ev muxalifê ‘Ebdulhemîdê Duyem, zêdetir li Misrê bi cih in, em dibînin ku rojnameya ewil a kurdan *Kurdistan* jî li Misrê, li Qahîreyê derdikeve û têkiliya wê bi muxalifan re heye. Piştî ku rêvebirîya rojnameyê derbasî ‘Ebdurrehman Bedirxan dibe û rojname êdî li

¹¹⁰ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, r. 20.

¹¹¹ H.b., r. 32-33.

¹¹² Silopi, *Doza Kürdistan*, r. 25-26.

¹¹³ Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, weş. Avesta, İstanbul, 1999, r. 11.

Cenewre, London û Folkstone derdikeve jî ev têkilî berdewam dike. Tê zanîn ku ‘Ebdurrehman Bedirxan û Hikmet Baban di sala 1902an de li Parîsê tevlî kongreya Jonturkan bûne.¹¹⁴

Yek ji amûrên girîng ên dewra modern ku bandora wê li ser avakirina nasnameyê heye jî çapemenî ye. Rojname û kovarên çapkirî ku bi awayekî bi lez digihijîne ber destê sedan, hezaran û belkî hê zêdetir kesan, di belavkirina fikr û ramanan de, di avakirina rayeke giştî û zimanekî hevpar de roleke sereke dilîze. Kurd jî di dawîya sedsala nozdehemîn de dibine xwediyê vê amûrê. Di vê çarçoveyê de 22ê nîsana 1899an ji bo dîroka tevgerên kurdî mîladek e. Ji ber ku rojnameya pêşîn a kurdî *Kurdistan* di vê rojê de hejmara xwe ya ewil weşandiye. Avakarê *Kurdistanê* Mîqdad Mîdhet Bedirxan, rojnameyê li Qahîreyê derdixe. Ji hejmara şeşemîn û pê ve êdî birayê Mîqdad, ‘Ebdurrehman Bedirxan, rojnameyê bi rê ve dibe. Rojname bi zextan re rû bi rû dimîne û ji ber vê yekê jî gelek bajaran diguherîne, periyoda hejmarên wê dereng dikeve. Ev rojname bi giştî sih û yek hejmar hatiye weşandin û dîroka hejmara wê ya dawî 14ê nîsana 1902an e.¹¹⁵

Taybetiyeke rojnameya pêşîn a kurdî heye ku ew bi xwe îlhamekê dide tevgerên kurdî: Weşanên periyodîk ên ewil ên bi ‘erebî (1828), tirkî (1832) û farisî (1848) bi piştgiriya hikûmetên Misir, Osmanî û Îranê derdiketin.¹¹⁶ Lê yekemîn rojnameya kurdî, bê arîkariya tu hikûmetê, berevajî wê di bin zext û qedexeyên rejîma ‘Ebdulhemîdê Duyem de, bi xeyreta netewperwerên kurd ava bû.

Piştî Meşrûtiyeta Duyem (1908), gelek rewşenbîr û serekên kurd ji nû ve vedigerine paytexta Osmanî, Stembolê. Wekî mînak ji rojnameyên wê demê di *Şerq we Kurdistanê* de dinivîse ku “Em bi hesret li benda hatina ‘Ebdurrehman û Miqdat Bedirxan in”.¹¹⁷ Paşê em dibînin ku ev herdu Bedirxanî jî ji sirgûnê têne berdan û vedigerine

¹¹⁴ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), Constantinople / D / 19 (Bexda 8 Îlon 1908) vgz. Murat Issi, “Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, j.9 (Nisan 2013), r. 130.

¹¹⁵ Bozarslan, *Kürdistan Rojnameya Kurdî ya Pêşîn (1898-1902)*, c. I, r. 8-21; Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan’ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, r. 118-119.

¹¹⁶ Hassanpour, “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 91.

¹¹⁷ “Bedirhanzadeler”, *Şerq we Kurdistan*, j.1 (25 şewwal 1326/19ê teşrîna 1908an), r. 3, vgh. Alişan Akpınar, nd., “Bir II. Meşrutiyet Gazetesi Olarak Şark ve Kürdistan”, *Müteferrika*, j.35 (havîn 2009), r. 9.

Stembolê.¹¹⁸ Ji bilî wan şexsiyetekî din ê ku bandoreke mezin li tevgerên kurdî kiriye, Şêx ‘Ebdulqadirê Nehrî jî vê demê vedigere Stembolê.¹¹⁹

Di rojnameya bi navê *Îttîfaq* de nûçeyek derbas dibe ku doh li şarê Stembolê, li devera Vezneciler zêdetirî pêncsed kurd ji bo avakirina “Osmanlı Kürd Te‘avün ve Terakkî Cem‘iyyeti” li hev civiyane. Di vê civînê de Muftîzade Reşîd Begê Mûşî li ser pêvajoya nû û başiyên rejîma meşrûtiyetê axaftinek kiriye, paşê jî Qeymeqam Cemîl Begê Diyarbekirî axiviye. Dawiyê de ji bo hîlbijartina heyeta rêvebiriyê, axaftina li ser hin maddeyên nîzamnemeyê roja yekşemê, danê sibehê li mizgefta Ayasofyayê biryara civînê hatiye standin.¹²⁰ Ev civîn di weşana fermî ya ITCê *Îttihad we Tereqqî* de jî cih digire, lê di wir de navê komeleyê wekî “Imdâd ve Terakkî Cem‘iyyeti” [Komeleya Hawar û Pêşveçûnê]” derbas dibe.¹²¹

Li gorî rojnameya *Tanîn*, komeleyek bi navê “Kürd İttihâd ve Te‘avün Cem‘iyyeti [Komeleya Yekîti û Arîkirinê ya Kurdan]”, ji aliyê “ulema û meşayix û ruesayê ektrad” ango ‘alim, şêx û serekên kurdan ve hatiye damezrandin. Di nûçeyê de pesnê avakaran û hewldana wan tê dayîn ku ew dixwazên qanûna meşrûtî di nav kurdan de belav bikin û vê qanûnê biparêzin. Li gorî nûçeyê armancên esasî yên vê komeleyê wiha ne: bêyî ferq û cudahî di nav mirovan de berfirehkirina yekîtiyê, şamîlkirina perwerdeyê, belavkirina wekhevîyê û bi vî rengî rakirina dijminatîyê ji nav eşîr û êlên kurd, temînkirina terbiyeya fikrî di nav kurdan ku di xilqeta xwe de saf û saxlem in, bi vî hawî jêbirina wan menzereyên nebaş ango nêrînên xirab ên derbareyê kurdan de.¹²² Piştî hefteyekê em ji heman rojnameyê hîn dibin ku “Kürd İttihâd ve Te‘avün Cem‘iyyeti” li Veznecilerê xaniyek peyde kiriye û ev der weke navenda komeleyê hîlbijartiye. Komelyê ji bo berhevkirina arîkarî û karên din memûrên taybet wezîfedar kirine û wereqeyên ku bi mohra komeleyê hatine pejirandin dane wan.¹²³

¹¹⁸ Malmîsanîj, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, weş. Vate, İstanbul, 2009, r. 79-81.

¹¹⁹ Malmîsanîj, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, r. 16.

¹²⁰ “Osmânî Kürd Te‘avün ve Terakkî Cem‘iyyeti”, *Îttîfaq*, No: 22 (25 Agustos 1324/7ê îlona 1908an), r. 3

¹²¹ “Kürd Kulübü”, *Îttihad we Teraqqî*, No: 21 (9 Eylul 1324/22ê îlona 1908an), r. 3

¹²² “Osmânî Kürd İttihâd ve Terakkî Cem‘iyyeti”, *Tanîn*, No:67 (23 Eylul 1324/6ê çiriya pêşîna 1908an), r. 8. Balkêş e, navê komeleyê di sernavê û di nava nivîsê de ji hev cuda ye. Ev jî delîleke ku derbareyê navê komeleyê de tevliheviyek heye.

¹²³ *Tanîn*, No:74 (30 Eylul 1324/13ê çiriya pêşîna 1908an), r. 8

Bi qasî ku em dizanin piştî îlana meşrûtiyetê “Kürd Te‘âvün ve Terakkî Cem‘iyyeti [Komeleya Arîkarî û Pêşveçûna Kurdan-KAPK]” tê avakirin (12ê tebaxa 1908an).¹²⁴ Lêkolîner Tarîk Zafer Tunaya, Osmanlı Kürd Te‘âvün ve Terakkî Cem‘iyyeti û Kürd Te‘âvün ve Terakkî Cem‘iyyeti cuda dihesibîne¹²⁵, lê bi ya min ev komeleyên ku bi navê Osmanlı Kürd Te‘âvün ve Terakkî Cem‘iyyeti, Imdâd ve Terakkî Cem‘iyyeti û Kürd Te‘âvün ve Terakkî Cem‘iyyeti derbas dibin hemû yek in. Dibe ku di pêvajoya avakirinê de li ser navê wê nîqaş çêbûbin, ji ber vê jî rojnameyan navên cuda cuda nivîsandibin. Di wergera kurmancî ya *Dîroka Kurd û Kurdistanê* de navê wê komeleyê Kurd Te‘alî û Teraqî Cemiyeti derbas dibe û li gorî wê çavkaniyê avakarên wê Emîn ‘Alî Bedirxan, Ferîq Şerîf Paşa, Şêx Ebdulqadir Efendiyê kurê Şêx Ubeydullah û zavayê padîşah Mûşîr Ehmed Zûlkefil Paşa ye.¹²⁶ Li gorî rêzîknameya komeleyê (îlaweya maddeya 7.) serekê daîmî yê KAPKê Seyîd ‘Ebdulqadirê Nehrî ye.¹²⁷

KAPK, bi navê *Kürd Te‘âvün ve Terakkî Gazetesi* (Rojnameya Arîkarî û Pêşveçûna Kurdan-RAPK) weşaneke kurdî-tirkî derdixe (1908). Xwedî û berpirsiyarê wê Suleymaniyeli Tewfîq (Pîremêrd), sernivîskarê wê Diyabekirli Ehmed Cemîl e. Ji bilî wan nivîskarên wê Malatyali Bedrî, Babanzade Îsmâil Heqqî, Bedîuzzeman Seîdê Kurdî ne. Îro di destê me de neh hejmarên wê rojnameyê hene ku Mehmed Emîn Bozarslan bi herfên latinî ji nû ve çapkirine.¹²⁸ Rojname ji derdorên cuda, kesên xwedî hizr û ramanên cihê cihê li hev kom kiriye, tê de giraniya fikra Osmanîtiyê xuya dike, lê di asta kulturî de netewperweriyeke kurdî jî heye. Di piraniya nivîskarên wê rojnameyê de bandora fikriyata ronayîparêz (aydınlanmacı) xuya dike, ew pêşveçûna kurdan diparêzin û îslamê di wê pêşveçûnê de ne asteng, berevajî wê destek dibînin.¹²⁹

Rojnameya Kurdistanê, muxalif bû lê ne muxalifê Dewleta Osmanî, ê rejîma ‘Ebdulhemîdê Duyem bû. Di *Kurdistanê* de jî, di *RAPKê* de jî meyldariya osmanîtiyê

¹²⁴ Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, r. 109.

¹²⁵ Tarîk Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918*, weş. Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1984, r. 404.

¹²⁶ Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, wer. Ziya Avcı, weş. Avesta, Stembol, ç.2, 2012, r. 220. Di wergera tirkî de bnr. Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, weş. Nûbihar, İstanbul, ç.4., 2012, r. 306.

¹²⁷ Ji bo rêzîknameya komeleyê bnr. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918*, r. 409-413; Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, r. 109-116.

¹²⁸ M. Emîn Bozarslan, *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi Kovara Kurdî-Tirkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1908-1909*, weş. Deng, Uppsala, 1998.

¹²⁹ Ayhan Işık, “Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi (1908-1909)”, *Kürt Tarihi*, j.8 (Ağustos-Eylül 2013), r. 49.

xuyayî ye û di asteke bilind de ye. Ferq û cudayiya *RAPKê* ew e ku ew êdî ne muxalifê rejîmê ye¹³⁰, lewre rejîm guherî, di bedêla rejîma îstîbdatê ya ‘Ebdulhemîdê Duyem de rejîma meşrûtî hat, jixwe aktîvîstên kurd ê vê dewrê -bi gotina Djene Rhys Bajalan, Jonkurdan- jî ev daxwaz dikir.

Rojnameya *Kurdistanê* piştî meşrûtiyetê vê carê ji aliyê Sureyya Bedirxan ve tê weşandin. Mihemed Emîn Zekî dinivîse ku vê rojnameyê di muddetê Şerê Cîhanê yê Yekem de jî dewam dikir¹³¹ lê xuya ye ev xelet e. Lewre ji daxuyaniyeke Kürd Îstiklâl Komitesi [Komîteya Serxwebûna Kurdan-KSK] a ku di sala 1918an de li Qahîre Sureyya Bedirxan ava kiribû¹³² tê fêmkirin ku piştî Bûyera 31ê Adarê, ITCê nivîskarên vê rojnameyê bi tawanbariya îrtîcayê (paşverûtiyê) diavêje hepsê û rojnameyê jî digire.¹³³ Îro di destê me de tenê hejmara sêyan (12 Şubat 1324/25ê sibata 1909an) û çaran (5 Mart 1325/18ê adara 1909an) a *Kurdistanê* heye. Di van herdu hejmaran de nivîsên Salih Bedirxan, Huseyin Kenan Bedirxan, Emîn ‘Elî Bedirxan, Hacî Hesen Tehsîn hene. Ji bilî van nivîseke ku ji kurên Emîr Bedirxan; Hesen, Xelîl, Mîdhet û ‘Ebdurrehman bi hev re nivîsandine jî heye.¹³⁴ Rojname, meşrûtiyetê diparêze û yekîtiyê, vekirina dibistanan, girîngîdayîna huner û perwerdeyê li kurdan tewsiye dike.¹³⁵ Ji bilî vê, du balkêşiyên vê rojnameyê hene: A ewil, nivîskar hema bêje hemû Bedirxanî ne; a duyan jî, rojname xwe berdewama rojnameya *Kurdistanê* ya ku Mîqdad Mîdhet Bedirxan li Qahîreyê derxistibû dihesibêne.¹³⁶

Di sala 1908an de rojnameyeke bi navê *Şerq we Kurdistan* jî tê weşandin. Avakarên vê rojnameyê Malatyali Bedrî, Hersekli Îsmâil û Hersekli Ehmed Şerîf in. Di nav nivîskarên wê de ji bilî van her sê avakaran navê Bedûzzeman Seîdê Kurdî balê

¹³⁰ Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, weş. Avesta, İstanbul, 2010, r. 113.

¹³¹ Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, wer. Ziya Avcı, r. 221.

¹³² Oğuz Aytepe, “Kürt İstiklâl Komitesi”, *Tarih ve Toplum*, j.173 (Mayıs 1998), r. 46. Ji bo agahiyên zêdetir derbareyê KSKê de bnr. Malmîsanij, *Cızira Botanlı Bedirhaniler*, ç.3., weş. Avesta, İstanbul, 2009, r. 125-132.

¹³³ Aytepe, “Kürt İstiklâl Komitesi”, r. 48. Malmîsanij jî heman nivîsê ji gotareke bi soranî (“Rojnamey Kurdistan Dewrey Sêyem”, Çirîkey Kurdistan, no:3, r. 59-61) vediguhêze, lê li gorî vê gotara bi soranî ev nivîs di yekemîn hejmara rojnameya *Kurdistanê* de, ya ku Sureyya Bedirxan di salên 1917-1918an de li Qahîreyê derxist, bi kurdî hatiye weşandin. Malmîsanij ev nivîs wergerandiye tirkî û weşandiye. Bnr. Malmîsanij, *Cızira Botanlı Bedirhaniler*, r. 122-124.

¹³⁴ Yener Koç-Serhat Bozkurt, “Du Hejmarên Rojnameya Kurdistan (1908-1909)”, *Zend*, j.21 (zivistan 2014), r. 96-98.

¹³⁵ Yener Koç, “Kürdistan Gazetesi (1908-1909) Üzerine Birkaç Not”, *Kürt Tarihi*, j.8 (Ağustos-Eylül 2013), r. 42.

¹³⁶ Yener Koç-Serhat Bozkurt, “Du Hejmarên Rojnameya Kurdistan (1908-1909)”, r. 84.

dikişîne. Rojnameyên beriya *Şerq we Kurdistanê* hemû duzimanî bûn ango bi tirkîya Osmanî û kurdî bûn lê di *Şerq we Kurdistanê* de qet nivîsên kurdî tune ne. Ev rojname zêdetir li ser du meseleyên girîng ên Osmanî radiweste, ew jî meseleya Balqanan û a Kurdistanê ye. Wekî rojnameyên beriya xwe *Şerq we Kurdistan* jî rejîma meşrûtiyetê diparast û li gorî vê yekê weşan dikir.¹³⁷

Di sala R. 1326an de (M. 1910) li Stembolê bi navê KBZKê komeleyek tê avakirin. Li gorî nîzamnameya wê armanca vê komeleyê di nav kurdan de, ku ji ewladê welêt ên herî zêde hewcedarên mearîfê ne, belavkirina zanîn û sin‘etê ye. Ji bo vê yekê jî pêşî li Stembolê paşê bi arîkariya erbabê hemiyetê li gund û navçeyên ku kurd lê dijîn vekirina mektebên seretayî yek ji armancên komeleyê ye.¹³⁸ Komeleyê ev armanca xwe qismen pêk aniye û di sala 1910an de bi destûra Dahiliye Nezareti (Wezaretê Karûbarên Navxwe) bi navê “Mekteb-i Meşrûtiyet” dibistanek vekiriyê.¹³⁹ Mudîrê vê mektebê ‘Ebdurrehman Bedirxan bûye. Mektebê di sala 1911an de gava Îsmâil Heqqî Baban demeke kurt bûbû Wezîrê Perwerdeyê ji Wezaretê arîkariya maddî jî wergirtiye.¹⁴⁰ Mektebê çend sal ‘emr kiriye ne diyar e, lê sedema betalbûna wê bi şahidiya Sureyya Bedirxan kifş e: zextên ITCê. Li gorî nivîsa Sureyya Bedirxan, ji ber ku di lewheya wê de peyva kurd derbas dibû ITC ji KBZK û dibistana ku wê vekiriyê aciz dibû. ITC îddîa dikir ku armanca van ne belavkirina zanîna lê amadekirina tevgera netewî û cudaxwaz a kurdî ye. Ji ber ku newêrbû dîrekt bigire, bi riya tacîzê rêvebirîya komeleyê aciz dikir û dawîya dawî komele mecbûr ma ku belav bibe.¹⁴¹ Girtina dibistanê jî bi belavbûna komeleyê re têkildar e.

Sureyya Bedirxan di nivîsa xwe ya jor de dibêje ku piştî belavbûna KBKZê ji ber zextên ITCê, komele mecbûr ma ku bi siyasetê re elaqedar bibe. Em dibînin ku piştî KBKZê, sala 1912an li Stembolê, li Halkalî Zirâ‘at Mektebi (Dibistana Çandinî ya Xelqelî) komeke ciwanên kurd, bi pêşengî û piştevaniya Xelîl Xeyalî Civata Hêvî Feqê

¹³⁷ Derbareyê vê rojnameyê de ji bo agahiyên berfirehtir bnr. Alışan Akpınar, nd., “Bir II. Meşrutiyet Gazetesi Olarak Şark ve Kürdistan”, r. 3-47. Ji bo wergera kurdî ya beşek ji ya heman gotarê bnr.

“Rojnameyê Meşrutiyeta 2’yem: “Şerq ve Kurdistan”, *Zend*, j.12 (havîn 2009), r. 75-78.

¹³⁸ Ji temamê tîpguhêziya nîzamnameya komeleyê bnr. Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli Resmi-Gayr-ı Resmi Kürdoloji Belgeleri*, weş. Özge, Ankara, 1994, r. 546-549.

¹³⁹ Bahattin Demir, “Devlet Destekli Kürtçe Eğitim Kürd Meşrutiyet Mektebi” *Toplumsal Tarih*, j.200 (Ağustos 2010), r. 75.

¹⁴⁰ Demir, h.g., r. 76.

¹⁴¹ Sureyya Bedirhan, “İctimâî Yaralarımızdan Maârifsizlik”, *Kurdistan*, Qahîre, No:5 (15 muherrem 1336 [1917]) vgz. Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan’ı Yayınlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, r. 90-91.

Kurdan (Hêvî Kürd Talebe Cem‘iyyeti) ava dikin¹⁴² lê têkiliyeke wê bi siyasetê re nîne. Civata Hêvî ji navê wê jî xuya ye, komeleya xwendekar û ciwanan e. Bi vî aliyê xwe ji komeleyên beriya xwe cuda dibe. Qedrî Cemîlpaşa, ‘Emer Cemîlpaşa, Fuad Temo, Cerrahzade Zekî sazkarên wê; Kemal Fewzî, Memdûh Selîmbegî, Ekrem Cemîlpaşa, ‘Ezîz Baban, Mistefa Şewqî, Mihemed Şefîq ‘Erwasî, Hemzeyê Muksî, Asef Bedirxan, Mihemed Mîhrî, ‘Ebdurehîm Rehmî jî ji hin endamên wê bûn.¹⁴³

Civata Hêvî, gelek armanc dane pêşiya xwe. Ev armanc di beyannameya xwe de yek bi yek nîşan dane:

1. *Feqê kurdan bi hev bidine nas kirin û di mabeyna wan da biratiya misilmanî bidine danîn.*
2. *Zimanê kurdan yek kirin û kitêbên kurdî civandin û tarîx û qewaid çêkirin û çap kirin û kitêb ji bo zarokê kurdan çêkirin.*
3. *Di Kurdistanê da medrese vekirin.*
4. *Zar’wê feqîrê kurdan li ber xwendin û sin’et danîn û ji bo muhtacan arî kirin.*
5. *Di Kurdistanê da û xasseten di gundan da [ji] mizgeft û mekteb çêkirin ra rêberî kirin.*
6. *Ji bo pêşçûna Kurdan û bilindbûna wan çî ji dest bê ewê çêkirin.*
7. *Xebat ji me, muyesser kirin ji Xudê¹⁴⁴*

Civata Hêvî, di 6ê Hezîrana sala 1913an de kovara *Rojî Kurdê* ava dike û di 19ê Hezîrana 1913an jî hejmara wê ya ewil tê weşandin. Ev kovar bi temamî çar hejmar hatiye weşandin. Xwedî û gerîndeyê berpirsiyar ê vê kovarê Suleymaniyeli ‘Ebdulkerîm e. Nivîsên kovarê bi tirkîya Osmanî û kurdî (kurmancî-soranî) ne. Di nav nivîskarên sereke yên vê kovarê de em dikarin navê Xelîl Xeyalî, Mehmed Salih Bedirxan, ‘Ebdullah Cewdet, Kerkuklu Necmeddîn, Diyarbekirli Fikrî Necdet, Fuad Temo, Babanzade Îsmâil Heqqî bijimêrin. Di kovarê de mijarên sereke, sedemên paşvemana kurdan, ji bo pêşveçûnê girîngiya xwendin, nivîsandin, xebat û îttîfaqê, girîngiya pêşvebirina zimanê kurdî û nivîsandina dîroka kurdan e. Di kovarê de nîqaşên

¹⁴² Silopi, *Doza Kürdistan*, r. 28.

¹⁴³ M. Emîn Bozarşlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, weş. Deng, Uppsala, 1985, r. 123.

¹⁴⁴ “Beyana ‘Civata Hêvî’ Feqê Kurdan”, *Hetawî Kurd*, j.4-5 (10 Mayıs 1330/22ê gulana 1914an), r. 13. Ev beyanname di kovarê de bi tirkîya Osmanî û bi zaravayê soranî jî hatiye weşandin, min ya bi kurmancî bi kar anî.

li ser alfabeyê bi tena serê xwe mijareke lêkolînê ye. Ji bilî van di *Rojî Kurdê* de nivîsên derbareyê jinan, ciwanan, cotkariyê de hene û her wiha helbest û çirokên kurdî jî tê de cih digirtin.¹⁴⁵

Di kovara *Rojî Kurdê* de Lutfî Fikrî dibêje ku îro piştî ‘ereb û ernewûdan unsurê ku hebûna xwe herî xurt fêm û hîs dike mîlîyeta kurdî ye. Ew, ji derengmayîna kurdan a di vî warî de wekî sedem asêbûna welatê wan nîşan dide û anekdoteke balkêş ku li gundekî biçûk ê Kurdistanê dîtiye dinivîse: Li odeya gund li ser çekmeceyekê kitêbeke biçûk dibîne, ev kitêbeke kurdî ye ku ji Stembolê gihaye vir. Gundî bi qasî kitêbeke dînî qedir didine vê kitêba bi kurdî. Gava qala wê dikin, kelecenî dibin û ji ‘eşqa çavê wan hêstir dike. Ew dibêjin: “Kürdce kitâb! Bunu hiç görmemişdik, demek Kürdce de kitâb olurmuş! Köyün imâmına bunu birkaç def’a okutduk. Çok yerlerini anladık. Meserretimizden gözlerimiz sulandı. Çok şükür bu günü de gördük!” [Bi kurdî kitêb! Me qet ev nedîtibû, naxwe bi kurdî jî kitêb çêdibe! Me bi melayê gund çend caran da xwendin, gelek cihên wê me fêm kirin. Ji kêfxweşiyê çavê me hêstir kir, mala Xwedê ava me ev roj jî dît!] Nivîskar jî vê anekdotê digihe vê encamê ku êdî fikra kurdariyê gihîştîye heta van gundên biçûk ê bêrê jî û îmkana astengkirina wê nîne.¹⁴⁶

Di gotinên gundiyan û di şeweya nivîskar de “romantîzma netewî” xuya dike. Dîtina kitêbeke kurdî ji bo wan gundiyan, herwiha dîtina nasnameyêke şênber e jî û bi vê nasnameya ku di destê xwe de digirin ew bi mensûbiyeta xwe ya wê “cemaeta xeyalî” dihisin.

Piştî hejmarê çaremîn ku weşana *Rojî Kurd* radiweste an jî tê rawestandî¹⁴⁷, em dibînin ku kovara *Hetawî Kurd* dest bi weşanê dike. *Hetawî Kurd*, dezgehê nû ye weşanê ya Civata Hêvî ye. Jixwe beyannameya komeleyê di hejmarê 4-5an a vê kovarê de bi tirkî û kurdî tê weşandin.¹⁴⁸ Gerîndeyê berpirsiyar ê *Hetawî Kurdê*, Baban ‘Ebdulêzîz e. Ev kovar herî kêr deh hejmar derketiye lê belê, di destê me de hejmarên

¹⁴⁵ Ji bo agahiyên zêdetir derbareyê *Rojî Kurdê* bnr. *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2013.

¹⁴⁶ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 203-204. Ji bo wergera tirkiya îroyîn bnr. h.b., r. 299-300.

¹⁴⁷ Ji bo raveya vê nîqaşê bnr. H.b., r. 57-59.

¹⁴⁸ “(Kürd Talebe Hêvî Cem‘iyyeti)nin Beyânnameşidir”, *Hetawî Kurd*, j.4-5 (10 Mayıs 1330/22ê gulana 1914an), r. 1-4; “Beyana ‘Civata Hêvî’ Feqê Kurdan”, h.b., r. 11-14.

wê yên 1, 2, 3, 4, 4-5 û 10an hene. Ji ber Şerê Cîhanê yê Yekem, *Hetawî Kurd* mecbûr dimîne ku weşana xwe bisekinîne.¹⁴⁹

Gava li Stembolê *Hetawî Kurd* derdiket, li Bexdadê jî bi navê *Bangî Kurd* kovareke kurdî hebû. Di hindurê paşbergê hejmara 4-5. a *Hetawî Kurdê* de danasîneke biçûk a *Bangî Kurdê* tê kirin û tê diyarkirin ku xwendevan dikarin vê kovarê ji rêvebirxaneyê *Hetawî Kurdê* peyde bikin. Berpirsiyarê *Bangî Kurd*, Cemaleddin Baban e. Diyar e ku Cemaleddin Baban û Baban ‘Ebdulezîz ji heman malbatê ne; malbata Baban ku li Başûrê Kurdistanê mîrektî kirine. Ew danasîna biçûk ji me re nîşan dide ku li du navendên Osmanî; Stembol û Bexdadê rewşenbîrên kurd ji hev hayedar in û piştgirî didine hev.¹⁵⁰ Ji rojnameya *Serbestîyê* em hîn dibin ku encama *Bangî Kurdê* jî mîna *Hetawî Kurd* e, ew jî di pêvajoya Şerê Cîhanê de ji aliyê hukûmetê ve tê “te’îlkin” ango weşana wê tê betalkirin. Lê piştî şer ew hewl dide ku ji nû ve dest bi weşanê bike û li gor nûçeyê hejmara wê ya nû li ber weşanê ye.¹⁵¹

Li gorî çavkaniyan Civata Hêvî bi navê *Yekbûn* rojnameyek jî derxistiyê. Hetta Rewşen Bedîrxan û Musa Anter derbareyê naveroka wê de hin agahiyan jî didin¹⁵², lê îro li ber dest tu nusxeyên vê rojnameyê nînin.¹⁵³

Xuya ye piştî Meşrûtiyeta Duyem hejmara komeleyên kurdan û weşanên van komeleyan zêde dibe.¹⁵⁴ Hebûn û çalakîyên van komeleyan teqez bandoreke erênî li ser pêşketina nasnameya netewî ya kurd dike lê gelo tevgerên van komeleyan wekî “netewperweriya kurd” dikarin bên hesabandin yan na, li ser vê nîqaş heye. Li gorî Rohat Alakom¹⁵⁵, Celîlê Celîl¹⁵⁶ û gelek dîrokzanên kurd bersiva vê pirsê erê ye, lê li gorî Hakan Ozoglu na ye. Li gorî Ozoglu tu daxwazên siyasî yên van komeleyên beriya şerê cîhanê tune bû, ew ji esîlzadeyên kurdan re bûne kulûbên kulturê û her çendî bûbine nimûneyên şînhatina çanda kurdî jî ew ne rêxistinên neteweperwer ên kurd in.

¹⁴⁹ Mesûd Serfîraz, “Hetawî Kurd Nasandin û Naveroka Wê”, *Zend*, j.18 (havîn 2012), r. 66-72.

¹⁵⁰ Mesûd Serfîraz, “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış”, *Kürt Tarihi*, j.8 (Ağustos-Eylül 2013), r. 34-35.

¹⁵¹ “Bangî Kurd”, *Serbestî*, No: 490 (9 Mayıs 1919/9ê gulana 1919an), r. 2.

¹⁵² Malmîsanîj, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, r. 146-149; Malmîsanîj&Mahmûd Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*, r. 58-60.

¹⁵³ Serfîraz, “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış”, r. 35.

¹⁵⁴ Derbareyê komeleyên vê dewrê de bnr. Bozarşan, *Jin Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 24-29; Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, r. 122-128.

¹⁵⁵ Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, r. 96.

¹⁵⁶ Celîlê Celîl, vê dewrê di nav ronesansa kurdî de dihesibîne. Bnr. *Kürt Aydınlanması*, r. 55-95.

Ozoglu ji bo tevgera komeleyên vê demê re têgeha “pêş-neteweperwerî” bi kar têne.¹⁵⁷ Djene Rhys Bajalan hem ji bo tevgera kurdî ya berî şerê cîhanê û ya piştî şerê cîhanê veqetêne hem jî ji bo ku ji têgeha “pêş-neteweperwerî” cuda bibe ji kesayêtên vê dewrê re “Jonkurd” dibêje. Lewre li gorî wî Jonkurdan bi rengê kurdîtiyê netewperweriya Osmanî dikirin. Ji bo van kesan parastina nasnameya kurdî û fikra Osmanîti ne nakokiyek bû.¹⁵⁸

Li gorî Tarik Zafer Tunaya jî, di dema Meşrûtiyeta Duyem de pirsgrîkên wîlayetên rojhilat li nava parlamentoya Osmanî û li derveyî wê zêdetir hatine nîqaşkirin, komeleyên kurdan ku ji aliyê kadroyên feodal ve dihatine birêvebirin car caran li hemberî tirkperestiya ITCê li ber xwe dane, lê daxwaza cudabûna ji Osmanî nekirine; ev daxwazên serxwebûnê piştî Şerê Cîhanê yê Yekem têne dîtin.¹⁵⁹

Lêkolîner Tahir Baykuşak nivîsên Xelîl Xeyalî yên di navbera salên 1908-1914an de lêkolîn dike û nêrîna wî ya li ser ziman dişibîne asta yekem a teoriya Miroslav Hrooch. Li gorî vê, Hrooch gava li ser netewperweriya Ewrûpa Rojhilat lêkolîn kiriye netewperweriya wan dabeşî sê astan kiriye. Di asta yekemîn de rewşenbîr li ser zimên, wêje û çanda milletê xwe wekî arkeologan dixebitin.¹⁶⁰ Bi rastî jî Xelîl Xeyalî di warê zimên de pir hasas e û nasnameya kurdîtiyê li ser zimên ava dike. Xeyalî nivîsa xwe ya bi sernavê “Bextreşî û Mehrûmiya Kurdan” de dibêje ku Elî Herîrî nehsed û sih sal berê, Melayê Cizîrî jî heştê sal berê bi kurdî helbest nivîsîne. Her wiha Ehmedê Xanî *Mem û Zîn*, û ji bo zarokan *Nûbar* telîf kiriye, bi çar zimanan şîr gotiye.¹⁶¹ Xeyalî bi van gotinan hem qedîmtiya kurdî nîşan dide hem jî pesnê wan helbestvanên kurdî dide.¹⁶² Dîsa di nivîseke xwe de xwe dispêre Şerefnameyê û pênc zaravayên kurdî dijimêre (kurmanç, goran, kelûr, lor, zaza) û paşê jî yek bi yek herêmên van zaravayan rave dike.¹⁶³ Bi vî rengî Xeyalî neqşeya zimanê kurdî derdixe. Xelîl Xeyalî gava pîrsa kurd îro muhtacî çî ne dibersivîne û lazimiyên kurdan xal xal dijimêre jî dîsa girîngiyê dide zimên:

¹⁵⁷ Hakan Özoğlu, *Dewleta Osmanî û Neteweperwerên Kurd*, wer. Ali Karadeniz, weş. Kitap, İstanbul, 2012, r. 114-115.

¹⁵⁸ Bajalan, *Jön Kürtler*, r. 44.

¹⁵⁹ Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918*, r. 408.

¹⁶⁰ Tahir Baykuşak, “Xelîl Xeyalî Modan (1865-1946)”, *Kürt Tarihi*, j.9 (Ekim-Kasım 2013), r. 39.

¹⁶¹ *Di Sedşaliya Wê de Rojê Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 195.

¹⁶² Baykuşak, “Xelîl Xeyalî Modan (1865-1946)”, r. 38.

¹⁶³ Babê Naco M. X., “Erbâb-ı Hamiyet ve Himmete”, *Hetawî Kurd*, j.4 (19 Mart 1330/lê nîsana 1914an) r. 6.

- *Ji bo zû xundin û nûsandin[ê] herfek*
- *Ser tarzek nû elifbayek*
- *Ji bo zanîna temam[ê] ziman[ê] kurdîti “qamûsek”*
- *‘Ilm[î] halek*
- *Tarîx[a] bav û kal[ê] kurdan û ‘en‘ena wan*
- *Welat[ê] kurdan û ‘adet û teb‘[ê] wan û miqdar û nav[ên] ‘eşîrêd wan.*
- *Kitêb[a] hesabê*
- *Ji bo ziman[ê] kurdan serf û nehwi*
- *Terceme[ya] hal[ê] mezinêd kurdan û*
- *Edebiyat[a] kurdan û nav[ê] şa ‘irê wan¹⁶⁴*

Xuya ye tu daxwazeke siyasî ya Xelîl Xeyalî nîne û ev yek teza Hakan Ozoglu piştrast dike. Lê hewce ye em vê bibêjin ku nasnameya komele û çapemeniya kurdî ya vê dewrê ku xwe dûrî polîtîkayê digire nayê wateya ku kurd qet bi polîtîkayê re ‘elaqedar nebûne. Ji xuyakirin û vegotina kurdan di qada polîtîk de mînameke balkêş hîlbijartinên 1912an in. Gelên Osmanî (piranî zilamên ku qeydiya wan di nufûsê de heye û dikarin bacê bidin) cara ewil di vê hîlbijartinê de îradeya xwe ya siyasî bi raya xwe nîşan didin. Huseyin Kenan Paşayê ku piştî rejîma ‘Ebdulhemîdê Duyem berê xwe dabû Botanê, di vê hîlbijartinê de li Sêrtê ji Hürriyet ve İ’tilâf Fırkası [Partiya Azadî û Hevbendiyê-HIF) namzetiya xwe îlan dike û ji bo xebatên hîlbijartinê bi eşîr û axayên herêmê re têkilî dideyne.¹⁶⁵ Ev hîlbijartinên ku ji ber zextên ITCê yên li ser muxalifan, di dîroka Osmanî de wekî “sopalı seçim” ango hîlbijartinên bi dar tîn binavkirin, li Sêrtê jî bi gengeşe derbas dibe. Rêvebirên herêmî yên alîgire ITCê gelek astengiyan ji Huseyin Kenan Paşa re derdixin. Ew jî li hemberî vê li Erûhê (Dihê) mîfîngeke mezin organîze dike.¹⁶⁶

Hîlbijartinên sala 1912an di navpera ITC û HIFê de derbas dibû û gelek sedem hebûn ku di şexsê Huseyin Kenan Paşa de kurd xwe nêzî HIFê bibînin. Li hemberî ITCya navendîparêz û tirkperest, HIFa ku adem-i merkeziyet ango nenavendîtî û Osmanîti diparast ji bo kurdan alternatîfa yekane bû. Ev nenavendîtîya ku HIFê diparast

¹⁶⁴ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 187.

¹⁶⁵ Yener Koç, “Siird Sancağı’nda 1912 Seçimleri Toplumsal Dinamikler ve Politik Farklılaşmalar”, r. 290.

¹⁶⁶ Koç, h.g., r. 301.

nayê wateya muxtariyet ango xweseriyê, Lewre HIFê jî yekîtiya unsurên (pêkhatayên) Osmanî diparast lê dixwest vê yekê bi polîtîkayên nenavendî bi cih bêne. Lê namzetiya Huseyin Kenan Paşa jî, ev polîtîkayên HIFê jî, nayêne wateya ku kurdan ITC bi temamî berdaye. Di vê hîlbijartina 1912an de Babanzade Îsmaîl Heqqî li Bexdadê, Pirinçizade Arîf jî li Diyarbekirê namzetên ITCê ne û herdu jî dibine mebûs.¹⁶⁷

Dawiya dawî Huseyin Kenan Paşa nayê hîlbijartin û nikare bibe mebûs. Lê axaftineke wî ya hîlbijartinê pir balkêş e. Ew ernewûdan wekî mînak nîşanî kurdan dide û dibêje “ernewûd ji ber nerazîbûna xwe rahiştine çekan û êrîşî hikûmetê kirin. Ma win kêmi wan in?”. Ev vegotin nîşan dide ku fikra serxwebûnê di pratîkê de nebe jî wekî îhtîmal di hişê Huseyin Kenan Paşa de heye.¹⁶⁸ Ê ku di wê dewrê de dixwaze vê fikrê ji îhtîmalê derbasî pratîkê bike ‘Ebdurrezzaq Bedirxan e: ‘Ebdurrezzaq Bedirxan, li ser sînorên Osmanî û Îranê bi navê Komîteya Kurd rêxistinek avakiriye. Ew di sala 1913an de bi daxuyaniyekê îlan dike ku êdî Osmanî hew dikare kurdan biparêze, di reformên ku ji bo ermenîyan wê bêne kirin de kurd û suryanî nehatine hesibandin, çareserîya vê jî li wîlayetên rojhilat ên împaratoriye bi hîlbijartinan avakirina hikûmeteke demkî ya Kurdistanê ye.¹⁶⁹

‘Ebdurrezzaq Bedirxan, ji bo çarenûsa Kurdistanê ji netewperwerên din cuda difikire. Daxwaza wî ya bîngehîn azadiya Kurdistanê ye lê di bin bandora Rûsya de. Ji ber vê yekê gava li Stembolê ye daxwaznameyê dide konsolê Rûsya û derbasî Tiflîsê dibe. Li gelek deverên Qafqasya û Îranê digere, bi gelek kesan re têkilî dideyne. Ew û hevalên xwe dixwazin dibistanên kurdî li Qersê, li Yêrîvanê ji kîsê dewletê û li Kurdistana Îranê jî ji kîsê xwe vekin, şagirtên kurda bişiyênine Rûsyayê, çend berhemên edebiyata kurdî wergerênine zimanê rûsî û yê rûsî wergerênine kurdî, bîngeha akademiya zimanê kurdî li zanîngeha zimanên Rojhilatê li St. Petersburgê vekin, civînên kurda-ermenîya pêk bînin da ku dijminatî ji navbera van herdu netewan rabe. Ebdurrezzaq Bedirxan û hevalên wî ev daxwazên xwe çiqas pêk anîn ne diyar e lê dîrok şahîd e ku wan li Xoyê dibistaneke kurdî bi sih şagirtî vekirin. Mekteb ji aliyê kurdan ve

¹⁶⁷ Koç, h.g., r. 296.

¹⁶⁸ Koç, h.g., r. 303.

¹⁶⁹ Koç, h.g., r. 292.

dihat finansekirin lê di bin parastina konsulxaneyê Rûsya de bû, li vê mektebê zimanê kurdî û rûsî derbas dibû.¹⁷⁰

Di vê demê de kesekî ji aliyê vegotina netewperweriya kurdî ve balê dikişîne jî Kurdîzade Ehmed Ramîz e. Kitêba wî ya bi navê *Emîr Bedirxan* û nivîsa wî ya bi sernavê “Reşbelek” ji bo dîroka netewperweriya kurdî gelekî balkêş in. Ji ber ku “Reşbelek” di beşa sêyem a vê tezê de wê bê lêkolînkirin dixwazim li vir behsa kitêba *Emîr Bedirxan* bikim.

Di 23yê adara 1906an de şaredarê Stembolê Ridwan Paşa yê ku navbera wî û ‘Elî Şamil Paşayê Bedirxanî nexweş bû ji aliyê çend kesê kurd ve tê kuştin. Tê îddîakirin ku di vê sûtîqedê de bandora ‘Elî Şamil Paşa û ‘Ebdurezzaq Bedirxan jî heye û ‘Elî Şamil Paşa kesên kujer hîmaye kirine. Piştî ku ev agahî digihîje ‘Ebdulhemîdê Duyem, ew jî biryara sirgûna tevahiya mêrên malbata Bedirxaniyan û hê gelek kesên din dide. Li gorî Malmîsanîj jimara sirgûniyan nayê zanîn, hin çavkanî qala sedan hetta hezaran dikin lê wî navê sed û heftê û heşt kesî tesbît kiriye.¹⁷¹ Li ser vê bûyerê Ehmed Ramîz kitêba *Emîr Bedirxan* dinivîse û di sala 1907an de li Misrê di çapxaneyê *Îctîhad* de çap dike, lê li ser kitêbê navê nivîskar Lutfî derbas dibe. Em ji îlaneke di kovara *Îctîhadê* de hîn dibin ku Lutfî, navê mustear ê Ehmed Ramîz e.¹⁷² Nivîskar pêşî behsa serhildana Bedirxan Beg dike, wî û tekoşîna wî bilind dike, balkêş e ku vê serhildanê ne weke bûyereke herêmî yan jî eşîretî lê weke tevgereke kurd dihesibêne.¹⁷³ Di vê beşê de gotina herî balkêş a Ehmed Ramîz a derbareyê teklîfa îngilîzan de ye: Di dema serhildanê de îngilîzan teklîfa hikûmeteke serbixwe li Bedirxan Beg kiriye, lê bi gotina Ehmed Ramîz “wa esefa” yanî mixabin Bedirxan Beg ji ber hesasiyeta xwe ya îslamî ji bedêla serxwebûnê esareta Osmanî tercîh kiriye û ji ber vê yekê jî hem rehetiya wî xirabûye hem jî kurd di nav sefaletê de mane.¹⁷⁴

Ehmed Ramîz paşê derbasî bûyera sirgûniya Bedirxaniyan dibe û li vir bi zimanekî tund ‘Ebdulhemîdê Duyem rexne dike. Di dawiya kitêbê de bi helbesteke tirkî bangî padîşah dike, di vê helbestê de xwe wekî “kurê kurdan (kürd oğlu)”, “lawê Bedirxan

¹⁷⁰ *Autobiografîya Ebdurrîzaq Bedirxan*, wer. û amd. Celîlê Celîl, weş. Havîbûn, Berlin, 1999, r. 31-33.

¹⁷¹ Malmîsanîj, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, r. 38.

¹⁷² Lutfî (Ahmed Ramiz), *Emir Bedirhan*, amd. Koma Xebatê ya di Çavkaniyên Osmanî de Kurd, weş. bgst, İstanbul, 2007, pêşgotin.

¹⁷³ H.b., r. 25.

¹⁷⁴ H.b., r. 40.

(Bedirhân evlâdî)” bi nav dike û bi awayekî eşkere têne zimên ku ew ji siltan re serê xwe natewîne (sultana etmem serfûrû).¹⁷⁵ Piştî vê helbestê, listeya kesên sirgûnkirî û herî dawî jî beşa pêncemîn a *Mem û Zînê*, ew beşa ku li ser zimanê netewperwerên kurd bûye mîna sirûdeke netewî di kitêbê de cih digire.

Mîna Xelîl Xeyalî, Ehmed Ramîz jî ne xwedî daxwazeke şênber a siyasî ye, lê ji vegotina wî ya li ser teklîfa îngilîzan xuya ye ku ew li dijî rejîma Osmanî ye û hikûmeteke serbixwe ya kurdan diparêze.

Di mînaka KBZKê de jî me dît tevgerên kurdî yê kulturî jî ji aliyê ITCê ve siyasî û cudaxwaz têne hesibandin û astengkirin. Mînakeke balkêş a vê dewrê jî girtina Mihemed Salih Bedirxan e. Ji rojnameya *Tercuman-i Heqîqet* em hîn dibin ku Mihemed Salih Bedirxan ji ber naveroka nivîsek an jî nivîsên kurdî di *Rojî Kurdê* de ji aliyê hikûmeta eskerî vê tê darizandin û girtin. Nûçeya rojnameyê wiha ye:

*Bedirhânzâdelerden M. Salih Bedirhânî ba'z makasîd-ı hâ'inâneyi Kürdce olarak Rojî Kurd ile neşr eylediğinden hükümet-i 'askeriyyece taharrî idilmekte idi. Dün merkum tevkif idilerek Dîvân-i Harb-i 'Örfî tevkîfhânesine gönderilmiştir.*¹⁷⁶

[Mehmed Salihê Bedirxanî yê ku ji ber hin meqsedên xaînane bi kurdî di *Rojî Kurdê* de weşandibûn ji aliyê hukûmeta 'eskerî ve derbarê wî de biryara derdestkirinê hebû, duh hate girtin û berê wî dane girtîgeha Dîwana Herba Orfî.]

Memdûh Selîmbegî di nivîseke xwe yî derbareyî Civata Hêvî de qala vê buyerê jî dike. Ev nivîs li ser gotareke di kovara Near East ji bo parastina *Rojî Kurd* û Civata Hêvî hatiye weşandin. Memdûh Selîmbegî dibêje ku Hêvî jî mîna komeleyên Muntediya'l-Edebî ya 'ereban, Başkîma ernewûdan li hemberî turanîzmê ji bo parastina hebûna civaka xwe hatiye avakirin û li hemberî hikûmetê bi wêrekî tevgeriyaye.¹⁷⁷ Jixwe eger bi wêrekî tevnegeriyaba *Rojî Kurd* nedihate girtin, mudîrê wê jî di hepsan de perîşan nedibû.¹⁷⁸ Di vir de du tişt balê dikişênin. Yek em dibînin ku gelên Osmanî yê

¹⁷⁵ H.b., r. 58.

¹⁷⁶ *Tercuman-i Heqîqet*, No. 11687 (9 teşrîn-i ewwel 1329/22ê çiriya pêşîna 1913an), r. 3.

¹⁷⁷ Heman tiştî Zinnar Silopî jî dibêje. Bnr. *Doza Kürdüstan*, r. 189.

¹⁷⁸ Kurdê Wanî, "Tarih Huzûrunda Bir Tashih", *Diyarîyî Kurdistan*, Bexdad, No:7, r. 40-43 vgz. Malmîsanîj, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 85-87.

ne tirk li hemberî polîtîkaya tûranîzmê refleks nîşan didin û ji bo parastina nasnameya xwe, xwe bi rêxistin dikin. Ciwanên kurd jî bi heman armancê komeleya Hêvî ava dikin. Memdûh Selîmbegî jî diyar dike¹⁷⁹ û di nivîsên *Rojî Kurd* û *Hetawî Kurdê* de jî xuya ye ku ev komele bi siyasîetê re elaqedar nebûye, daxwazeke polîtîk nekiriye, tenê di warê zanîn, çand, sin'et û perwerdeyê de ji bo pêşveçûna kurdan bernameyek amade kiriye lê bi vî halê xwe jî ji zextên hikûmeta ITCê xilas nebûye. Balkêşiya duyem jî ev e ku Memdûh Selîmbegî ji bo Mihemed Salih Bedirxan mudîrê kovarê dibêje. Em dizanin ku berpirsiyarê giştî yê *Rojî Kurdê* Ebdulkerîmê Silêmanî ye lê dibe ku Mihemed Salih di wir de wezîfeyêke îdarî wergirtibe. Lê gava Diyarbekirli Tewfîk Hemîd Beg qala vê mijarê dike behsa mudîriyeta Mihemed Salih Bedirxan nake: Tewfîk Hemîd bi munasebata heştemîn salvegara avakirina Hêvî de li ser navê xwendekarn kurd axaftinekê dike û dibêje “berî vê bi heşt salan sê-çar xwendekar, bi rêberiya kesekî birêz li qurcikeke Halkalî Zirâ‘at Mektebi bingeha Hêvî saz dikirin. Di nav tunebûn û mehrûmiyê de bi hêza xwe ya ji hêvî û bawerîya xwe werdigirtin bo nîşandana hebûnekê dixebitin. *Rojî Kurd* derxistin; bi derbeke îstîbdatê hate girtin, ciwanek bi mehan di hepisxaneyan de şepirze bû. Yeke din, *Hetawî Kurd* derxistin. Fermî, nefermî çu gef û astengî ew ji rêya wan nevegerand.”¹⁸⁰

Pêşketina nasnameya kurdî, li navenda împaratoriye; bi komele, rojname û kovarên xwe xuyakirina kurdan mumkun e ku hin derdor aciz kiribin. Di gelek nivîsên berî Şerê Cîhanê yê Yekem de nivîskar weke ku xwe ji van rexneyan biparêzin fikra îslamiyete û osmanîtiyê didane pêş. Di *Rojî Kurdê* de Kerküklü Necmeddîn dibêje ku “Armanca ewil a komeleyan qewîkirina dilsoziya gelê xwe bi xilafete re ye, ji bo nîşên nû û yê bîn jî ji wan hayedar bibin ezê derbareyê xizmetên kurdan yên ji xilafete re gotaran binivîsim.”¹⁸¹ Di *Hetawî Kurdê* de jî Îsmail Heqqî Begê Baban, dibêje ku kurd berî her tiştî misilman, dûvre osmanî û di dereceya sêyem de jî kurd in.¹⁸² Li gorî Îsmail Heqqî, nivîsandina ziman nayê wateya “nasyonalite” û jixwe di îslamiyete de qewmîyetperestî qedexe ye.¹⁸³ Di vî warî de dîsa di *Rojî Kurdê* de ‘Ebdullah Cewdet anekdoteke balkêş vediguhêze:

¹⁷⁹ H.b., r. 87.

¹⁸⁰ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 1000-1001.

¹⁸¹ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 102.

¹⁸² Babanzade Îsmail Heqqî, “Kürdler ve Kürdistan”, *Hetawî Kurd*, j.3 (29 Kanûn-i Ewwel 1329 / 11ê kanûna paşîna 1914an), r. 4.

¹⁸³ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 138-139.

(Rojî Kurd) mecmû'asını, yazı masamın üzerinde gören bir muhterem ve mu'azzez dostum birden bire nedir bu mecmû'a? Dedi.

Ben "Kürdologya" "organ"ı ya'nî Kürdlük hakkındaki tedkîkât-ı ictimâ'iyeye ve ırkıyyenin vâsıtâ-ı neşrîdir dedim.

Arkadaşım mecmû'ayı açdı, gözü Kürdce bir makâleye tesâdüf idince: "Mâdâm ki Türkçe değil, mâdâm ki Kürdcedir "tefrika" gazetesini demektir" diyerek "Rojî Kurd"ü masamın üzerine bıraktı.¹⁸⁴

[Dostekî min ê birêz û hêja dema kovara Rojî Kurd, li ser maseya min a nivîsê dît, ji nişka ve got: "Ev çi kovar e?"

Min got: weşana "kurdoloji" ye yanî navgîna weşana vekolînên civakî û nîjadî yê derbareyê kurdan de ye.

Hevalê min kovar vekir, gava çavê wî bi nivîsareke kurdî ket, got: "Madem ne bi tirkî ye, madem bi kurdî ye, ev rojnameya 'tefrîqeyê' ye" û danî ser maseya min."]

Tefrîqe di tirkiya osmanî de tê gelek wateyan lê di vir de mebest cudakarî, cudaxwazî angoyî bi tirkiya îro "bölücülük" e. Xuya ye, dîroka bi vî rengî binavkirina weşanên kurdî digihîje heta wê dewrê.

1.2. Dema Şerê Cîhanê yê Yekem

Dî dîroka Kurdistanê de şikestinek mezin jî Şerê Cîhanê yê Yekem e. Ev şer bi hemû êş û zîlm û zehmetiya xwe li ser Kurdistanê re derbas dibe. Kurdistana ku bi salan bûbû qada şerê Osmanî û Sefewî, di dema şerê cîhanê de jî di bin lingên artêşên osmanî, îngilîz û rûs de diparçiqe. Ji aliyekî ve leşkerên kurd di eniyên şer de dimirin li aliyê din kurdên sivîl şerpeze û goçber dibûn.

Bi taybetî li herêma serhedê şerekî dijwar di navbera artêşên Osmanî û Rûs de diqewimî. Di vî şerî de milîsên kurd bi artêşa Osmanî re, yê ermenî jî bi artêşa Rûsya re bûn. Ji ber şikestina hêzên Osmanî, Erzirom, Wan, Bidlîs û Mûş dikevîne bin destê Rûsya. Ji ber vê yekê jî bi hezaran kurd mihacir dibin.¹⁸⁵

¹⁸⁴ H.b., r. 139.

¹⁸⁵ Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, weş. İletişim, İstanbul, ç.2, 2013, r. 19-23, 30-35.

Mihacirbûna kurdan esasen ji ber dagirkirina rûsan a bi piştgiriya komên çekdar ên ermeniyan pêk tê. Lê desthilatdariya ITCê, bi destê Aşâ'îr ve Muhâcirîn Müdüriyeti [Mudîriyeta Eşîran û Mihaciran] vê faciâyê vediguherêne muhendîsiya civakî. Ew bi bicihkirina muhacirên kurd ên li Enedola Navîn û bi rêya astengkirina vegeza wan a warê xwe dixwaze demografiya Kurdistanê veguherêne. Di vê dewra şerê cîhanê de bi sed hezaran kurd bi awayekî sistematîk ji Kurdistanê hatine goçberkirin.¹⁸⁶ Celadet bi xwe di arşivên vê saziyê de lêkolîn kiriye. Li gorî wî 650 hezar kurd li rojavayê Enedolê hatine goçberkirin. Xelkê hatî goçberkirin di rê de pir şerpeze bûye, gelekê wan mirine, ê sax jî di halekî pir xirab de ne.¹⁸⁷ Celadet di nivîsarên xwe yên *Serbestîyê* de jî gelekî li ser vê faciâyê disekine. Her wiha ew ji rêzîknameya xefî ya vê saziyê jî agahdar e û çend maddeyên wê di nivîseke xwe de rêz dike:

1. *Kürd muhâcirleri memleketlerine i'âde edilmeyecektir.*
2. *Kürdlerin iskânı için dâire-i memûriyetiniz dâhilinde ne gibi müsâ'id arâzî ve kurâ vardır?*
3. *Muhâcirîn-i mezkûre hâricle ihtilâttan memnûdur.*
4. *Kürd muhâcirîninin taksîmi meselesinde nazar-ı dikkate alınacak en esâslı nokta merkûmundan on hânedan kesretli olarak bir noktada ictimâ'ına imkân vermemektir.*¹⁸⁸

- [1. Mihacirên kurdan li welatên xwe dê neyêne vegerandin.
 2. Ji bo bicihkirina kurdan di bin emrê we de çi erd û gundên musaîd hene?
 3. Qedexe ye ku ev mihacir bi derve re tevlihev bibin ango têkilî deynin.
 4. Di dabeşkirina mihacirên kurd de qaîdeya bingehîn ev e ku derfet neyê dayîn ku ji deh malan zêdetir li ba hev bicivin.]

KBK, bi rewşa muhacirên kurd re gelekî elaqedar dibe. Derbareyê wan de di weşanên wê de gelek nivîs têne weşandin, endamên KBKê bi rayedarên Osmanî re li ser vê meseleyê gelek caran diaxivîn. Her wiha di *Serbestîyê* de Celadet û Kamiran jî gelekî li ser vê meseleyê disekinin.

¹⁸⁶ İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâlî Cemiyeti*, weş. Doz, İstanbul, ç.2, 1991, r. 119-120.

¹⁸⁷ Celadet Alî Bedirxan, *Mustafa Kemal'e Mektup*, r. 37

¹⁸⁸ Celadet 'Alî Bedirxan, "Kürdler ve İttihâd Siyaseti", *Serbestî*, No:209 (22 Şubat 1919/22ê sibata 1919an), r. 2.

Mihacirkirina bi sed hezaran kurdî bi destê ITCê facîayeke mezin e û bi rehetî em dikarin mîna tehcîra ermeniyana navê “tehcîra kurdan” lê bikin, hetta bi wê peyva ku ji kurdên êzîdî re bûye musemma, em dikarin firmana kurdan jî bibêjin. Lê ne di wê dewrê de ne jî îro li ser vê bûyerê zêde nehatiye sekinîn. Celadet Bedirxan, yek ji şahidên vê bûyerê, di nameya xwe ya ji Mistefa Kemal re behsa êş û azarên wan mihaciran dike. Her wiha ew dibêje ku van êş û azaran tevgera kurd nesekinandiye, berevajî wê fikra netewî bi kurdan re geştir kiriye û tevgera kurdî bi coştir bûye.¹⁸⁹

Di encama şer de Dewleta Osmanî ku heta sala 1918an parçeyê herî mezin ê Kurdistanê kontrol dikir têk çû. Hikûmeta ITCê îstîfa kir û kadroyên wê welat terk kir.¹⁹⁰ Ji bo xilaskirina şer (mutareke) di navbera Dewleta Osmanî û Dewletên Îtîlafê de Peymana Mondrosê tê îmzekirin. Di xala 24. a vê peymanê de şeş wîlayetên Kurdistanê (Wîlayet-i Sitte: Erzirom, Wan, Elezîz, Diyarbekir, Bitlîs, Sêwas) wekî “şeş wîlayetên ermeniyana” derbas dibin û ev yek ji bo daxwazên ermeniyana dibe bingeheke xurt.¹⁹¹ Piştî vê êdî netewperwerên kurd bi rêya çapemeniya kurdî hewl didin ku kurdbûna van herêman îsbat bikin. Ji bo vê yekê wekî nimûne îstatîstîkên nufûsê yê bajarê Wanê di kovara *Jînê* de têne weşandin.¹⁹² Rewşenbîrên mîna Kamuran Alî Bedirxan¹⁹³, Îhsan Nûrî¹⁹⁴ di nivîsên xwe de li ser vê meseleyê disekinî û bi tundî li dijî hikûmeteke ermenî li van bajaran derdikevin.

Piştî Peymana Mondrosê başûrê Kurdistanê (Mûsil) Brîtanya, rojavayê wê jî Frensa dagir dike û li vir pêgalên nû têne avakirin. Netewperwerên kurd ên Bakur jî ji bo bidestxistina mafên xwe dikevî nav tevger û lêgerînên nû.

Dîrokzanekî tirk dibêje ku Şerê Cîhanê yê Yekem ji bo gelê tirk bi bîranînên xemgîn tije ye, lê vî şerî civaka tirk ber bi netewekî modern ve bir; berxwedana wî zêde, nasnameya wî tekûztir bû.¹⁹⁵ Gelo em dikarin heman tiştî ji bo kurdan jî bibêjin? Eger em şert û mercan berawirdî bikin êş û derdên ku kurdan kişandiye qet ne kemî yê tirkana e. Di eniya şer de û di paşîya wê de her cure şepirzeyî bûye para kurdan jî. Em

¹⁸⁹ Bedirxan, *Mustefa Kemal'e Mektup*, r. 37-38.

¹⁹⁰ Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, r.72

¹⁹¹ Hakan, h.b., r. 76-78.

¹⁹² Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. III, r. 660-663.

¹⁹³ Bozarslan, h.b., c. II, r. 431-433.

¹⁹⁴ Bozarslan, h.b., c. III, r. 655-657.

¹⁹⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, weş. Timaş, İstanbul, ç.2, 2014, r. 145.

dibînin ku piştî şer êdî daxwazên aktîvîstên kurdan netewîtir dibin; di vegotina wan de rengê osmanîtiyê kêr, ê kurdîtiyê zêde dibe. Naxwe em dikarin bibêjin ku şerê cîhanê nasnameya netewî ya kurdî kemiland û kurd ji tebaatîya Osmanî ber bi netewbûnê ve bir.

1.3. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem

Piştî Şerê Cîhanê gelek tişt diguherin, ev guhertin tesîra xwe li ser kurdan jî dika. Bi gotina Mihemed Emîn Zekî Beg, “rewşenbîr û lawên kurd, piştî Şerê Cîhanê yê Yekem faalîyetên xwe zêdetir kirin.”¹⁹⁶ Berî her tiştî piştî şer komeleyên kurdan jî nû ve hatin avakirin û bi vî rengî tevgera kurdî ji nû ve dest pê kir. Lê taybetmendiyê komeleyên vê dewrê heye ku ew êdî bi siyasî re jî elaqedar in. Jixwe ferqa herî mezin a vê dewrê ji beriya şerê cîhanê ev e, êdî nûnerên kurdan daxwazên siyasî dikin û ji bo mafê kurdan bi dest bixin dixebitin. Naxwe em dikarin xebatên vê dewrê wekî yên siyasî û yên kulturî bikine du beş. Lê hewce ye em hê di destpêkê de bibêjin ku ev ji hev ne cuda ne, sedî sed bi hev re têkildar in, bandora wan jî li ser hev heye.

1.3.1. Xebatên Siyasî

Di vê dewrê de komeleya ku mafên kurdan ên siyasî diparast Kürdistan Te‘âlî Cem‘iyyeti [Komeleya Bilindkirina Kurdistanê-KBK] bû: Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, rewşenbîrên kurd dîsa xwe bi rêxistin dikin û êdî komeleyên siyasî ava dikin. KBK, li gorî Prensîbên Wilson tevdigeriya û armanca wê ji bo kurdan û Kurdistanê bidestxistina statuyê siyasî bû. Nêrînên KBK, nerm bûn û bi “Hürriyet ve İ‘tilâf Fırkası” re li ser otonomiya Kurdistanê di nav sînorê Osmanî de peymanek îmze kiriye.¹⁹⁷ Komele ji bo statuya Kurdistanê bi nûnerên Stembolê yên dewletên Îngilîztan, Frensa, Îtalya û Emerîkayê re jî hevdiînan çêdika, neqşeyê Kurdistanê pêşkêşî wan dika.¹⁹⁸ Her wiha

¹⁹⁶ Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, wer. Ziya Avcı, r. 222.

¹⁹⁷ *Kürdistan Tarihi*, ed. M.S. Lazarev&Ş.X. Mihoyan, wer. İbrahim Kale, weş. Avesta, İstanbul, ç.3, 2010, r. 206; Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, weş. Özge, Ankara, ç.2, 2013, r. 94-95.

¹⁹⁸ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 118. Hevdiîna bi heyeta Emerîka re di çapemeniya Osmanî ya wê demê de jî cih digire. “Amerikan Hey‘eti Bugün Tahkîkata Devam edecek”, *Weqt*, No: 635 (4 Agustos 1335/4ê tebaxa 1919an), r. 1. Ji bo tîpguhêziya beşek ji vê nûçeyê bnr. Göldaş, *Kürdistan Te‘âlî Cemiyeti*, r. 310.

ji bo parastina mafên kurdan di Konferansa Aştiyê ya Parisê de Şerîf Paşa wezîfedar dike. Şerîf Paşa du memorandum û neqşeyê Kurdistanê pêşkêşî konferansê dike.¹⁹⁹

Şerîf Paşa di 20ê kanûna pêşîna 1919an de li Parisê bi nûnerên ermeniyên re hevdişînekê dike û di encama wê de jî herdu alî daxuyaniyê hevpar didin.²⁰⁰ Ev yek wekî hevbendîya kurd û ermeniyên di çapemeniya Stembolê de cih digire û dibe sedema nerazîbûnê. Her wiha neqşeya ku Şerîf Paşa pêşkêşî konferansê dike jî beşek ji endamên KBKê aciz dike, ji ber ku di vê neqşeyê de gola Wanê ne di nav sînorê Kurdistanê de xuya dike. Emîn Alî Bedirxan neqşeyê nû pêşkêşî konferansê dike.²⁰¹ Piştî hevpeyvîneke serekê KBKê Seyîd Ebdulqadir, komele dibe du parçe, Lewre di vê hevpeyvîne de Seyîd ‘Ebdulqadir ji bo pênc şêş wîlayetên Kurdistanê mafê muxtariyê dixwaze.²⁰² Li ser vê yekê bi serekiya Emîn Alî Bedirxan komeleyê nû tê avakirin: Kürd Teşkilât-ı İctimâ‘iyye Cem‘iyyeti [Komela Rêxistina Civakî ya Kurdan-KRCK). Di nava vê komeleyê de Ekrem Cemîlpaşa, Memdûh Selîmbegî, ‘Ebdullah Cewdet, Kemal Fewziyê Bitlîsî, Mewlânzade Rifat, ji malbata Babaniyan Şukrî, Fuad û Hikmet, Necmeddîn Kerkûkî, Dr. Mehmed Şukrî û Ferîd Begê Bedirxanî cih digirtin û endamên vê komeleyê serxwebûna Kurdistanê diparastin.²⁰³ Serekê KRCK Emîn Alî Bedirxan, li ser armancên komeleyê daxuyaniyê dide çapemeniyê. Li gorî vê daxuyaniyê; rewşên bîr û pêşengên kurdan ku heta niha qinyata xwe bi hestên heq û edaletê yê dewletên mezin ên muttefiq û Britanya anîne, bi paldana îradeyê milletê kurd û arîkariya Xwedê, ji bo hemû sazîbûn û rêxistinbûyîna civakî ya li gorî vê sedsalê li welatê kurdan, ku hebûna wê ya siyasî bi qerarên dawî yê Konferansa Aştiyê jî hate pejirandin, pêk bênin KRCK ava kiriye. Komele li ser hurriyet û refaha civaka kurdan hatiye avakirin û armanca wê ya esasî di nav milletên cîhanê de, bilindkirina milletê kurd e, wekî milletî riayetî mafan dike û daxwaza riayetkirina mafê xwe dike, bi taybetî di nav sînorên xwe yê xwezayî û netewî de bi cîranên xwe re têkiliyên aştiyane dideyne, bîrêwer, rewşên bîr û parçeyekî mirovatîyê yê medenî.²⁰⁴

¹⁹⁹ *Kürdistan Tarihi*, ed. M.S. Lazarev&Ş.X. Mihoyan, r. 206.

²⁰⁰ H.b., r. 206.

²⁰¹ Ji bo neqşeya Şerîf Paşa û ya Emîn Alî Bedirxan bnr. Özoğlu, *Dewleta Osmanî û Neteweperwerên Kurd*, r. 64-65.

²⁰² “Bugün Kürdlerle mütemekkin [Kürtlerin oturduğu] beş, altı vilâyet vardır. Hükûmet bu vilâyetlere muhtâriyet versin.” “Kürdler ve Osmânlılık”, *Îqdam*, No: 8278 (27 Şubat 1336/20ê sibata 1920an), r. 2. Ji bo tîpguhêziya vê hevpeyvîne bnr. Malmîsanîj, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 106-108.

²⁰³ Silopi, *Doza Kürdistan*, r. 59.

²⁰⁴ “Kürd Teşkilât-ı İctimâ‘iyye Cem‘iyyeti”, *Weqt*, No:911 (7 Haziran 1920/7ê hezîrana 1920an), r. 2. Ji bo bi zimanê tirkiya îro ya vê daxuyaniyê bnr. Nesimi Fıratlı, “Resmî İdeolojinin Sunduğu Gerçekler Kürt

Bi rastî ji vê daxuyaniyê eşkere tê fêmkirin ku KRCK, di nav “sînorên xwezayî û netewî” de rêxistin ango dewleteke kurdan dixwaze. Belkî jî ew, komeleya pêşîn a kurdan bû ku daxwaza dewleteke modern ji bo kurdan dikir, lê problemek hebû: Stembol ne Kurdistan bû, û li Kurdistanê tevgera Mistefa Kemal her ku diçû xurttir dibû.

Gava KBK li Stembolê di nav tevgerê de bû li Diyarbekirê Kürd Te‘alî Cem‘iyyeti²⁰⁵ [Komeleya Bilindkirina Kurdan-KBKD]; li Misrê jî KSK wekî komeleyên kurdan di nav xebatên siyasî û kulturî de bû. Her wiha li başûrê Kurdistanê, li bajarê Silêmanî Şêx Mehmûd Berzencî hikûmeteke Kurdistanê îlan kiribû. Li Kongreya Aştîyê ya Parisê heyata KSKê tevlî heyeta Şerîf Paşa dibe û ya Şêx Mehmûd Berzencî jî biryara bi hev re xebitîne qebûl dike.²⁰⁶ Bi vî rengî em dikarin bibêjin ku eniyeke dîplomatîk a kurdan tê sazîkirin. Di encama vê konferansê de peyman Sewrê tê îmzekirin. Di vê peymanê de di bin sernavê “Kurdistan”ê de sê madde (62, 63, 64) derbareyê kurdan de ne. Li gorî vê peymanê, temamê Kurdistanê nehewîne jî ji çemê Firatê heta sînorê Îranê wekî herêma Kurdistanê tê pejirandin. Eger salek din kurd bixwazin û Konseya Komeleya Netewan (navê berê yê Neteweyên Yekbûyî ya îro) jî qebûl bike kurd dikarin serxwebûna xwe îlan bikin. Her wiha eger kurdên Mûsilê bixwazin ew jî dikarin tevlî vê dewleta kurdan bibin. Sewr belgeya pêşîn a navnetewî û hiqûqî ye ku kurdan etnîsîteyêke serbixwe û welatê wan Kurdistanê jî aktorekî siyaseta navnetewî qebûl dike. Peyman ne bi temamî jî be rêvebiriyêke kurdan qebûl dike û tenê îhtîmalek jî be mafê serxwebûnê yê kurdan dipejirîne.²⁰⁷

Piştî lihevkirina Şerîf Paşa û nûnerê ermeniyên Bogos Nubar Paşa li Meclîsî Mebûsana Osmanî, ku piraniya mebûsên wê alîgirê Mistefa Kemal bûn, gelek nîqaş û nerazîbûn çêdibin. Bi taybetî Şerîf Paşa û Seyîd Ebdulqadir ji tîrên wan re dibine

Ulusal Demokratik Hareketleri IV”, *Deng*, No: 14 (tebax 1991), r. 23; Malmîsanîj, *Cizira Botanlı Bedirhaniler*, r. 162-163.

²⁰⁵ Ji bo xebatên vê komeleyê bnr. Malmîsanîj, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 59-70. Ya rastî yek ji avakarên vê komeleyê Ekrem Cemîlpaşa, bi bîranînên xwe de navê komeleyê “Kurdistan Cem‘iyyeti [Komeleya Kurdistanê]” dinivîse lê ew zêdetir bi navê Kürd Te‘alî Cem‘iyyeti tê naskirin. Bnr. *Muhtasar Hayatım*, r. 30.

²⁰⁶ Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 894-895; Göldaş, *Kürdistan Te‘alî Cemiyeti*, r. 264.

²⁰⁷ *Kürdistan Tarihi*, edt. M.S. Lazarev&Ş.X. Mihoyan, r. 207-208.

armanc.²⁰⁸ Ji aliyê din Mistefa Kemal, ku li Kurdistan û Enedolê tevgereke nû daye destpêkirin, ji bo bêtesîrkirina KBKê di nav xebatê de ye.²⁰⁹ Tevî van dijberiyên derve di nava KBKê de jî nakokî hebûn. Ji nûçeyeke *Serbestîyê* em hîn dibin ku ji ber cudatiya fikr, ji sêyan duyê endamên komeleyê îstîfa kirine.²¹⁰ Berî vê bi demeke kurt jî nozdeh şaxên komeleyê ji aliyê Wezaretê Karûbarên Navxwe ve hatibûne girtin²¹¹ û dawiya dawî hikûmeta Osmanî navenda KBKê jî digire.²¹² Girtina KBKê di nusxeya 11ê hezîrana 1920an a rojnameya *Îqdamê* de tenê bi hevokekê tê ragihandin: “Kürd Te‘âlî Cem‘iyyetinin seddine hükûmetce karâr verilmişdir. [Ji aliyê hikûmetê ve biryara girtina KBKê hatiye dayîn.]”²¹³

1.3.2. Xebatên Kulturî

Piştî şer komeleyên kulturî jî dest bi xebatan dikan. Civata Hêvî ku ji ber şer xebatên xwe rawestandibûn ji nû ve dest bi kar dika:

Va civat, sala 328 de ji aliyê lepek feqîhê Kurdan vebû. Berî me, yê ku di nav civatê de xebitîn wan gelek şixul dîtin. Li wî zemanî de çavê Kurdistanê li vira bû. Çi çare kî Şerê Mezin hat; hinek ciwanê Kurdan çûn sefere, hinek bela bûn. ittîhadçîyê xêrnexwazyan civat bela kirin. Îro ji me zarûyê Kurda lazim e ku wê civata mibarek di nuh da bijînin.

Îşte bi hîmmeta heval û feqîhê Kurdan, me dîsa ji nuh da rakir. Em hêvî dikan kî dîsa bi hîmmeta hemû Kurdan ew civata yê dewam bike. Meqseda me wekî berê ye: Feqîhê Kurdan li hev din naskirin din, ji bêxwedîya ra yardim bikin, edebîyat û tarîxê Kurdan qeyd û berhev bikin, sin'et, zîraet û ticaretê wan pêşda bibin. Li boy vê şixulê "Civata Ta'mîm û Neşrê Mearîf" vekir. Me va şixula mezin û bixêr li ser ustîyê xwe girtîye.”²¹⁴

Wekî ku di bendê de jî tê gotin di vê dewrê de “Civata Ta‘mîm û Neşrê Mearîf” ango bi navê xwe yê osmanî “Kürd Ta‘mîm-i Ma‘ârif ve Neşriyât Cem‘iyyeti

²⁰⁸ Göldaş, *Kürdistan Te‘âlî Cemiyeti*, r. 210-211.

²⁰⁹ H.b., r. 224.

²¹⁰ “Da‘vet”, *Serbestî*, No:597 (22Nîsan 1920/22ê nîsana 1920an), r. 3. Ji bo tîpguhêziya temamê vê nûçeyê bnr. Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 115.

²¹¹ Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 122.

²¹² Göldaş, *Kürdistan Te‘âlî Cemiyeti*, r. 226.

²¹³ “Kürd Te‘âlî Cem‘iyyetinin Seddi”, *Îqdam*, No:8379 (11 Haziran 1920/11ê hezîrana 1920an), r. 2.

²¹⁴ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 905.

[Komeleya Belavkirina Zanîn û Weşanê ya Kurdan-KBZWK]” jî tê avakirin. Li gorî Amir Hassanpour KBZWK komeleya pêşîn a weşangeriya kurdî ye.²¹⁵

Ji nûçeyeke rojnameya *Serbestîyê* em hîn dibin ku di bin banê KBKê de “Kürd Âsârî Tedkîk Cem‘iyyeti [Komeleya Lêkolîna Berhemên Kurdî-KLBK]” hatiye saz kirin. Di vê nûçeyê de herwiha tê gotin ku vê komeleyê lêkolîna xwe ya li ser *Mem û Zînê* qedandiye û ev berhem li ber çapê ye.²¹⁶ Jixwe piştî vê nûçeyê bi demekê *Mem û Zîn* li Stembolê ji aliyê KBZWK ve tê weşandin. Ji vê yekê tê fêmkirin ku KLBK û KBZWK bi hev re têkildar in û berhemên ku wê KBZWK biweşêne ji aliyê KLBKê ve dihatin qontrolkirin.

Dîsa ji nûçeyeke *Serbestîyê* em hîn dibin ku “Neşr-i Ma‘ârif Cem‘iyyeti” ango KBZWK, li ser mecmûaya helbestan a Xoce Qadir ango Hacî Qadirê Koyî ku sê hezar xezelên bibelaxet dihewîne lêkolînek daye destpêkirin. Piştî tenzîm û tesnîfa wê, dê berhemê bişiyênine çapxaneyê.²¹⁷ Lê min di çarçoveya xebatên vê tezê de dîwaneke wiha nedît. Dibe ku ev berhema girîng temam nebûbe yan jî derfeta çapê nedîtibe.

Komeleyeke balkêş a vê dewrê jî Kürd Kadınları Te‘âlî Cem‘iyyeti [Komeleya Bilindkirina Jinên Kurd-KBJK] ye. Memdûh Selîmbegî di *Jînê* de li ser vê komeleyê nivîsekê dinivîse.²¹⁸ Dîsa ji nûçeyeke di *Jînê* de em hîn dibin ku komeleyê di 20ê meha hezîrana 1919an de bi xwendina mewlûdê dest bi xebatên xwe kiriye.²¹⁹ Xebateke din a komeleyê jî di roja duyemîn a cejnê de li Stembolê, li nexweşxaneyê Şîşlî Etfalê sinetkirina zarokên kurda ye. Komele herwiha musamereyekê (piyes) jî organîze dike.²²⁰ Yavuz Selim Karakışla rêzîknameya vê komeleyê derbasî tîpên latinî kiriye û weşandiye. Li gorî vê armancên komeleyê; bi zihniyeteke modern temînkirina bilindkirin û geşedana jinên kurd, di jiyana malbatî de pêkanîna islahên bingehîn û civakî, ji sêwî û jinebiyên kurd ku ji ber goçberkirin û qetilkirinan şerpeze bûne re bi dîtina kar û arîkariya neqdî xilaskirina wan ji sefaletê ye. Komele ji bo bicihanîna van armancan wê serî li van rêbazan bide: weşandina rojname, kovar, kitêb û rîsaleyan,

²¹⁵ Hassanpour, “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 101.

²¹⁶ “Kürd Âsârî Tedkîk Cem‘iyyeti”, *Serbestî*, No:479 (28 Nisan 1919/28ê nîsana 1919an), r. 1.

²¹⁷ “Kürdce Yeni Bir Eser”, *Serbestî*, No: 485 (4 Mayıs 1919/4ê gulana 1919an), r. 1.

²¹⁸ Bozarşan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. IV, r. 853-856.

²¹⁹ H.b., c. V, r. 932.

²²⁰ H.b., c. V, r. 1040.

vekirina şax, xwendinxane û kitêbxaneyan, dayîna dersên serbest û konferansan.²²¹ Sereka vê komeleyê ne eşkere ye lê li gorî ku di bernameya mewlûdê de axaftinek kiriye em dikarin Encum Yamulkî²²² bihesibênin. Herwiha em ji rojnameya *Îstîqlal* hîn dibin ku KBJKê ev peywir peşniyazî jina Şerîf Paşa Leyla Xanim²²³ kiriye û wê jî qebûl kiriye.²²⁴

Tevgera kurdî ya dema Osmanî ku zêdetir piştî Meşrûtiyeta Duyem gur dibe pêşengî û rêvebiriya wê giregirên kurdan dikir. Di mînaka Civata Hêvî de me dît ku ciwanan di ber giregiran re sefêke nû ava kir û tevî tevgerê bûn. Lê beşdarbûna jinan cara ewil bi KBJKê çêbû. Balkêş e ku hemdemê KBJKê komeleyek bi navê Çerkes Kadınları Te'alî Cem'iyeti²²⁵ [Komeleya Bilindkirina Jinên Çerkes] jî heye. Hemdemî û hemnaviya wan nîşan dide ku ev herdu komele jî encama heman pêvajoyê ne. Karakışla, li ser herdu komelayan jî lêkolîn kiriye û li gorî berawirdkirina bernameyên wan dibêje ku KBJK unsurên cudaxwaz ên etnikî dihewîne.²²⁶ Di vê çarçoveyê de hewce ye em guh bidine axaftina Encum Yamulkî ya bernameya mewlûdê. Lewre ev axaftin ruhê dema xwe nîşanî me dide:

Hanımefendiler, biz Kürdler, ihtilâfât-ı ümemi, “innemelmü'minûne ihvetun” nass-ı celîli ile bertaraf ederek, akvam-ı muhtelifeyi kardeşleştiren İslâmiyetin zuhurundan, yani asırlardan beri Türk milletinin en sadık bir muhibbi, en kavî bir dostu ve en zahîr bir kardeşi olarak bulunuyoruz.

*Bugün bütün milletlerin mukadderatı başka şekiller aldığı ve herkese bir hak verildiği bir zamanda, bizler de kendi hakkımızı istiyoruz. Çünkü ortada milyonlarla Kürd var ve büyük bir Kürdistan var.*²²⁷

²²¹ Yavuz Selim Karakışla, “Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (1919)”, *Toplumsal Tarih*, j.111 (Mart 2013), r. 24.

²²² Ev axaftin paşê di *Jînê* de jî tê weşandin. Bnr. Bozarşlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 932-933.

²²³ Li gorî Rohat Alakom navê jina Şerîf Paşa di nûçeyê de xelet derketiye, navê wê yî rast Emîne ye. bnr. *Eski İstanbul Kürtleri*, r. 164.

²²⁴ Göldaş, *Kürdistan Teâlî Cemiyeti*, r. 79-80.

²²⁵ Derbareyê vê komeleyê de ji bo agahiyên zêdetir bnr. Yavuz Selim Karakışla, “Çerkes Kadınları Teali Cemiyeti (1919)”, *Toplumsal Tarih*, j. 88 (nîsan 2001), r. 39-43.

²²⁶ “Kürt Kadınları Teali Cemiyeti’nin ayrılıkçı etnik unsurlar içermekte olduğu görülmektedir...” Yavuz Selim Karakışla, “Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (1919)”, r. 23.

²²⁷ Bozarşlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 932.

[Xanimno, Me kurdan, îxtîlafên navbera gelan bi ayeta pîroz a ku dibêje “mumîn encax birayê hev in” berteref kirine, ji zihûra îslamê ve ku qewmên cuda dike bira, yanî bi sedan salan hezkiriyê herî dilsoz, dostê herî xurt û birayê herî xuyayî yên miletê tirk in.

Di vê dema ku çarenûsa hemû miletan şiklekî nû wergirtiye, ji herkesî re mafek tê dayîn de em jî mafê xwe dixwazin. Lewre li ortê bi milyonan kurd û Kurdistaneke mezin heye.]

Ji nû ve avakirina komeleyan li çapemeniya kurdî jî bandor dike. Kovar û rojnameyên kurdî yên ku di pêvajoya şer de hatibûne girtin hin bi navên nû hin jî bi navê xwe yê berê dest bi weşanê dikin. KBZWK kovara *Jînê* diweşîne. *Jîn*, kovareke kurdî-tirkî ye ku di navbera salên 1918-1919an de li Stembolê bi giştî bîst û pênc hejmar hatiye weşandin. Di hejmara dehemîn a *Jînê* de bernameya vê komeleyê tê weşandin, di dawiya vê bernameyê de jî tê gotin ku komeleyê rêvebiriya *Jînê* bi dest xwe girtiye.²²⁸ Berpirsiyariya *Jînê* Hemzeyê Muksî (bîst hejmarên ewil) û Memdûh Selîmbegî (pênc hejmarên dawî) kiriye.²²⁹ Li gorî Mihemed Emîn Bozarslan, *Jîn* kovara neresmî ya KBKê bû.²³⁰ Li gorî Mihemed Emîn Zekî Beg jî mebesta weşandina *Jînê*, xurtkirin û danqebûlkirina dustûra “Kurdistan, mala kurdan e” bû.²³¹

Ji bilî *Jînê* kovara *Kurdistanê* jî, ku bi berpirsiyariya Mihemed Şefîq Arwasî û Mihemed Mîhrî li Stembolê dihate weşandin, girêdayî KBKê bû. Ev kovar herî kêr sêzdeh hejmar derketiye. Ferhad Pîrbal hejmarên wê yên 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 û 13. ji nû ve çap kirin. Hejmara ewil a vê kovarê jî lêkolîner Veysel Aydeniz peyde kir. Li gorî vê destpêka kovarê 31ê çiriya paşîna 1919an e.²³²

Di navbera salên 1917-1918an de rojnameya *Kurdistanê* bi berpirsiyariya Sureyya Bedirxan (bi navê xwe yê mustear Ezîzî Ehmed), li Qahîreyê dihate weşandin. Ev rojnameya ku serê panzdeh rojan derdiket, bi tirkî û kurdî û herî kêr yanzdeh hejmar

²²⁸ M. Emîn Bozarslan, h.b., c. II, r. 470.

²²⁹ M. Emîn Bozarslan, h.b., c. I, r. 98-99.

²³⁰ M. Emîn Bozarslan, h.b., c. I, r. 9.

²³¹ Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, wer. Ziya Avcî, r. 222.

²³² Mesûd Serfîraz, “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış”, r. 37.

hatiye weşandin û hejmarên wê yên yekê (5 Zîlqede 1335/12ê îlona 1917an) û yanzdehê (15 Rebî'û's-Sanî 1336/22ê kanûna paşîna 1918an) li ber dest in.²³³

Di 1918an de Ekrem Cemîlpaşa li Diyarbekirê di çapxaneyê xwe de rojnameya *Gazî* çap dîke.²³⁴ Li gorî Djene Rhys Bajalan yek ji nivîskarên *Gazîyê* Ehmed Cemîl bû. Ehmed Cemîl sernivîskarê RAPKê jî bû.²³⁵ Ev rojnameya kurdî çend hejmar hate weşandin nayê zanîn.

Di vê dewrê de rojnameyê balkêş jî *Serbestî* ye. Ev rojnameya Mewlanzade Rifat, her çendî tê de nivîsên bi kurdî nebin jî, di dewra 1918-1919an de bi naveroka xwe mîna rojnameya tirkî ya KBKê xuya dîke.²³⁶ Wekî mînak di jimara wê ya 2yê gulana 1919an de beyannameya KBKê, di jimarên wê yên 20 û 21ê gulana 1919an de jî wergera muxtiraya Şerîf Paşa, ku ji aliyê KBKê ve wekî nûnerê kurdan li Kongreya Parîsê hatibû wezîfedarkirin, diweşêne. Dîsa Celadet û Kamuran Bedirxan di vê rojnameyê de gelek nivîsan dinivîsên. Di periyoda 9ê çiriya paşîna 1918an heta 21ê gulana 1919an de çardeh nivîsên Kamuran û heft jî yên Celadet di *Serbestîyê* de têne weşandin; mijarên nivîsan tev li ser kêşeya kurd û Kurdistanê ne.²³⁷ Li gorî Charles Noel, efserê îngilîz ê peywirdarê Kurdistanê, Celadet edîtorê arîkar ê *Serbestîyê* bû.²³⁸

Di nusxeya 9ê gulana 1919an a *Serbestîyê* de li ser rewşa dawî ya kovarên *Bangî Kurd, Kurdistan û Jînê* agahiyên kurt hene.²³⁹ Ev yek bi xwe têkiliya van her çar weşanan nîşan dide: Tiştê ku wan her çaran digihîne hev kurdayetî ye û rêvebirê vê kurdayetiyê jî KBK ye.

²³³ “Rojnameyê Kurdistan Dewreyê Sêyem 1917-1918”, Çirîkeyê Kurdistan, No:3, r. 57-68, vgz. Malmîsanîj, *Cizira Botanî Bedirhanîler*, r. 121-122.

²³⁴ Ekrem Cemîl Paşa, *Muhtasar Hayatım*, r. 31; Malmîsanîj&Mahmûd Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur û Li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*, r. 288.

²³⁵ Bajalan, *Jön Kürtler*, r. 150.

²³⁶ Li gorî yek ji şahidên wê dewrê Suleyman Tevfîk, Mewlanzade Rifat yek ji belavkarên fikra “Kürt Tealî Cemiyetî” bû û serekê vê komeleyê Şêx ‘Ebdulqadir arîkariya *Serbestîyê* dikir. Bnr. Süleyman Tevfîk (Özzorluoğlu), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e: Elli Yıllık Hatıralarım*, amd. Şaban Özdemir-Tahsin Yıldırım, weş. Dün Bugün Yarın, İstanbul, 2011, r. 514. Ji “Kürt Tealî Cemiyetî” mebest KBK ye, Şêx ‘Ebdulqadir jî serekê KBKê Seyîd ‘Ebdulqadir e.

²³⁷ Mesûd Serfiraz, “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış”, r. 37. Li gorî Suleyman Tevfîk, Kamuran û Celadet di rojnameyê *Türkçe İstanbul* (1918, Stembol) a Said Molla de nivîskariya daîmî dikirin. Û dîsa li gorî biranînên wî, Said Molla, Kamuran û Celadet Bedirxan “İngiliz Muhipleri Cemiyetî [Komeleya Hezkiriyên İngilîzan]” ava kiribûn û îdarexaneyê rojnameyê jî kiribûna navenda vê komeleyê. Bnr. (Özzorluoğlu), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e: Elli Yıllık Hatıralarım*, r. 513-514.

²³⁸ E. W. Charles Noel, *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel’in Günlüğü*, wer. Bülent Birer, weş. Avesta, İstanbul, ç.2, 2010, r. 108.

²³⁹ “Bangî Kurd”, “Kurdistan”, “Jîn”, *Serbestî*, No: 490 (9 Mayıs 1919/9ê gulana 1919an), r. 2.

Nakokiyên di nav KBKê de bandora xwe li *Jînê* jî dikin û derketina hejmarê wê ya 23. dereng dikeve. Di vê hejmarê de tê gotin ku *Jîn* ji bo veguherîna rojnameyêke siyasî dixebite lê ji ber ku karên resmî hê neqediyanê dîsa bi şiklê xwe yê kevin derketiye. Piştî hejmarê 25. jî weşana *Jînê* diraweste û piştî ku KVCK ji KBK veqetiya *Jîn* jî derbasî vê komeleyê bû²⁴⁰ lê êdî wekî rojname derdiket. Hejmarên 33. (9ê adara 1920an) û 36. (21ê hezîrana 1920an) yê rojnameya *Jînê* di koleksiyona weşanên periyodîk ya Hakki Tarik Us de hene. Di sernavê van herdu hejmaran de dinivîse ku *Jîn* rojnameyêke hefteyî ya siyasî û zanistî ye ku maf û yekîtiya netewî ya kurdan diparêze.²⁴¹

Eger em bixwazin dîroka çapemeniya kurdî dabeş bikin, dikarin ji rojnameya *Kurdistanê* (1898) heta Meşrûtiyeta Duyem dewra destpêkê; ji *RAPKê* (1908) heta *Hetawî Kurdê* (1914) dewra yekem bihesibênin. Piştî Şerê Cîhanê êdî dewreke nû dest pê dike. Di vê dewra nû de kovarên bi navê *Jîn* û *Kurdistan* têne weşandin. Ew jî weke selefên xwe pîrzimanî/zaravayî ne (kurmançî-soranî, tirkîya osmanî, car caran ‘erebî û farisî) lê vegotina wan cuda ye. Ew şeweya *RAPKê* ya helîm, vegotina îslamî ya *Rojî Kurdê* li paş dimîne, Lewre rewşeke giran a siyasî li ber rewşên bîrên vê dewrê heye: Împaratoriya kal ku heta niha kurdan zik û pişt parastina wê dikir belav dibe û kurd ji bo çarenûsa xwe hewce ye biryareke dîrokî bidin. Ji ber vê yekê di weşanên vê dewrê de vegotina kurdayetî bilindtir û bi biryartir e. Wekî mînak Ezîz Yamulkî ji bo ciwanên kurd behsa welatekî dîrokî yê *şêş hezar salan* dike.²⁴²

Pêşketina vegotina kurdayetiyê, ku encama rewşa krîtîk a siyasî ye, bandora xwe li edebiyatê jî dike. Helbestvanên mîna ‘Ebdurehîm Rehmî, Qazîzade Mistefa Şewqî, Fadil Muxlîs, Diyarbekirli Fikrî Necdet, Silêman Bohtî bi helbestên xwe fikra kurdayetiyê bilind dikin û hişyarbûnê ji kurdan dixwazin da ku di vê pêvajoya “hesas” de ev firset ji destê kurdan neçe û ew jî di çarçoveya Prensîbên Wilson de mafê xwe yê netewî werbigirin. Di vê mijarê de hewce ye em li ser helbestên Lahûtî Xan bi taybetî bisekinin. Lewre di temaya kurdîtiyê de weşana herî xurt *Jîn* be, di *Jînê* de jî yê herî

²⁴⁰ Silopi, *Doza Kürdistan*, r. 59-60.

²⁴¹ Serfiraz, “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış”, r. 36.

²⁴² Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 932.

bilind Lahûtî Xan e. Ev şairê Kirmanşahî, koka Medî û Îranîbûna kurdan derdixê pêş,
behsa îlhaqa (girêdan, tevlibûn) kurdan bi Îranê re dike:

*Xelqî Kurd bo kesbî şeref hazirî ceng e
Ey milletî Kurd, helse ku em nûstine neng e*

*Fermûye Nebî: Hubbî weten mayeî dîn e
Munkir bi Xudê kafir û mel'ûn û neng e*

...
*Kurdan ku hemûyan "Medî" û neslî Keyan in
l'em fikre çî lewn xefletyan kird eme renga*

*Ey Kurdî biçûkan, hemû tarîx bixwanîn
ta babî xotan zû bişinasîn, ku dereng e*

*Îran wetena Kurd e, û Kurd milleta Îran
Xesmî legel xakî weten zillet û neng e*

*Her kesê ku denîî kird, le Îran cîya bû
ya xainî Kurdan e, û ya şet û ceveng e*

*Tarîxî "Med" û Kurd, ku ewladî Keyan in,
sabit le nik xelqî Ewropa û Fereng e*

*Îran weku cîsmêk e, û Kurmanc e le wî dest
Destê ku cuda bû le beden, mirdû û leng e*

*Kurmanca dê îlhaq be Îran bikî axir
Dest, weqtê ku mulheq weten xo bû qeşeng e²⁴³*

Li gorî Lahûtî, kurd û Îran wê bibine yek û bi vî rengî wê kurd ji bendên xwe azad
bibin, xofa tirk û 'ereban ji ser xwe rakin:

²⁴³ H.b., c. V, r. 976.

*Mexsûsen Kurdan qelbî Îran en
Tuxmatî keyan, neslî şêran en*

*Eger çend rojê her jar û zebûn bûn
Esîr we destî dijminî dûn bûn*

*Dê biken le nû yek îttîhadî
Legel Îranê be hawnejadî*

*Da xoyan le em bende reha kin
Hem Turk, hem Ereb le xofa rakin*

...

*Kurd her Îranî, Îran her Kurd en
Kurd be luxet we manayî "gurd" en*

*Le Îranîyet ferdî wahid en
Tarîxî dinya hemû şahid en*

*Hawar hey Kurdan, hey namedaran
Hey qewmî qedîm, Îran medaran*

*Em esarete derdî nîfaq en
Derda esaret dewaş tîfaq en²⁴⁴*

Lahûtî Xan, di helbesteke xwe de jî helbestvanên ku qala tereb (mûsîkî) û meygedeyê (meyxane) dikin bi awayekî sergirtî rexne dike û hessasiyeta xwe ya welatevîniyê têne zimên:

*Rêgey tereb û meykede Lahûtî dezanit
Emma le fîraqî wetenî hewsele teng e²⁴⁵*

²⁴⁴ H.b., c. V, r. 1044-1045.

²⁴⁵ H.b., c. V, r. 977.

Di hejmara heftemîn a *Jînê* de jî M.M, gava helbesteke Mîhrî diweşîne, di têbiniyê de dibêje ku maddeya vê xezelê bisk, xal û xeyal e, helbestên wiha ne layiqî *Jînê* ne lê ji ber ku di vê helbestê de sê beytên netewî hene wî ew weşandiye.²⁴⁶ Yanî di *Jînê* de pîvana weşandina helbestekê netewîbûna wê ye. Ya rastî mûsikî, şerab –çi rast çi metaforîk-, xezel, eşq mijarên sereke yên helbesta Rojhilat in ku kurd jî şaxekî vê tradisyonê ne. Lê tehemmula şert û mercên giran û xeternak ên dewrê ji van gotinan re nîne. Lewre bi gotina Encum Xanim li ortê bi milyonan kurd û Kurdistanê mezîni heye û wekî ku ‘Ebdurehîm Rehmî jî di helbesteke xwe de diyar dike “zeman pîrr nazik e”.²⁴⁷ Ji ber vê “pêvajoya hesas” helbestvanên wê heyamê jî mîna peyxemberekî bi sebr, bi dengê her ku bilindtir dibe bangî kurdan dikin, bi dubarekirinên bêdawî dixwazin rewşê bi wan bidin zanîn, wan ji xewa sedsalî şiyar bikin. Lê dengê wan ji Stembolê çiqasî digiha Kurdistanê, Kurdistanîyan çiqas guh didan gotinên wan, ev mijara nîqaşê ye.²⁴⁸

Ji bo gihastina kokên netewekî “amûr”ekî girîng jî folklor e. Lewre *netewetî, çi qas rûhê serdemê be, ew qas girêdayî motîfên kevn e jî*.²⁴⁹ Kovara *Jînê* jî girîngî daye folklorê: Kemal Fewzî ji bo îspatkirina hebûna folklor û mîtolojiya kurdî piştî nivîseke lêkolînê, çîrokeke kurdî wergerandiye tirkî û di hejmarên 22, 23 û 24. de weşandiye.²⁵⁰ Her wiha Law Reşîd û Hîlmîyê Siwêrekî peyvên pêşiyên kurdan berhev kirine û di *Jînê* de weşandine.²⁵¹

Di warê mîtoloji, efsane û folklorê kurdî de di *Jînê* de figurê herî balkêş “Kawê” ye. Kurdiyê Bitlîsî²⁵² li hemberî îddîayên kitêba Dr. Friç a bi navê *Kürdler* û nivîseke M. Zekerîya Bey a di kovara *Îctîmaiyyatê* de ku dîroka kurdan înkâr dike, ji bo îspatkirina hebûn û qedîmbûna kurdan xwe dispêre destana Kaweyê Hesinkar. Destan wiha ye: Hikimdarê bi navê Dehaq ku bi eslê xwe ‘ereb e, welatê kurdan dagir kiriye û zilmê li

²⁴⁶ H.b., c. II, r. 375.

²⁴⁷ H.b., c. I, r. 50.

²⁴⁸ Ji bo agahî û nirxandinên zêdetir derbareyê helbesta kurdî di çapemeniya kurdî ya dewra Osmanî de bnr. Mesûd Serfîraz, “Di Çapemeniya Kurdî ya Dewra Osmanî de Helbesta Kurdî”, *Wêje û Rexne*, j.1 (rêbendan-sibat-adar-avrêl 2014), r. 8-23.

²⁴⁹ Remezan Alan, *Folklor û Roman li dor texeyyulên berê rêçên îroyîn*, weş. Peywend, Stenbol, 2013, r. 44.

²⁵⁰ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 68-69.

²⁵¹ H.b., c. I, r. 69.

²⁵² M. Emîn Bozarslan nivîskarê bi navê Kurdiyê Bitlîsî, Xelîl Xeyalî dihesibîne lê li gorî Ebdulla Zengene, ew ne Xelîl Xeyalî ye, Yuzbaşı Emîn Beyê Bitlîsî ye. Bnr. Ebdulla Zengene, *Rojnamevanî*, weş. Kurdistan Journalist Union, Hewlêr, 2001-2002, r. 197, vgz. Baykuşak, “Xelîl Xeyalî Modan”, r. 35.

gel dike. Ew ji bo têkirina herdu marên li ser milê xwe her ro mêjîyê çar însanan derdixe. Rojek ji rojan du lawên Kawe, ji bo derxistina mêjîyên wan dibin. Li ser vê yekê Kawe serî hildide, serhildan mezin dibe û di dawiya serhildanê de jî Dehaq tê kuştin, Fereydûn li dewsa wî dibe hikimdar û gel ji zilmê xilas dibe. Ev roja ku beramberî 31ê tebaxê tê, wekî roja xilasbûna netewî di nav kurdan bi navê “Cejna Kurd” tê pîrozkirin. Di dawiya efsaneyê de Kurdiyê Bitlîsî digihîje sê encaman: kurd bi eslê xwe teqez îranî ne û di nav qewmên îranî de yê qemdîmtirîn e, her çiqas hin kurd di dema Dehaq de berê xwe dabine rojava jî dîsa vegeriyane bakur û gihastine welatê xwe yê resen çiyayên Kurdistanê, ê ku dawî li îstîlaya Dehaq anîne ji bilî malbata qedîm a kurdan pê ve ne tu kes e.²⁵³

Di avakirina nasnameyê netewî, dîrok û çandê hevpar de folklor çavkaniyê reşen e. Her wiha rojên taybet ên netewî, rituel û merasîmên netewî jî di avakirina bîr û baweriyê muşterek de roleke mezin dilîzin. Di vê çarçoveyê de dîsa di *Jînê* de ji nivîseke Memdûh Selîmbegî em hîn dibin ku bi pêşengtiya KBZWKê bi munesebata “Roja Netewî ya Kawe” musamereyek pêk hatiye. Di bernameyê de konferanseke bi tirkî, du konferansên bi kurdî hatine dayîn û helbesteke kurdî hatiye xwendin. Hêviya Selîmbegî ji musamereyê ev e ku beşên cuda yên gelê kurd bi hev bide nasîn û bide hezkirin, fêdeya wê bigihîje armancên netewî.²⁵⁴

Em van hewldanên netewperwerên kurd dikarin bişîbênine xebatên Yeats û hevalên wî ku ji bo yekîtiya Îrlandaya perçebûyî berê xwe dabûne mît û mîtolojiyê.²⁵⁵ Çimkî Kurdiyê Bitlîsî û Memdûh Selîmbegî jî bi zîndîkirina mîteke kevnare, dixwazin kurdên ji aliyê zarava, bawerî, êl û eşîr û sînorên siyasî ve ji hev qetiyane li dora vê mîtê bigihênine hevdu. Wekî Lahûtî Xan, Kurdiyê Bitlîsî jî gelekî li ser îranîbûna kurdan disekine û vê di encamnameya xwe de jî dubare dike. Xuya ye ev îranîbûna kurdan ku wan ji ‘ereb û tirkan cuda dike bi xwe mafekî xweseriyê -qe nebe mafê daxwazkirina wê- bexşî kurdan dike. Netewperwerên kurd jî hêvî ji prensîbên Wilson ku dibêje her gel wê xwediyê welatê xwe be dikin û ji bo nîşandana cudabûna xwe ya ji ‘ereb û tirkan xwe dispêrine Îranîbûnê.

²⁵³ Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 189-192.

²⁵⁴ H.b., c. V, r. 1030.

²⁵⁵ Alan, *Folklor û Roman*, r. 36.

Tiştêkî din a balkêş jî guhertina lehengên dîrokî yê kurdan e: Beriya şerê cîhanê lehengê dîrokî yê kurdan Selaheddînê Eyyûbî bû. Mesela li ser bergê hejmarê ewil a *Rojî Kurdê* wêneyê wî hebû, her wiha di hejmarên duyemîn û sêyemîn ên heman kovarê de jî biyografiya wî ya berfireh cih digirt. Fîgurê Selaheddîn di wê demê de zewaca du nasnameyan temsîl dikir: îslam û kurdîtî. Selaheddîn hikimdarekî kurd ê misilman e, wî li hemberî xaçparêzan şer kiriye û di dawiyê de jî bajarê pîroz Quds ji destê wan xilas kiriye. Bi van taybetmendiyan xwe Selaheddîn, kurdên piştî meşrûtiyetê, rewşenbîrên mîna Babanzade Îsmâil Heqqî, Necmeddînê Kerkûkî ku nasnameya kurdîtiyê parçeyekî îslamê dihesibandin bi ‘am û tam temsîl dikir. Lê di vê heyama nû de bi gihîştina rewşenbîrên modern, sekuler êdî bandora îslamê li ser nasnameya kurdî hêdî hêdî kêmbû. Ya duwa fîgurê Selaheddîn êdî daxwazên kurdan tam temsîl nake, ji ber ku êdî daxwazên polîtîk ên netewperwerên kurd hene. Kurdîyê Bitlîsî bi vê destanê mesajê dide serdestên kurdan, ewên ku hebûna kurdan înkâr dikin; bê çawa berî wê bi çend sed salî kurdan Dehaqê dagirker û zordest ji welatê xwe derxistibin îro jî dikarin heman tiştî bikin.

2. Di Pêşketina Nasnameya Kurdî de Du Kesên Xwedî Bandor

Bi rastî di bin vê sernavê de em dikarin bi dehan nawan binivîsin. Wekî mînak em dikarin hemû nivîskarên ku di çapemeniya kurdî de nivîsandine, bi taybetî yê ku bi kurdî nivîsandine, bijimêrin. Lewre her herfa ku li ser navê kurdan li çapê diket, fikra kurdayetiyê geş dikir, nasnameya kurdî pêş de dibir. Lê helbet wê dewrê de navên ku zêdetir derketine pêş hetta bûne fenomen hene ku ezê jî li ser wan bisekinim: Ehmedê Xanî û Hacî Qadirê Koyî.

2.1. Ehmedê Xanî

Ehmedê Xanî bi çar berhemên xwe yê kurdî edebiyatvanekî girîng ê kurd e. Ew xwediyê ferhenga pêşîn a kurdî-‘erebî ye (*Nûbehara Biçûkan*), nivîskarê yekemîn ‘eqîdenameya kurdî ye (*‘Eqîdeya Îmanê*) û şairê mesnewiya ewil a kurdî ye (*Mem û Zîn*). Lê ji wan hemûyan girîngtir, ew bi fikriyata xwe, ku di beşên pêncemîn û şeşemîn ên *Mem û Zînê* de tene zimên, di nav kurdan de fenomenek e.

Li gorî Amir Hassanpour, fikra netewî ya kurd cara pêşîn Ehmedê Xanî di *Mem û Zîna* xwe de formule kir.²⁵⁶ Ferhad Şakelî jî dibêje ku Ehmedê Xanî yekem kes e ku bingeha netewperweriya kurdî daniye, wî di *Mem û Zînê* de rewşa polîtîk a Kurdistanê analîz kiriye û ji bo xilaskirina Kurdistanê û avakirina netew-dewleteke kurdan gazî kiriye.²⁵⁷ Li gorî Roger Lescot, Ehmedê Xanî di nav helbesta netewî de figurekî derasayî ye. Wî sedsala xwe gihand çend sedsalên din. Wî di zemanê ku neteweperwerî di nav misilmanan de ne naskirî bû, qala mafên kurdan û bingeha azadiyê dikir.²⁵⁸ Kamiran Alî Bedirxan gava behsa edebiyata welatî dike pêşengê vê edebiyatê Xanî dihesibêne: “Ji xwe Ehmedê-Xanî berî sêsed salî vê rêyê ji me re veqirî bû. Lê heyf paşîyên wî pê ve ne çûn.”²⁵⁹ Birayê Kamiran, Celadet Bedirxan jî ji bo Xanî wiha dibêje: “Belê Xani jî xudan kitêb e. Lê Xanî pêxember e jî. Pêxemberê diyaneta me a milî, pêxemberê ola me a nijadîn.”²⁶⁰

Hewce ye em bibêjin ku Bruinessen ji van îddîayan guman dike: Li gorî wî em nikarin Xanî netewperwerê kurd bihesibênin û ji wan çend beytên wî jî nikarin bigihine encama ku ew dewleteke kurdî dixwaze.²⁶¹ Dîsa li gorî wî heta ku çap nebû *Mem û Zîn* bi rastî ne berhemeke popûler bû, encax piştî ku çap bû -em dizanin ku ev yek jî di sedsala bîstemîn de pêk hat- gihaşte kîtleke berfireh a xwendekaran.²⁶²

Bi rastî jî beytên Ehmedî Xanî yên jêr, belkî ji dewra xwe zêdetir di sedsala nozdehemîn û bîstemîn de deng vedan. Di dewreke ku mîrektiyên kurdan hatine tunekirin, bi Alayên Hemîdiye kurd hatine parçekirin, ji aliyê din ve tirsî ku duwelî muezzeme (dewletên mezin) welatê wan ji wan bistînin û bikine “Ermenistan” ketiye dilê kurdan, rewşenbîrên kurd van beytên jêrê mîna nameyeke pîroz dubare dikin:

Rabit ji me jî cîhanpenahek

Peyda bibitin me padîşahek

...

²⁵⁶ Hassanpour, *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik (1918-1985)*, r. 128.

²⁵⁷ Ferhad Şakelî, *Mem û Zîn'de Kürt Milliyetçiliği*, weş. Doz, İstanbul, 1996, r. 8-9.

²⁵⁸ Roger Lescot, “Edebiyata Kurdî”, wer. Serdar Ay, *Wêje û Rexne*, j.1 (2014), r. 217.

²⁵⁹ *Hawar Cild 1 Hejmar 1-23 (1932-1933)*, amd. Firat Cewerî, weş. Nûdem, Stocholm, 1998, r. 27.

²⁶⁰ *Hawar Cild 2 Hejmar 24-57 (1934-1943)*, amd. Firat Cewerî, weş. Nûdem, Stocholm, 1998, r. 813.

²⁶¹ Martin van Bruinessen, “Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü”, di nav: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, ed. Abbas Vali, wer. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş, Sema Kılıç, weş. Avesta, İstanbul, 2005, r. 64.

²⁶² H.b., r. 70.

*Ger dê hebûwa me padişahêk
Laiq bidiya Xwedê kulahek,*

*Hasil bibûwa ji bo wî tacek
Elbette dibû me jî rewacek*

*Xemxwarî dikir li me yetîman
Tînane derê ji dest leîman*

*Xalib nedibû li ser me ev Rûm
Nadibûne xerabeyê di dest bûm²⁶³*

...
*Ger dê hebuwa me ittîfaqek
Vêkra bikra me înciyadek*

*Rom û Ereb û 'Ecem bi temamî
Hemiyar ji me re dikir xulamî*

*Tekmîlî dikir me dîn û dewlet
Tehsilî dikir me îlm û hikmet²⁶⁴*

Li ser bergê kitêba *Xulaseî 'Eqaid* a ku Ehmed Ramîz çap kiriye, ji *Mem û Zînê* ev beyt heye:

*Cemî' milel xudan kitab in
Kurmancî tenê di bê hesab in*

Havariyê Xanî, Hacî Qadirê Koyî jî beyteke pir nêzikî vê nivîsandiye:

*Her kurd e le beyn[î] kull[î] millet
Bê behr e le xundin[î] ketabet²⁶⁵*

²⁶³ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Avesta, İstanbul, 2010, r. 152-153.

²⁶⁴ Ehmedê Xanî, h.b., r. 155.

²⁶⁵ *Di Sedsaliya Wê de Rojê Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 161.

Em dikarin bibêjin ku ev herdu beyt tercumanên hestên netewperwerên kurd ên sedsala nozdehemîn û bîstemîn in, Lewre kurmanç yanî kurd, di nav cemî'ê milel de "bêhisab" in, navê wan nayê gotin. Lewre kurdîti îro mensiyy (jibîrkirî)²⁶⁶, sukût (bêdeng)²⁶⁷, saqit û 'elîl (ketî û nexweşok)²⁶⁸ û meflûc (felcoyî)²⁶⁹ e. Helbet gelek sedemên wan arîzeyan hene û ehlî qelemên kurd ên dema Osmanî li ser sedem û çareyên vî halî gelek tişt gotine. Li gorî Bedîuzzeman Seîdê Kurdî sedem *feqîrtî, cehalet û îxtîlaf* e. Çareya wê jî *xwendin, xwendin, xwendin û destê hev girtin, destê hev girtin, destê hev girtin* e.²⁷⁰ Li gorî 'Ebdullah Cewdet nebûna dîrokeke nivîskî (di sedsala bîstemîn de *Şerefnameyek ne bes e*)²⁷¹, nebûna îdealê ango projeyeke dahatuyê û pirsgirêka alfabe-yê yanî zehmetiya hînbûna herfên 'erebî ye. Li gorî Cewdet, ji bo çareseriyê berî her tiştî hewce ye ciwanên kurd biryar bidin bê dixwazin bibin çî, yanî îdealekê ji xwe re diyar bikin. Piştî wê wezîfeya rewşenbîrên kurd ew e ku di nav civaka xwe de rêjeya xwendin û nivîsandinê bilind bikin ku herî kêr % 40 be, paşê jî alfabe-yekê saz bikin ku zarokê di nava mehekê de hîn xwendin û nivîsandina wê bibe.²⁷² Bulgaristanlı Togan bal dikişîne ser pirsgirêka rewşenbîriyê û li rewşenbîrên ciwan ê kurdan çûna welatê xwe, tevîbûna nav gelê xwe û li wir avakirina dibîstanan, perwerdeya li gorî ilmê pedagojîyê, di çandinê de bikaranîna rêbazên modern salox dide.²⁷³ Li gorî Zehawîzade sedem nebûn an jî kêmbûna *hiss-i millî* (hêsta netewî) ye. Çare jî fikirîna li ser kurdîtiya xwe û halê xwe yê îroyîn e.²⁷⁴

Ehmedê Xanî di beyta jor de gazin ji bêkitab û bêhisabbûna kurdan dike, lê bi nivîsandina *Mem û Zînê* bersiva xwe jî bersiva wan milelên ku kurdan nahesibênin jî dîsa ew dide:

Da xelqî nebêjîtin ku ekrad

²⁶⁶ H.b., r. 98.

²⁶⁷ H.b., r. 102.

²⁶⁸ H.b., r. 208.

²⁶⁹ H.b., r. 214.

²⁷⁰ Bozarlan, *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi Kovara Kurdî-Türkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1908-1909*, r. 54-55.

²⁷¹ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojîyê, r. 99.

²⁷² H.b., r. 99-100.

²⁷³ H.b., r. 135-136.

²⁷⁴ Zehawîzade Y.Z., "Kürdlerde Hiss-i Millî", *Hetawî Kurd*, j.4 (19 Mart 1330/1ê nîsana 1914an), r. 7-8. Ji bo tîpguhêziya latîni ya vê nivîsê bnr. Malmîsanîj, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 98-99.

Di sala 1919an de di serî de Hemzeyê Miksî, rewşenbîrên kurd ên li Stembol û Diyarbekirê²⁷⁵ *Mem û Zînê* cara ewil wekî kitêb li çapê dixin. *Mem û Zîna* ku heta niha di çapemeniya kurdî de parçe parçe dihate weşandin êdî wekî berhemeke serbixwe jî belav dibû. Bi qasî ku em ji çapemeniya wê dewrê dişopînin (kovarên *Jîn û Kurdistan*) û şahidê demê dinivîsîn ev çap pir deng vedaye. Li gorî nivîsandina Celadet, kurdan kitêb ji dest hev revandine.²⁷⁶ Lê ne tenê *Mem û Zîn*, *Newbehar* ango *Nûbihara Biçûkan* û *Eqîda Îmanê* ya Xanî jî di dewra Osmanî de li Stembolê çap dibe. Ev yek jî nîşan dide ku Xanî di vê dewrê de bi berhem û nêrînên xwe dijî û tesîr li aktivîstên tevgera kurdî dike.

2.2. Hacî Qadirê Koyî

Di sedsala nozdehemîn û bîstemîn de bi navgîna amûrên mîna çapemeniyê, perwerdeya nûjen di edebiyata kurdî de jî guhertinek dest pê dike. Helbest dîsa cureya sereke ya edebiyatê ye lê cureyên mîna çîrok û piyês jî nû nû di edebiyata kurdî de têne dîtin. Her wiha helbesta kurdî jî mîna berê namîne. Aliyê ruxsarî 'eynî bimêne jî naverok diguhere. Di helbesta kurdî de pêşengê vê guherînê Hacî Qadirê Koyî ye. Ji aliyê ruxsarî ve tu ferqa helbesta wî û ya helbesteke klasîk nîne. Lê mijar êdî ne xezal û horî, ne jî mey û meyxane ne. Koyî, *kurdperwer, pêşverû û dewletxwaz* e.²⁷⁷

Dengê Xanî di sedsala nozdehemîn de bi Hacî Qadirê Koyî ji nû ve olan dide. Herekol Azîzan di *Hawarê* de ji bo wî dibêje "Hacî Qadirê koyî Xaniyê didowan e. Ew jî weke Xanî bi derdê miletê xwe dişewitî. Şehir û qesîdeyên wî tev de li ser milet û welêt in."²⁷⁸ Koyî hem pesnê Xanî û *Mem û Zînê* dide hem jî peyamên Xanî -li gor şertên nû yên cîhanê- têne zimên. Bi gotina C. Alî Bedirxan "Xanî digot "Bixwînin"; Koyî li gora wextê xwe, bi ser ve zêde dikir û digot "Bi awayê nû bixwînin".²⁷⁹

²⁷⁵ Ekrem Cemîlpaşa di bîranînên xwe de dinivîse ku wan wekî Komeleya Kurdistanê (li Diyarbekirê KBKD), ji bo çapkirina *Mem û Zînê* arîkariya maddî şandine. Bnr. *Muhtasar Hayatım*, r. 31.

²⁷⁶ Celadet Alî Bedirxan, *Mustafa Kemal'e Mektup*, weş. Avesta, İstanbul, 2012, r. 38.

²⁷⁷ Remezan Alan, *Bendname*, weş. Avesta, Stembol, 2009, r. 219.

²⁷⁸ *Hawar Cild 2 Hejmar 24-57 (1934-1943)*, amd. Firat Cewerî, r. 817.

²⁷⁹ Celadet Alî BEDIR-KHAN, "Merhele", Roja Nû, j.1 (3 gulan 1943), r. 1. Ji nû ve çapkirin: Weş. Jîna Nû, Uppsala, 1986.

Helbesta Koyî ya ku di rojnameya *Kurdistanê* de cih digire jî pesnê Ehmedê Xanî û
Mem û Zînê ye:

Eman qedrî bizane em kitêbe
Le dunya êstekey hemtay nemawe

Le eyyamî heyatî Şêxî Xanî
le ser nusxey xetî ew nûsirawe

Le lay erbabi xoy bo qedr û qîmet
xezîney gewher-w kîse diraw e

Le mecmûû duwel Soran û Botan
le sayey em kitêbe nasirawe

Le Kurdan xeyrî Hacî-w Şêxî Xanî
*esasî nezmî Kurdî danenawe*²⁸⁰

Hacî Qadirê Koyî girîngiya rojnameyê fêhm kiriye û hê di salên 1890î de gava li Stembolê bû bi helbestên xwe pesnê wê daye.²⁸¹ Gava em bînine bîra xwe ku ew mamosteyê zarokên Bedirxan Beg e, emê baştir fêhm bikin ku bingeha fikra rojnameya kurdî çawa çêbûye û yên ku rojnameya ewil a kurdî derxistine çima Bedirxanî ne:

Sed qa'îme û qesîde kes naykirre be pûlê
*Rozname û cerîde û kewtote qîmet û şan*²⁸²

Koyî, bi helbestên xwe û fikrên xwe yên netewî di *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd* û *Jînê* de jî derdikeve pêş. Xelîl Xeyalî ji helbestên wî parçeyan di nav nivîsên xwe de diweşîne. Bê çawa Koyî hewariyê Xanî be, Xelîl Xeyalî jî şagirdê Koyî ye. Gava bangî mezinên kurda ku li Stembolê gihane meqamên mezin lê gelê xwe ji bîr kirine dike Hacî

²⁸⁰ M. Emîn Bozarşan, *Kurdistan Rojname Kurdî ya Pêşîn 1898-1902*, c. I, weş. Deng, Uppsala, 1991, r. 135-136.

²⁸¹ Hassanpour, "Kürt medya kûltürünün yaratılması", di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 91.

²⁸² Hacî Qadirî Koyî, *Dîwan*, ed. Arif Zêrevan, weş. Nefel, Sweden, 2004, r. 85, çapa dijîtal: http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/haci_qadire_koyi_diwan_02.pdf?NR:79, 16.12.2013.

Qadir mînak nîşanî wan dide û dibêje carekê berhemên wî bixwênin û bibin şopdarên wan, da ku milletê we lenetê li we neke; rehmetê bixwêne.²⁸³ Xelîl Xeyalî jî girîngî dide hişyarbûna kurdan, bi taybetî li ser xwendin û nivîsandina bi kurdî disekine. Wekî mînak di nivîsa “Bextreşî û Nezaniya Kurdan” de gazin ji şêx, mela, feqî û mîrên kurdan dike ku çima ew kitêb û dîwanên xwe bi kurdî nanivîsin.²⁸⁴ Mehmed Salih Bedirxan jî ji bo helbestên Xanî û Koyî dibêje; hewce ye her kurdek wan hifz bike, ji ber zanibe²⁸⁵:

*Her kurd in eger çî pakî merd in
Pamal[î] zemanê misl[î] kird in²⁸⁶*

*Eger wek min xeberdar bî le dewlet
Le heyfan xot dexnikênî be bê pet*

*Çiwar milyon e Kurdistan nufûsî
Be qise[y] ehl[î] texemmunî ke nûsî*

...

*Û lêkin fa'ide[y] çî herc û merc in
Le de'wa da le gel yektir be merc in*

...

*Bika seyr[î] cerîde û hal[î] millet
Kitêb[î] taze û tarîx[î] dewlet*

*Bizanî ta çî qewmawe le etraf
Serapa agir e etraf û eknaf*

*Eger karêk nekin lem beyn da zû
Memalik katekî zanît le des çû²⁸⁷*

²⁸³ Babê Naco, “Fu’tebirû Ya Uli’l-Ebsar”, *Hetawî Kurd*, j.2 (21 Teşrîn-i Sanî 1329 / 4ê çileyê pêşîna 1913), r. 9.

²⁸⁴ *Di Sedşaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojîyê, r. 195.

²⁸⁵ H.b., r. 192.

²⁸⁶ H.b., r. 156.

²⁸⁷ H.b., r. 158.

Koyî di helbesta di *Hetawî Kurdê* de hatiye weşandin de, ji tembelî, nezanî, bêkemaî, baweriya bi şêxan gazin dike; pesnê ehlî japon ku bi fenn û sin'et xaka Çînê girtiye dide, û tevî hemû halê wan jî hêviyên xwe ji kurdan nabire:

Kurd ême nezan û şikewt in
Pêkewe miş agir û newt in

Bê eger dest yektirî bigirin
*Wek Skender hemû cihan digirin*²⁸⁸

Di helbesta ku di *Jînê* de hatiye weşandin de Koyî, li xerîbiyê bi kurdekî baban re sohbet dike û xweziya xwe bi dema mîrekiyên kurdan têne:

Gelêkim bîstuwe pest û bilindî dewletan, emma
Cihan neydîtuwe pestî mîsalî hakimî Kurdan

...

Le wextî xoy hemû şa bûn, serapa bêxem û şa bûn
*Le cû da Hatemî Tai, le şer da Rustemî dastan*²⁸⁹

Xanî û Koyî herdu jî ji ber rewşa xirab a kurdan gazin dikin, lê wekî sucdarê vê rewşa xirab zûmreyên ku ew rexne dikin cuda ne: Xanî gazinê ji mezinên kurdan ango ji mîran dike:

Teb'iyeta wan egerçi 'ar e
Ew 'ari li xelqê namidar e

Namûs e li hakim û mîran
*Tawan çî ye şa'ir û feqîran*²⁹⁰

²⁸⁸ “Qesîdeî Rehmetî Hacî ‘Ebdulqadir[i] Koyî”, *Hetawî Kurd*, j.4 (19 Mart 1330 / 1ê nîsana 1914an), r. 18. Ji bo tîpguhêziya latîni ya vê helbestê bnr. Koyî, *Dîwan*, ed. Arîf Zêrevan, r. 104-108. Ji bo şîroveya Remezan Alan a li ser vê helbestê bnr. *Bendname*, r. 220-221.

²⁸⁹ Bozarşlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 226.

²⁹⁰ Xanî, *Mem û Zîn*, amd. Kadri Yıldırım, r. 153.

Berevajî Xanî, Koyî xweziya xwe bi dema mîrektiyan têne û berê tîrên xwe dide şêx, mela û ‘ulemayên kurdan:

*Yekser ‘ulema diruşt û wurdî
Ta bixunînewe du herf[î] kurdî*²⁹¹

Rexneyên Hacî Qadir ne tenê li mela û muftiyan e, ew perwerdeya klasîk jî li pêşiya mearîfa kurdan seddek (astengek) dibîne:

*Êste me ‘lûmî bû hemû millet
Ey melay ders û muftî[y] ummet*

*Ême bî xîret in û bî ‘ar in
Ewî ney xwendîwe le me ‘ar in*

*Qeyd û tezbîb û şerh û haşiyekan
Bûne sedd[î] me ‘arif[î] kurdan*²⁹²

Hacî Qadir xwedî dîwaneke mezin bû. Ji nûçeyêke rojnameya *Serbestîyê* em hîn dibin ku “Neşr-i Ma‘ârif Cem‘iyyeti” ango KBZWK, li ser mecmûaya helbestan a “Xoce Qadir” ku sê hezar xezelên bibelaxet dihewîne lêkolînek daye destpêkirin. Piştî tenzîm û tesnîfa wê, dê berhemê bişiyênine çapxaneyê. Di dewama nûçeyê de tê ragihandin ku Xoce Qadir ji helbestvanên navdar ên kurd ên netewî ye. Ew bi helbestên xwe bûye berdevkê hissiyata gel û di helbestên xwe de êş û elema kurdan aniye ziman.²⁹³ Ji van gotinan tê fêmkirin ku Xoce Qadir, Hacî Qadirê Koyî ye. Lê ev dîwan îro ne li ber dest e. Dibe ku ev xebata girîng temam nebûbe yan jî derfeta çapê nedîtibe.

Li gorî kitêba Mistefa Nerîman a bi navê *Bibliyografyay dusesed salî kitêbî kurdî 1787-1986* çapên herî kevin ên dîwana Koyî ev in:

²⁹¹ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 161.

²⁹² “Hacî ‘Ebdulqadir Qeddese Sirrehu'l-‘alî”, *Hetawî Kurd*, j.1 (11 Teşrînî Ewwel 1329 / 24ê çiriya pêşîna 1913an), r. 25.

²⁹³ “Kürdce Yeni Bir Eser”, *Serbestî*, No: 485 (4 Mayıs 1919/4ê gulana 1919an), r. 1.

1. *Komele Şî'ranî Hacî Qadirî Koyî*, 1925, Bexdad, çapxaney Darusselam, 59 r. Le layan Ebdurrehman Seîd ve çapkirawe.²⁹⁴
2. *Dîwanî Hacî Qadirî Koyî*, 1953, Hewlêr, çapxaney Kurdistan, 128 r. Çapker: Gîwî Mukriyanî; çapa 2. 1929, Hewlêr, çapxaney Kurdistan, 156 r.²⁹⁵

²⁹⁴ Mistefa Nerîman, "Bibliyografyay dûsed salî kitêbî kurdî 1787-1986", r. 126, Kitêbxaney Kurdî, <http://www.calameo.com/read/000501720e4dbe388c61c?authid=pZrc1zF67haY>, 28, 27.01.2014.

²⁹⁵ H.b., r. 108. Xuya ye di kunyeya çapa duyem de şaşiyek heye. Bi min ew ne 1929 lê 1969 e, lewra di nivîsandina 'erebî de reqemên 2 û 6 mîna hev in, tenê berê wan cuda ye.

BEŞA SÊYEM

KITÊBÊN KURDÎ YÊN DI DEWRA OSMANIYAN DE HATINE WEŞANDIN

Weşangerî li Ewrûpa hê di sedsala şazdehemîn de dikeve bin kontrola kapîtalîstên dewlemend. Ew dixwazin kar bikin û ji bo vê jî li kitêbên ku bala gelek kesan bikişênin digeriyan. Ev yek weşangeriya kapîtalîst diafirêne, weşangeriya kapîtalîst jî zimanên weşanê. Li gorî Benedict Anderson, ev zimanên weşanê bi sê rêyan bingehên bireweriya netewî dideynin²⁹⁶:

- Zimanên weşanê qadeke danûstan û ragihandinê ya yekbûyî ava kir: mirov çawa mehkûmê curbicurbûna ziman be, ziman jî mehkûmê lehçe û devokên cuda ye. Zimanên weşanê di nav vê curbicurbûnê de yekê digire navendê û bi vî rengî mirovên ku di axaftinê de ji hev fêhmakin, li ser qaxezê, bi xwendina heman tiştî û têgihiştina heman fikrî li qadeke hevpar digihine hev. Bêguman ev gihiştin fikreke “em”ê jî bi xwe re têne.
- Zimanên weşanê wekxwemayînekê dide zimên, ev jî fikra qedîmtiyê bi xwe re têne: Her îstînsax ango zêdekirina tekstekê ji aliyê mustensîx (xettat) ve afirandineke nû ye, ji ber ku girêdayî jêhatîbûn, dîqçet û zanîna zêdeker e. Vê yekê ilmê edîsyon-krîtikê afirandiyê. Lê bi rêya çapxaneyê tekstek di zeman û mekanekê de bêdawî dikare bêguhertin bê zêdekirin. Bi vê sayê, guhertina zimanan hêdî dibe û ew êdî awayên xwe yê modern werdigirin.
- Weşangeriya kapîtalîst zimanekî desthilatdariyê diafirêne: di nav zimanan de hin lehçe nêzîktirî zimanê weşanê bûn, ji ber vê yekê ew dibine zimanê desthilatdariyê jî, lehçeyên din bi qasî wan bi siûd nabin.

Ji ber ku dewlet an jî desthilatdariyeke navendî ya kurdan nebûye, sistemeke wan a kapîtalîst jî çênebûye. Lê təkiliya kurdan bi çapxaneyê re çêbûye. Kurd di dawiya sedsala nozdehemîn û destpêka ya bîstemîn de xwedî çapemeniyek serbixwe bûn û bi zimanê xwe kitêb çap dikirin.

²⁹⁶ Anderson, *Hayali Cemaatler*, r. 59-61.

1. Kitêbên Kurdî yên ku bi Herfên ‘Erebî Hatine Weşandin

Ji çaxê ku kurdan îslamiyet qebûl kiriye heta îro kulliyateke mezin a kurdî bi herfên ‘erebî hatiye nivîsîn. Edebiyata klasîk a kurdî tev bi vê alfabeyê ye. Ji xeynî vê du dewletên ku kurd tabîê wan bûn -Dewleta Osmanî û Dewleta Sefewî- jî ev alfabe bi kar dianîn. Di sedsala bîstan de di nav rewşenbîrên kurdan de nîqaşên alfabeyê hebin jî heta qonaxa Şamê (kovara Hawarê) ji bo diyalekta kurmancî serdestiya herfên ‘erebî berdewam e. Kitêbên kurdî yên di dewra Osmaniyan de çap bûne jî piranî bi herfên ‘erebî ne. Me ev kitêbên bi herfên ‘erebî li gorî menbea wan a weşanê dabeş kirin: yên ku saziyên fermî yên Dewleta Osmanî weşandine û yên ku rewşenbîr/netewperwerên kurdan weşandine.

1.1. Kitêbên Kurdî yên ku ji Aliyê Saziyên Fermî yên Dewleta Osmanî ve Hatine Weşandin

Em dikarin vê binbeşê wekî “Kitêbên Ewil” jî bi nav bikin. Lewre kitêbên kurdî yên ewil ji aliyê saziyên fermî yên Dewleta Osmanî ve hatine weşandin. Ev pêvajo bi *Dîwana* Mewlana Xalid dest pê dike, ew kitêba ewil a kurdî ye ku di nav sînoren Dewleta Osmanî de hatiye çapkirin.²⁹⁷ Piştî wê *Türkceden Kürd Lisânına Mütercem İlmihâldir* (1891) û *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* (1892) tê. Taybetmendiya kitêbên vê dewrê ew e ku ev kitêb bi destê rayedarên dewletê tene çapkirin; di amadekarina wan de erê, lê di çapkirina wan de tu bandora komele û rewşenbîrên kurdan nîne.

1.1.1. Dîwanî Belaxet-unwan Mewlana eş-Şêxî Muceddidî Terîqî Neqşibendî Ziyaeddîn Xalid qedde serrihu'l-ezîm, Mewlana Xalidê Şarezorî, H.1260 (1844), Metbe'e-i Amîre, Stembol, 99 r.

Kitêba ewil a kurdî ku di dewra Osmanî de hatiye çapkirin *Dîwana* Mewlana Xalidê Şarezorî ye. *Dîwan*, ji helbestên Mewlana Xalid ên bi ‘erebî, farisî û kurdî pêk tê. Piraniya helbestên dîwanê bi farisî, beşek ji wan jî bi ‘erebî ne. Jimara helbestên kurdî jî

²⁹⁷ Hassanpour, *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r.297-298; Malmîsanij, *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitap Yayıncılığının Dünü ve Bugünü*, r. 34.

pênc e. “Helbestên Mewlana Xalid yên Kurdî bi zaravayê Hewremanî hatiye nivîsandin. Hewremanî binebeşa zaravayê Goranî ye. zaravayê Hewremanî îro her çend ji aliyê kêman kesên bête bikaranîn jî, bi rastî ev zarava xwedî kevneşopiyeye nivîsê ya gelek kevnar û dewlemend e.”²⁹⁸

Dîwan bi emrê padîşahê Osmanî Siltan ‘Ebdulmecîd tê çapkirin.²⁹⁹ Sedema vê jî têkiliyên baş ên terîqeta neqşibendî-xalidî û Siltan ‘Ebdulmecîd in. Ya rastî hê di salên 1820î de Mewlana Xalid xelîfeyê xwe -pêşî Mihemed Salih paşê ‘Ebdulwehab es-Sûsî-dişîne Stembolê³⁰⁰, lê ‘esil di dewra Siltan ‘Ebdulmecîd de (1839-1861) li paytextê bandora xalidiyan zêde dibe. Wekî mînak xoceyê padîşah Şehrî Hafîz Efendî -ku di vê dewrê de di Artêşa Taybet (Ordiya Xessa) de tê peywirdarkirin- xalidî bû. Dîsa di vê dewrê de li Şamê li ser gora Mewlana Xalid turbe tê çêkirin û ji bo bikaranîna derwêş û kesên tîn serdanê, zawiye lê tê zêdekirin.³⁰¹ Em dikarin çapkirina *Dîwana* Mewlana Xalid jî encameke van têkiliyên baş bibînin. Jixwe piştî qedandina metnê *Dîwanê*, di dawiya kitêbê de bi helbesteke ‘erebî ji ber çapkirina wê pesnê padîşah tê dayîn (r. 96) ji bilî vê çar kesên bi helbestkî û li gorî hesabê ebcedê li ser sala çapkirina *Dîwanê* helbest gotine, ji vana sê bi tirkîya Osmanî yek jî bi farisî ye (r. 97-99).

Di jimara dehem a kovara *Jînê* de (2ê sibata 1919an) bi îmzeyê M. Nejat Tewfik, derbareyê Mewlana Xalid de nivîsek tê weşandin. Di nivîsê de Mewlana Xalid wekî “mezîne kurda” tê binavkirin û tê gotin ku KBZWK, çapkirina berhemên edebî yên Mewlana Xalid ji xwe re kiriye armanc.³⁰² Lê bi qasî ku em dizanin ev armanc pêk nehatiye.

Herekol Azîzan, derbareyê Mewlana Xalid de van agahiyan dide:

Şêx Xalid Ziyaedin di terîqeta neqşibendî de şihba Xalidî daniye. Mewlana Xalid ji kurdên Silêmaniyê ye. Şêx Xalid heri ewilî li Bexdayê û di pey re li Şamê terîqeta xwe belav kiriye û di sala 1242an da li Şamê çûye rehmetê. Di çiyayê Çilyaran de

²⁹⁸ ‘Ebdulcebar Kavak, “Helbestvaniya Mewlana Xalidê Şehrezorî û Helbestên Wî yên Kurdî”, *Nûpelda*, j.4 (havîn 2010), r. 12.

²⁹⁹ Di wergera tirkî ya kitêba Muhammed Emîn Zeki Beg de dinivîse ku *dîwan* bi emrê Siltan

‘Ebdulhemîd Xan hatiye çapkirin lê ev xelet e. Bnr. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, r. 318.

³⁰⁰ Rûya Kılıç, “Osmanlı Devletinde Yönetim-Nakşibendi İlişisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, j.17 (2006), r. 105-106.

³⁰¹ H.g., r. 110.

³⁰² Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. II, r. 457.

veşarti ye. Mewlana Xalid şahirekî mitesewîf e; û wi dîwaneke farisi heye Min bi xwe dîwan ne dîtiye. Dibêjin ko di wê dîwanê de çend qesideyên bi kurdi an nivkurdî hene. Me got nivkurdî ji ber ko Mewlana di wan qesidan de kurdî û farisi tevlî hev kirine. Êdî mirov nizane ew qesîde bi kurdi an bi farisî ne.³⁰³

Emîn Feyzî Beg, di berhema xwe ya bi navê *Encumenî Edîbanî Kurd* de derbareyê Mewlana Xalid de dibêje ku wî helbestên kurdî kêm gotine.³⁰⁴ Bi rastî jî di vê *Dîwana* çapkirî de tenê pênc helbestên wî yên bi zaravayê goranî hene.

- Helbesta Yekê: Sernava wê “We lehu Durrî Lisanî Goranî fî Ecdadi’n-Nebî” ye. Ji 12 malikan pêk tê. Bi cureya mesnewî hatiye nivîsandin. Mijara wê ecdad û malbata Hz. Mihemed, şemaîl û jiyana wî, hejmara pêxemberan û pêxemberên ulu’l-ezm e. Beyta wê ya ewil ev e:

Hamseran Neseb

Mehbûbîm hen şayî alî neseb

(Mehbûbekî me heye xwedî nesebeke mezin e.)³⁰⁵

- Helbesta Duyaya: Sernava wê “We lehu Durrî Lisanî Goranî” ye. Ji şeş malikan pêk tê. Bi cureya mesnewî hatiye nivîsandin. Mijara wê seydayê Mewlana Xalid ê bi navê Melle Celal Xurmalî ye:

Mîrzam Wefaten

Qedem rence ger wade-i wefaten

(Ey seydayê min eger em bimrin bi kerema xwe were.)

³⁰³ *Hawar Cild 2 Hejmar 24-57 (1934-1947)*, amd. Firat Cewerî, r. 816.

³⁰⁴ *Encumenî Edîbanî Kurd*, Amd. Emîn Feyzî Beg, H. 1339 (1920), Tercuman-i Heqîqet Matba‘ası, İstanbul, r. 10. Ji bo tîpguhêziya latinî bnr. *Encumenî Edîban*, daner: Emîn Feyzî Beg, latinîzekirin: M. Xalid Sadînî, weş. Dîwan, Stenbol, 2012, r. 39.

³⁰⁵ Beytên ewil ên van pênc helbestan û wergera wan a kurmancî min ji xebata ‘Ebdulcebar Kavak wergirt. Bnr. ‘Ebdulcebar Kavak, “Helbestvaniya Mewlana Xalidê Şehrezorî û Helbestên Wî yên Kurdî”, r. 12-13.

- Helbesta Sêya: Bê sernav e. Ji çar malikan pêk tê. Bi cureya xezel hatiye nivîsandin. Mijara wê wesf û medha Hz. Mihemed e:

Dîsan diyar-i dîlber wek meş'elîstan dad diyar
Nûr bûn bi ser kûyê Ûhûd tomar be tomar aşîkar

(Dîsa diyarê dîlberê wekî meş'ele diyar bû. Li ser çiyayê Ûhûdê nûr tomar bi tomar eşkere bûn.)

- Helbesta Çara³⁰⁶: Bê sernav e. Ji neh malikan pêk tê. Bi cureya mesnewî hatiye nivîsandin. Mijara wê pêxemberên xwedî suhûf û kitêbên pîroz -wekî Tewrat, Zebûr û Încîl- e. Herwiha, qala Hz. Mihemed jî tê kirin:

Taliba bizan suhûf be Şîs da
Mensûx mehwî bî çû peyî Îdrîs da

(Ey xwendekar! Bizane ku piştî Îdrîs (a.s.) hat suhufa Şit (a.s) hate nesx kirin.)

- Helbesta Pênca³⁰⁷: Bê sernav e. Ji heft malikan pêk tê. Bi cureya mesnewî hatiye nivîsandin. Mijara wê mersiye ango şîn e:

Qiblem fîraqet, Qiblem fîraqet
Aram senden sewda-yi fîraqet

(Ey qibla min! Sevdaya cudabûna te, huzur nehişt.)

Dîwana Mewlana Xalid di sala 1955an de li Stembolê bi herfên 'erebî dubare çap dibe. Li ser *Dîwanê* heta niha Sadrettin Yuksel, Mihindoht Mu'temedî, Muhammed Arîf Karakaya xebat kirine.³⁰⁸ Lê xebata herî berfireh, ya Abdulcebbar Kavak e ku tevahiya

³⁰⁶ 'Ebdulcebar Kavak, di nivîsa xwe de ev helbest wekî helbesta pênca nîşan daye lê li gorî *Dîwanê* ev helbesta çara ye.

³⁰⁷ 'Ebdulcebar Kavak, di nivîsa xwe de ev helbest wekî helbesta çarem nîşan daye lê li gorî *Dîwanê* ev helbesta pênçemîn e.

³⁰⁸ 'Ebdulcebar Kavak, h.g., r. 11.

Dîwanê bi danberheva destxetan li ser sê beşan (farisî, ‘erebî û kurdî) amade kiriye.³⁰⁹ Ji bilî wan Süleyman Kuku jî ji *Dîwanê*, helbestên farisî û ‘erebî wergerandine tirkî.³¹⁰

Nusxe

1. Kitêbxaneya Beyazî a Dewletê (Stembol), H.X: Bayezîd 3862
2. Kitêbxaneya Beyazî a Dewletê (Stembol), H.X: 9323
3. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Atatürk (Erzirom), Koleksiyona Seyfettin Özege, H.X: 0101314
4. Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stembol), H.X: AEmtf03325

1.1.2. Turkceden Kurd Lisanına Mutercem Ilmihaldîr, wer. Omer Ferîd, H. 1308 (1890-1891), Çapxaneya Me‘mûretul‘ezîz, 48 r.

Li gorî bergê hundir ê kitêbê, berhem ji bo ku zarokên kurdan agahiyên dînî hesantir hîn bibin, bi erêkirina Meclîsa Mearîf a vîlayeta Elezîzê, bi emr û destûra walîtîyê di sala H. 1308/M. 1890-1891ê de li Çapxaneya Me‘mûretulezîzê hatiye çapkirin.³¹¹ Ji navê wê jî tê fêmkirin ku ev kitêb wergerek e û wergervanê wê Omer Ferîd e. Omer Ferîd li Mekteba Îdadî ya Elazîzê mamosteyê dîroka giştî ye.

Berhem kitêbeke dînî ye ku ji bo zarokan hatiye amadekirin û bi awayekî hêsan qaîdeyên îmanê û esasê îbadetê li gorî fiqha heneffî vedibêje. Di sê rûpelên wê yên dawiyê de dia û sûreyên ku di limêjê de têne xwendin cih digirin. Ev beş tenê bi ‘erebî ye. Di çil û pênc rûpelên mayî de rûpelên rastê bi tirkîya Osmanî, yên çepê wergera wê ya bi kurdî ne. Bi vî rengî berhem bi duzîmanîya xwe balê dikişîne.

Tirkîya berhemê sade û sivik e, bo kurdiya wê jî em dikarin heman tiştî bibêjin. Xusûsiyeteke din a ku xwendina metnê hêsan dike jî hereke ne. Bi van herekeyan em teleffûza kelîmeyan seh dibin û aşînayî kurdiya wê dewrê dibin. Ev bo zîmanzanan çavkaniyek muhîm e. Ya rastî kurdiya berhemê hêjayî lêkolînê ye, nexasim bo

³⁰⁹ *Dîvân-ı Mevlânâ Halidî Bağdâdî*, amd. Abdulcebbar Kavak, weş. Ensar, Konya, 2009, 712 r.;

Mevlânâ Halid-i Bağdâdî, *Divan*, amd. Abdulcebbar Kavak, weş. Semerkand, İstanbul, 2013, 760 r.

³¹⁰ *Dîwan Tercümesi*, amd. Süleyman Kuku, weş. Damra, İstanbul, 2010, 147 r.

³¹¹ *İlmihal*, di *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* ya M. Seyfettin Özege de bi qoda 21636 qeydkirî ye. Di vê katalogê de sala çapkirina wê 1891 derbas dibe lê ji ber ku em meha wê nîzani 1308ê hîcrî 1890 jî dibe 1891 jî dibe. Bnr. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. 4, İstanbul, 1977, r. 1913.

taybetmendiyên devokê û peyvên herêmî: Xa (xwe), şîve (şubhe, guman), avdaz (abdest, destilmêj), notul (mîna), hulistiyân (rabûn), damrandên (miçkirin), jûn (çok, kabok) hwd. Lê di kurdiya berhemê de gelek peyvên tirkî jî hene: îç (iç, nav), yanlîş (yanlış, xelet), omiz (omuz, mil), doxrîbûn (doğrulamak, rastbûn), dîmek (demek, gotin), bozmiş dekin (bozuyorlar, xira dikin) hwd. Dîsa gelek gotinên ku ji tirkî motamot li kurdî hatine wergerandin jî hene: Le nimiyê sekinîn-nimiyê rawestiyân (namaza durmak), qapanmişî erdê bû'ên (yere kapanmak), rûy xa le qible gerandên (yüzünü kibleye çevirmek), sivikce (hafifçe) hwd. Dawiya dawî hewce ye em bizanin ku wergervanê berhemê ne yekî profesyonel e.

Malmîsanij *Mewlida* kirdî ya Mele Ehmedê Xasî, ku di sala 1899an li Diyarbekirê çap bûye, wekî berhema ewil a kurdî ku li Kurdistanê çapbûye dide nasandin³¹², lê piştî agahdarbûna vê îlmîhala tirkî-kurdî, ku di sala 1890 an jî 1891ê de li wîlayeta Elezîzê ya Kurdistana Osmanî³¹³ çap bûye, hewce ye em li ser vê îddîayê ji nû ve bifikirîn.

Em niha nikarin îddîa bikin ku ev îlmîhal, kitêba ewil e ku ji tirkî li kurdî hatiye wergerandin, bo vê lêkolînên zêdetir û kûrtir hewce ne. Lê em bi rehetî dikarin bibêjin ku ew di vî warî de ji nimûneyên ewil e. Lewre di dewra Osmanî de yekane kitêba kurdî ya werger ev e. Herwiha ev îlmîhala tirkî-kurdî ji bo kevneşopiya pexşana kurdî jî mînakek muhîm e.

Ji ber ku ev kitêb li bajarekî weke Elezîzê dûrî navendê hatiye çapkirin zêde belav nebûye û kes jê agahdar nebûye. Lewre Mistefa Nerîman di xebata xwe ya bi navê *Bibliyografyay dûsed salî kitêbî kurdî 1787-1986* de kunyeya vê îlmîhalê nade. Dîsa Malmîsanij jî di kitêba xwe ya bi navê *Türkiye ve Suriye'de Kurtçe Kitap Yayıncılığının Dunu ve Bugunu* de qet behsa wê nake.

³¹² Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, weş. Vate, İstanbul, 2010, r. 18. Malmîsanij di axaftina xwe ya di sala 2003an de ji bo *Mewlida* kirdî dibêje “heke ne ya herî pêşîn be jî yek ji yên pêşîn e ku li Diyarbekirê, li Kurdistanê çap bûye.” Bnr. Destpêka Edebiyata Kırmanckî (Zazakî), di nav: *Yekemîn Rojên Edebiyatê li Diyarbekirê Gotarên Konferansa Edebiyata Rojhilata Navîn û Pirçandiyê 4-6 Sermawez 2003*, weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2004, r. 42.

³¹³ Derbareyê têgeha Kurdistana Osmanî de bo agahiyên berfirehtir û minakên ji çendîn çavkaniyên dîrokî bnr. *Osmanlı Kürdistanı-Kurdistana Osmanî*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, weş. bgst, İstanbul, 2011. Bi taybetî ji bo wîlayeta Elezîzê bnr. H.b., r. 208.

Nivîseke danasîna *Turkceden Kurd Lisanina Mutercem Ilmihaldir*, tevî transkripsiyona rûpelên ewil di kovara *Kurt Tarihi* de hate weşandin.³¹⁴

Nusxe

1. Kitêbxaneya Beyazit a Dewletê (Stembol), H.X: Bayazit 7515

1.1.3. El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye, Yûsif Ziyaeddîn Paşa el-Xalidî, H. 1310 (1892), Çapxaneya Şirket-i Murettibiye, Derse'adet (Stembol), 319 r.

Ev ferheng ji aliye Yûsif Ziyaeddîn Paşa (1844-1906) ve, ku di dema 'Ebdulhemîdê Duyem de li navçeya Mûtî ya Bidlîsê qeymeqamtî kiriye, hatiye amadekirin û bi destûra Wezaretê Perwerdeyê di sala 1310/1892an de li Stembolê hatiye weşandin. Yûsif Ziyaeddîn Paşayê ku ferhenga xwe bi kurdî-‘erebî amade kiriye, ew îthafî padîşahê wê demê 'Ebdulhemîdê Duyem kiriye û navê wê *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* (Bi Zimanê Kurdî Diyarîya Hemîdî) daniye.³¹⁵

Taybetiyek Yûsif Ziyaeddîn Paşa hebûye ku li kîjan derê wezîfedar bibûya zimanê wê herêmê hîn dibû. Gava li Mûtîyê qeymeqam bûye zimanê kurdî jî hîn bûye. Lê wî dîtiye ku ne ferheng ne jî rêzimana kurdî hatiye nivîsîn, li ser vê yekê xebata xwe ya *el-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* amade kiriye û pêşkêşî Siltan 'Ebdulhemîdê Duyem kiriye. Wî di heman demê de li ser rêzimana kurdî jî xebatek bi 'erebî kiriye.³¹⁶

Diyar e ku amadekirina vê ferhengê ji bo Yûsuf Ziyaeddîn Paşa ewqas ne hêsan bûye. Di pêşgotina xebata xwe ya rêzimanî de ew vê yekê eşkere têne zimên:

Dema ez li Mûtîyê qeymeqam bûm, min nêrî ku zimanê kurdî digel ku ji aliye miletek ve tê bikaranîn, hê ne ferhenga wî heye ne jî rêzimana wî. Loma ji bo xizmeteke însanî bikim û rê li ber birayên me yên kurd ên ku heta niha hatine

³¹⁴ Mesûd Serfîraz, "XIX. Yüzyılda Türkçe-Kürtçe Bir İlmihâl", *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 55-60.

³¹⁵ Yusuf Ziyaeddin Paşa, *Kürtçe-Türkçe Sözlük*, amd. Mehmet Emin Bozarslan, weş. Çıra, İstanbul, 1978, r. 7.

³¹⁶ Mamoste Qedrfî, "Vekolîneke kurt der barê Yûsuf Ziyaeddîn Paşa û xebata wî ya rêzimanî de", *Zend*, j.9, r. 81.

jibîrkirin vekim, min xwest ji bo vî zimanî ferheng û rêzimanekê amade bikim. Lê gelek mixabin ku hê di serî de miradê min di ber min de ma. Çimki ji kurdan qet kesî guh neda vê fikra min û alîkariya min nekir. Ez bi tevayî heyr û mihirî mabûm ku Xwedê ji min re ‘alimekî zîrek û pispor şiyand ku ew ‘alim Mela Xalidê kurê Mela Xelîlê Sêrtî ye. Wî rê li ber min hêsan kir; gelek bêje û termên kurdî ji min re civandin; der barê rêzimana kurdî de agahiyên pir hêja bi min re parve kirin û bû sebeb ku ev xebat bi vî awayî derkeve holê.³¹⁷

Li gorî Celîlê Celîl, ferheng, di vê cureyê de kitêba ewil e, xwedî qiymetek bilind a çandî û edebî ye û çapkirina wê jî girîngiyek dîrokî dihewand.³¹⁸ Ev ferheng ji aliyê erdnîgariya dîrokî ve jî pir muhîm e Lewre “ji navê gundan, nehîyan, navçeyan û bajaran bigrin, heya navên çîyan, deştan, newalan, gelfîyan, çeman, deryaçeyan û golan; ji neteweyan bigrin heya êlan, eşîran û qebîleyan, berhem bi awayakî zelal û rengîn, beşeke Kurdîstana di dewra Usmaniyan, bi xwendevanan dide naskirin.”³¹⁹

El-Hediyetu'l-Hemîdiyye fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye, ne tenê wekî ferheng bi gelek awayan ji bo ziman û edebiyata kurdî berhemeke muhîm e. Naveroka wê nîşana vê ye: Sih rûpelên wê yên ewil derheqê gramera kurdî de ye. Di vê beşê de qala mahiyeta zimanê kurdî, fonetîk, sentaks, mastar û demên kurdî û hê gelek mijarên din tê kirin. Di rûpelên navbera 33-266’an de ferheng bi xwe heye. Di dewama wê de du helbestên Şêx Mihemedê Fersafî (r. 270-273), *Nûbehara Biçûkan* a Ehmedê Xanî (r. 279-292), *Fî Beyani Erkani'l-Îslam* (r. 292), *Fî Beyani Erkani'l-Îman* (r. 292-293), helbesteke kurdî (r. 293), *Eqîda Îmanê* ya Ehmedê Xanî (r. 294-297), helbesteke Şêx Ebdullah Feyzî el-Muahmedî el-Ensarî û helbesteke Mele Fethullahê Sêrtî ku pesnê kitêbê dide cih digire (r. 298-300). Di berdewama kitêbê de (r. 300-319) teqrîzên ‘erebî hene.

Li gorî belgeyê ji arşîva Osmanî Yûsuf Ziyaedîn Paşa, ji bo ku li hemû kitêbxane û mektebên ku daxwaz dikin bê belavkirin sê sed heb nusxeyê ferhengê teberruken ango bêpere daye Wezareta Perwerdeyê.³²⁰

³¹⁷ H.g., r. 82.

³¹⁸ Celîl, *Kürt Aydınlanması*, r. 22.

³¹⁹ A. Demir, “Li Ser el-Hediyeyê Vekolîneke Erdnîgariya Mêjûyî”, *Nûpelda*, j.9 (bihar 2012), r. 35.

³²⁰ BOA. MF.MKT. 182/76, Dîrok: 19/Ra/1311 (H), 29.09.1893 (M).

El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye di nav rewşenbîrên kurd de bûye sedema kêfxweşiyê, ev yek ji helbest û teqrîzên derbareyê wê tê fêmkirin. Ji xeynî van di sêyemîn jimara rojnameya *Kurdistanê* de nirxandineke girîng a Mîqdat Mîdhet Bedirxan heye:

*Hin Xalidî hene, li Qudsa şerîf in. Yek ji van, xweyfezl û kerem Şêx Yûsuf Zîyaeddîn Paşa ye. Xwedê umrê wî dirêj û ilmê wî zêde bike! Berî şeş sala kitêbek çêkiriye, navê vê kitêbê “**El-Hediyyet’ul Hemîdiyye fî’l Luxet’ül Kurdiyye**” ye. Ev kitêb wek Erebi yi, behsa qewaidên ezmanê Kurmancî dike. Luxatên Kurmancî hemî gîhandine hev, vê kitêbê de nivîsîye. Mala wî ava, esasek ji ezmanê Kurmanca re danî. Ez hêvî dikim ku ulema û mîr û paşayên Kurda ji vê kitêbê peyda bikin. Gelek kitêbek qenc e. Ulemayên Kurda re lazim e ku ew jî ji ezmanê xwe re tişkî binivîsin.*³²¹

“Eger ji bo wî nehatiya pêşkêş kirin nedihat çapkirin û dervediket.” Celîlê Celîl vê gotina Mele Necmeddîn neql dike û îddîa dike ku destûra çapkirina kitêbê bi sernavê wê re ku dê li xweşiya padîşah biçê re têkildar e.³²² Lê ya rastî ji belgeyê arşîva Osmanî em hîn dibin ku Wezarata Perwerdeyê li ser fermana padîşah vê ferhengê di sala 1906an de qedexe dike û ji Wezarata Karûbarên Navxwe berhevkirina vê kitêbê daxwaz dike. Piştî vê yekê Wezarata Karûbarên Navxwe biryara cihde berhevkirin û îmhakirina nusxeyan dide.³²³ Di belgeyê din a arşîvê de ji bo vê ferhenga kurdî û elîfbayêke bi zimanê arnawidî tê gotin ku çap û weşandina kitêbên wiha ji siyaseta dewletê re zirar e.³²⁴

Weşandina ferheng û elîfbayêkê çima ji siyaseta dewletê re zirar e? Ferhengeke ku bi destûra wezaretê hatibe çapkirin, piştî çardeh salan çima tê qedexekirin? Bersiva pirsê ewil rewşa siyasî ya Dewleta Osmanî ye. Ji ber ku di vê dewrê de tevgera arnawidan her ku diçe bi hêz dibe û hin ji wan daxwaza serxwebûnê dikin. Di tekoşîna

³²¹ Bozarlan, *Kurdistan Rojnameya Kurdî ya Pêşîn (1898-1902)*, c. I, r. 134-135.

³²² Dr. Celîlê Celîl, *Jiyana Rewşenbiri û Siyasi Ya Kurdan (Di Dawiya Sedsala 19'a û Destpêka Sedsala 20'a de)*, r. 29-30.

³²³ BOA. MF.MKT, 938/62, Dîrok: 11/Ca/1324 (H), 04.07.1906 (M); BOA.DH.MKT, 1097/41, Dîrok: 15/Ca/1324 (07.07.1906), Vgz. Malmîsanij, *Îlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayınlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, r. 88-89.

³²⁴ Gotina belgeyê wiha ye: “(Arnawud (Kürd) lisânlarınca bu misillü kütüb ve resâilin tab' ve neşri devletin siyâsetine fevku'l'âde muzarratı derkâr olduğundan...” Bnr. BOA. Y.PRK.MF., 5/32, Dîrok: 29/Z /1325 (H), 02.02.1908 (M). Ji bo tîpguhêziya temamê wê bnr. Malmîsanij, *Îlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayınlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, r. 89.

arnawidan de nîqaşên alfabeyê jî cihekî muhîm digirin, ji ber ku netewperwerên arnawidan dixwazin derbasî tîpên latînî bibin lê Osmanî destûrê nade vê. Di vê dewrê de tevgera kurdan ne di asta ya arnawidan de ye û daxwazeke şênber a kurdan ji bo serxwebûnê jî nîne. Lê rayedarên Osmanî gelek çaran rewşa kurd û arnawidan paralel difikirin û ditirsin ku bayê netewperweriyê ku ji Balqanan tê bandorê li rojhilatê împaratoriyê jî bike.

Bersiva pirsê duwa jî guherîna nêrîna polîtîk e û ji bo em vê guherîna fêhm bikin hewce ye em bûyereke dîrokî bîrîna bîra xwe: Sirgûna Bedirxaniyan.

23yê adara 1906an de şaredarê Stembolê Ridwan Paşa yê ku navbera wî û ‘Elî Şamil Paşayê Bedirxanî nexweş bû ji aliyê çend kesên kurd ve tê kuştin. Tê îddîakirin ku di vê sûtîqesdê de bandora ‘Elî Şamil Paşa û ‘Ebdurrezzaq Bedirxan jî heye û ‘Elî Şamil Paşa kesên kujer hîmaye kirine. Piştî ku ev agahî digihîje ‘Ebdulhemîdê Duyem, ew jî biryara sirgûna tevahiya mîrên malbata Bedirxaniyan û hê gelek kesên din dide.³²⁵ Ehmed Ramîz di berhama xwe ya bi navê *Emîr Bedirxan* de navê çil kesê sirgûnkirî rêz dike û derbareyê wan de agahiyan dide. Hin mînakên ji vê lîsteyê karesata sirgûnê nîşan didin: Hamid Beg (Lawê mezin ê Bedirxan Beg e, kor e, li Şamê girtî ye), Qedrî Beg (Lawê ‘Elî Şamil Paşa ye, duwazdeh salî ye, li Zabtiyê girtiye), Liyon Beg (Ji ber ku cîranê ‘Ebdurrezzaq Beg e hate sirgûn kirin).³²⁶

Siltan ‘Ebdulhemîd di xatîrata xwe de derheqê Bedirxaniyan de anekdotek balkêş dibêje: “... ji ber ku Bedirxaniyan hîmaye dikim û li navendê wan diparêzim bi gotina evê hizûra memlaket xira bikin jî tême rexnekirin.”³²⁷ ‘Ebdulhemîdê Duyem ku ji rexneyên muxalifan aciz bûye, piştî vê bûyera kuştinê îhtîmale ku hêrs bûbe û biryara sirgûna Bedirxaniyan dabe.³²⁸ Bi ya min biryara qedexekirina *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye* jî bi vê re tîkildar e.

³²⁵ Malmîsanîj, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, r. 38.

³²⁶ *Emir Bedirhan*, r. 59-63.

³²⁷ Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, weş. Dergâh, İstanbul, 2010, r. 51

³²⁸ Li ser vê bûyera kuştinê û sirgûniya Bedirxaniyan di rojnameya The Times a wê dewrê de nûçe-şiroveyeke berfireh û balkêş derdikeve. Ji bo wergera tirkî ya vê bnr. Ahmet Kardam, “The Times Gazetesi’nde Bedirhanların Çöküşü”, *Kürt Tarihi*, j.13 (Haziran-Temmuz 2014), r. 40-49.

Gelek lêkolîner sala 1310an, teqwîma rûmî dihesibênin û mîladiya wê 1894³²⁹ yan jî 1894-1895³³⁰ dinivîsin. Lê di benda jor de Mîqdad Mîdhet Bedirxan “berî şeş sala” gotiye. Li gorî ku nivîsa Mîqdad di sala 1898an de hatiye nivîsandin, a rast 1892 ye. Jixwe eger em sala 1310an hîcrî bihesibênin, ku rastiya wê jî ev e, dîsa sala 1892 derdikeve.

Çapa duyem a *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* ji aliyê Mihemed Mukrî ve hatiye kirin³³¹ û ev çapa Mihemed Mukrî li Diyarbekirê careke din jî çap bû.³³² Mihemed Emîn Bozarslan jî *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* derbasî tîpên latinî kir û wekî ferhengeke kurdî-tirkî ji nû ve weşand.³³³ Zimanzana tirk Saime Inal Savi jî, ji bo tesbîtkirina peyvên osmanî-tirkî yên tê de li ser *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* û xebata Mihemed Emîn Bozarslan lêkolînek kiriye.³³⁴ Li gorî wê *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye* 5452 peyvî dihewîne, Bozarslan ji van 516 heb negirtine û 947 heb jî lê zêde kirine û bi vî awayî ferhenga wî gihaye 5883 peyvên. Herwiha Bozarslan hin peyvên bi qertafa cî/çî ya tirkî guhertine. Mînak, sinetçî kiriye sinetker.³³⁵

Nusxe

1. Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stembol), H.X: AEarb4207
2. Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stembol), H.X: AEarb4207 M.
3. Kitêbxaneya ÎSAM (Stembol), H.X: KÜF.SÖZLÜK 153515
4. Kitêbxaneya Berhemên Destxet ya Suleymaniye (Stembol), B: Kemal Edip K-Oğlu, H.X: 00349
5. Kitêbxaneya Berhemên Destxet ya Suleymaniye (Stembol), B: A. Nihat Tarlan Matbu, H.X: 01269
6. Kitêbxaneya Fakulteya Ziman û Dîrok-Erdnîgarî (DTCF) ya Zanîngeha Enqere, H.X: DTC168165

³²⁹ Yusuf Ziyaeddin Paşa, *Kürtçe-Türkçe Sözlük*, amd. Mehmet Emin Bozarslan, r. 7.

³³⁰ Mehmet Malmisanlı, “Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine”, r. 60.

³³¹ Yusuf Ziyaeddin Paşa el-Xalidî, *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye*, amd. Muhammed Mukrî, Mektebetu Lubnan, Bêrût, 1987, c. 1, 296 r.

³³² Yusuf Ziyaeddin Paşa el-Xalidî, *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye*, amd. Muhammed Mukrî, Mektebetu Diyarbekir, Diyarbekir, 2011, 240 r.

³³³ Yusuf Ziyaeddin Paşa, *Kürtçe-Türkçe Sözlük*, amd. Mehmet Emin Bozarslan, weş. Çıra, İstanbul, 1978, 404 r.

³³⁴ Saime İnal Savi, *Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye'sinde Osmanlıca-Türkçe Taraması*, weş. Elila, Ankara, 1993.

³³⁵ Saime İnal Savi, h.b., r. V, IX.

7. Kitêbxaneya Fakulteya Ziman û Dîrok-Erdnîgarî (DTCF) ya Zanîngeha Enqere, H.X: DTC131078
8. Kitêbxaneya Serokatiya Saziya Dîrok a Tirk (TTK) (Enqere), H.X: 5241

1.2. Kitêbên Kurdî yên ku bi Hewldanên Komele û Rewşenbîrên Kurd Hatine Weşandin

Dewra “Kitêbên Kurdî yên ku ji Aliyê Saziyên Fermî yên Dewleta Osmanî ve Hatine Weşandin” bi derketina rojnameya *Kurdistanê* diqede (1898). Lewre êdî weşaneke kurdî bi destê rewşenbîrên kurd tê çapkirin. Piştî vê rojnameyê bi du salan “Kürdistan ‘Azm-ı Kavî Cem‘iyyeti [Komeleya Kurdistan a ‘Ezmî Qewî-KKEQ] tê avakirin. Ji vê komeleyê pê ve êdî rêxistinbûyîna kurdan a bi nasnameya xwe di nav Osmanî de dest pê dike û êdî endamên van komeleyan ji bo çapkirina kitêbên kurdî, weşandina kovar û rojnameyên kurdî dikevî nav tevgerê.

Em dibînin ku avabûna komeleyên kurdî û xebatên wan ên rewşenbîrî li çapemenî û weşangeriya kurdî bandorek mezin dike. Weşanên kurdî jî di geşedana nasnameya kurdî û fikra kurdayetî de bandoreke mezin pêk anî. Unsurê kurd ku heta niha dûrî navendê, di nav şert û mercên xwe de dijî êdî li paytexta Împaratoriye bi komele û weşananên kurdî ango bi nasnameya xwe xuya dike. Xurtbûna nasnameya kurdî û fikra kurdayetî jî weşanên kurdî zêde dike. Bi vî rengî komele, weşan û nasnameya kurdî hevdu domîne dikin ango hem ji heb hêz digirin hem jî hêz didine hev.

Bêistîsna hemû komeleyên kurdî qala nezanî û paşdemayîna kurdan dikin û ji bo kurdan girîngiya xwendin û nivîsandinê dubare dikin. Ev sazî di rêzîknameyên xwe de nîşan didin ku ewê li ziman û edebiyata kurdî xwedî derkevin û ji bo kurdan kitêban çap bikin. Bi rastî jî ji sala 1899an ku *Mewlîda* kirdî a Melayê Xasî çap dibe, heta avabûna Komara Tirkî, kitêbên kurdî yên çapbûyî piranî bi xeyretên van komeleyan in. Ji ber vê yekê em dikarin ji vê dewrê re “Dewra Komeleyan” jî bibêjin. Lê helbet ev komele jî bi demê re vediguherin, navberê didine xebatên xwe yan jî bi temamî betal dibin. Ji ber vê yekê emê vê dewrê bi bûyereke mezin bikine du beş.

1.2.1. Beriya Şerê Cîhanê yê Yekem (1898-1913)

Mele Ehmedê Xasî, bi kirdî (kirdkî, dimilî, kirmanckî, zazakî) *Mewlid* dinivîse û ev di sala 1899an de li Diyarbekirê çap dibe. Ev kitêb, di weşangeriya kurdî de mîladek e. Lewre yekem kitêba kurdî ye ku bi hewldanên rewşenbîrekî kurd hatiye çapkirin. Bi vê kitêbê di weşangeriya kurdî de dewra kitêbên ewil diqede, dewra netewperwerên kurd û komeleyên wan dest pê dike.

Piştî *Mewlida* kirdî, di vê dewrê de heft kitêbên din ên bi kurdî çap dibin: *Mewlûda* Melayê Bateyî ya çapa Ehmed Ramîz, *Mewlûda* Melayê Bateyî ya çapa Haziq Efendî, *Mewlûda* Melayê Bateyî ya çapkerê wê nediyar, *Mewlûda* Melayê Bateyî ya çapa Mihemed Şefîq Arwasî, *Elifbayê Kurmancî* ya Xelîl Xeyalî û *Xulaseî Eqaid* ya Şêx Ebdullahê Nehrî. Dîsa kitêba *Qewaîdî Lisanê Kurdî* ya Omer ‘Ewnî Efendî ku ne li ber dest e jî di vê dewrê de hatiye çapkirin.

1.2.1.1. Mewlidu'n-Nebî, Mele Ehmedê Xasî, H. 1317 (1899), Çapxaneya Lîtografya, Diyarbekir, 36 r.

Bi qasî ku em dizanin berhema yekemîn û yekane ya kirdî (kirdkî, zazakî an jî dimilî) ku di Dewleta Osmanî de çap bûye ev *Mewlida* Mele Ehmedê Xasî ye. *Mewlid* bi şêweya mesnewiyê, bi awayekî menzûm hatiye nivîsîn. Di rûpelê destpêkê de bi tirkîya osmanî tê gotin ku ev mewlida ku ji aliyê Ehmedê Xasî ve, yê ji gundê Hezan ê navçeya Licê ya bajarê Diyarbekirê, bi zimanê zazayan hatiye nivîsîn, li ser destûra Wezareta Perwerdeyê ya bi tarîxa 25 Mart 1315 (6ê nîsana 1899an) de li çapxaneya Lîtografya çarsed heb hatiye çapkirin. *Mewlid* bi vê beytê dest pê dike:

Ez bi Bismillahî îbtida kena

Raziqî ‘aman û xasan piya kena

Mewlid tevî beşa destpêkê û di dawiyê de duaya mewlidê ji çardeh beşan û sêsed û şeşt û şeş beytan pêk tê. Di rûpelê bîst û çara de bi awayê pexşan tê gotin ku ev “Mewlidê Kirdî” bi arîkariya Xwedê û bereketa pêxember di sala 1326ê tarîxa ‘erebî de hatiye temamkirin. Di rûpelê bîst û pêncan de li ser tarîxa temamkirina berhemê bi hesabê ebcêdê helbesteke ‘erebî cih digire. Di dawiya kitêbê de (r. 26) helbesteke ‘erebî ya Mele Fethullahê Sêrtî heye ku dîsa bi hesabê ebcêdê tarîxa berhemê diyar dike.

Dîsa li paşbergê kitêbê dibêje “Hediyesi altmış paredir” ango bihayê wê şêst pere ye.

Di arşîva Osmanî de belgeya destûra *Mewlida* kirdî heye. Di belgeyê de ji bo zimanê mewlûdê carina “Zaza lisani” carinan jî “Zaza lisani uzere muharrer Kurdce mevlid” yanî mewlûda kurdî ya ku bi zimanê zazakî hatiye nivîsîn tê gotin. Herwiha em ji vê belgeyê hîn dibin ku Ehmedê Xasî gava mewlûd nivîsî hê telebe ango feqî bû.³³⁶

Di dewra Osmanî de bi zazakî tenê ev kitêb hatiye weşandin lê em ji nivîseke Celadet a di kovara *Hawarê* de hîn dibin ku Mela ‘Usmanê Babî jî di sala 1901ê de mewlûdeke bi dimilî nivîsandiye. Wî di sala 1904an de li Diyarbekirê, piştî Meşrûtiyeta Duyem jî li Stembolê hewl daye ku wê çap bike lê ji ber ku kesekî çapxaneyê nizanîbûn reşbeleka wî bixwênin kitêb çap nebûye.³³⁷

Mewlidê kirdî heta niha gelek caran li herfên latinî hatiye veguhastin.³³⁸ Lê ya herî dawî bi amadekariya Roşan Lezgîn pêk hatiye.³³⁹ Di vê xebata Lezgîn de orîjînalê *Mewlidê* jî wekxwe hatiye çapkirin. Lê ev nusxeya orîjînal a *Mewlidê* û nusxeya ku min ji Erziromê peyde kir, dîroka wan yek jî be ji aliyê mîzanpajê ve ji hev cuda ne. Xetên nusxeya ku min dît spehîtir in û rûpelên wê jî bixemltir in.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0102383

1.2.1.2. Mewlidu'n-Nebî bi'l-Luxeti'l-Kurdiyye, weş. Kurdîzade Ehmed Ramîz, Çapxaneya İctîhad, H. 1324 (1907), Qahîre, 35+1 r.

Ne li ser berg ne jî di naveroka kitêbê de tu nîşane nîne bê ka ev kitêb kê nivîsandiye.³⁴⁰ Lê kesên ku ji *Mewlûda* kurmancî hayedar in gava beyta ewil dixwînin pê derdixin:

³³⁶ BOA. MF. MKT. 442-56, Dîrok: 25/Za/1316 (H), 06.04.1899 (M).

³³⁷ *Hawar Cild 1 Hejmar 1-23 (1932-1933)*, amd. Firat Cewerî, r. 604-605.

³³⁸ Malmîsanîj, “Mewlidê Nebî”, *Hêvî*, Paris, j.4 (îlon 1985), r. 75-97; *Mewlûdê Nebî*, amd. Mihanî, weş. Firat, İstanbul, 1994; *Mewlid*, amd. W. K. Merdimîn, weş. Hivda İletişim, İstanbul, 2008.

³³⁹ *Mewlidê Kirdî*, amd. Roşan Lezgîn, weş. Nûbihar, Stenbol, 2013.

³⁴⁰ Ev yek bûye sebebê tevliheviyan jî. Wekî mînak M. Tayyib Okiç, Ehmed Ramîz wekî xwediyê mewlûdê nîşan daye. Hetta ew îddîa dike ku wî ev mewlûd ji ya Suleyman Çelebi wergerandiye. Bnr.

Hemdê bê hed bo Xudayê 'alemîn

Ew Xudayê daye me dînê mubîn

Ev, *Mewlûda* Mela Huseynê Bateyî ye. Jixwe di nav kurdan de gava mewlûd tê gotin *Mewlûda* Bateyî tê fêmkirin. Ya rastî ji xeynî vê bi kurdî gelek mewlûdên din jî hatine nivîsandin³⁴¹ lê ya herî kevin û navdar a Bateyî ye.

Nusxeyên destxetê *Mewlûda* Bateyî pir in, lê wekî çap cara ewil di 1903an de li Berlinê di nav berhema A. v. Le Coq de bi sernavê “Haza Mewlûdu'n-Nebiyu'l-Haşimiyyi bi'l-Luxeti'l-Kurdiyyi Ehli'l-'Iraqiyyi” tê weşandin.³⁴² Wekî kitêbeke serbixwe cara ewil Ehmed Ramîz çap dike.

Di dawiya kitêbê de Ehmed Ramîz, ji xwendekaran rîca dike ku ger li cem wan kitêbên kurdî hebin bo çapkirinê ber ji wî re bişînin. Di vir de gotina “ji namûs û xîreta qewmê xo” balkêş e ku têkiliya weşana kitêbên kurdî û fikra kurdayetiyê nîşanî me dide:

Paş hemd û sena'ê tam ji bo Xaliqê enam, selat û selam ser fexrê enam digel enbiya'ê 'ezam we al û eshabê wan ê kîram bê ku Xudê te'ala ji me ra muyesser kir Mewlûda kurdî. Ev car niyeta min ez kitêb û resailê kurdî teb' û neşr bikim. Rîca min ev e her çî li cem wî kîtabek kurdî hebit ji fezl û îhsana xo ya ji namûs û xîreta qewmê xo ji me ra bişînin, heta ku ez teb' bikim. Paşî digel nusxa wî çend nusxêê din jî jê ra teqdîm dikim.***

Di kovara *Îctîhadê* de derbareyê weşana vê kitêbê de îlanek heye. Di îlanê de tê gotin ku *Mewlûd* di çapxaneyê *Îctîhadê* de hatiye çapkirin û cara ewil e tê weşandin.³⁴³

“Çeşitli Dillerde Mevlidler Ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, j.1 (1975), r. 30.

³⁴¹ Hayreddin Kızıl, “Diyarbakır ve Çevresinde Yazılmış Mevlitlerin Konularına Göre Tasnifi Denemesi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, j.7 (Nisan 2012), r. 120.

³⁴² A. v. Le COQ, *Kurdische Texte / gesammelt und herausgegeben von*, Berlin 1903, Beşa Anhang, r. 49-96

* Di orjînalê metnê de ev peyv “bikin” hatiye nivîsîn lê li gorî hevokê hewce ye “bikim” be. Ji ber vê min guherand.

** Di orjînalê metnê de xalbendî pir şaş bû, di veguhestinê de min rast kir.

³⁴³ “Kürdce Mevlidu'n-Nebî”, *İctihad*, sal: 2, j.4 (Eylül 1907), r. 288

Ji *Reşbeleka* Ehmed Ramîz em hîn dibin ku *Mewlûd* pênc hezar heb hatiye çapkirin.³⁴⁴ Ev li gorî wê demê û ya rastî ji bo îro jî hejmareke pir zêde ye. Ji paşbergê kitêba *Xulaseî 'Eqaid* jî em bihayê *Mewlûdê* hîn dibin: Li Stembolê çil, li Kurdistanê bîst pere. Li gorî îlana kovara *Îctîhadê* jî bihayê wê “1 Frenq” e.

Di wergera tirkî ya *Meşahirê Kurd û Kurdistanê* de dîroka çapkirina vê kitêbê H. 1322 (M. 1904) dinivîse³⁴⁵ lê ev xelet e. Li gorî Mehmet Malmisanli jî sala çapkirina wê 1324/1906 e.³⁴⁶ Bi rastî sala 1324a hicrî ji ber ku meha wê ne diyar e, 1906 jî dibe, 1907 jî dibe. Lê ji ber ku îlana di *Îctîhadê* de di îlona 1907an de hatiye weşandin, bi min 1907 rasttir e.

Di dawiya rûpelê dawî yê *Mewlûdê* de di bin sernavê “unwan” de îbareyeke bi ‘erebî heye:

احمد رامز (برواق السادة الاكراد) كردى زاده بالازهر بمصر

[Kurdîzade (Ehmed Ramiz) birewaqî's-sadetu'l-ekrad bi el-Ezher bi Misr]

Zilkîf Xweşhêvî, îddîa dike ku Ehmed Ramîz li Misrê çapxaneyê “Sadel Ekrad” damezrandiye.³⁴⁷ Xweşhêvî îhtîmalek mezin ji îbareya jorê ya ‘erebî gihiştîye vê encamê, lê ya rastî ev îbareya ‘erebî tenê adresa Ehmed Ramîz e. “Sadel Ekrad” an jî “sadetu'l-ekrad” navê kolanê ye, ne yê çapxaneyê ye. Jixwe me di îlana *Îctîhadê* de bi awayekî eşkere dîtîbû ku ev *Mewlûd* li çapxaneyê *Îctîhadê* çap bûye.

Ji bilî vê çapa ku Ehmed Ramîz li Misrê kiriye, *Mewlûda* kurmancî di dema Osmanî de -bi qasî ku min di çarçoveya vê tezê de dît- herî kêr çar çaran çap bûye. Bi vî rengî di dema Osmanî de kitêba ku herî zêde hatiye çapkirin bêguman *Mewlûd* e. Wekî heman cure hewce ye em *Mewlûda* kirdî jî bînine bîra xwe. Ji bo populerîteya *Mewlûdê* mînameke balkêş jî îlaneke di rojnameya *Serbestîyê* de ye: Di nusxeya 24ê adara 1919an de tê gotin ku sihê vê mihê, roja yekşemê, piştî nîvro saet yekê, li avahiya “Kurdistan

³⁴⁴ Şêx ‘Ebdullah Efendiyê Şemdînî, *Xulaseî 'Eqaid*, R.1326 (1911), Çapxana Menzûme-i Efkâr, Stembol, r. 28. Ji bo tîpguhêziya latînî ya vê gotarê bnr. “Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramizê Licêyî”, amd. Mesûd Serfiraz-Bahadîn Hawar, *Nûbihar*, j.124 (havîn 2013), r. 5-9.

³⁴⁵ Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*, wer. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay, weş. Apec, Spånga / Sweden, 1988, r. 66.

³⁴⁶ Malmisanlı, “Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine”, r. 61.

³⁴⁷ Zilkîf Xweşhêvî, “Kurdîzade Ehmed Ramizê Liceyî”, *Nûbihar*, j.107 (bihar 2009), r. 10.

Cem‘iyyet Evi“ ya li Cagaloglu wê *Mewlûda* kurdî bê xwendin.³⁴⁸ Li ser vê merasîmê di *Jînê* de jî nûçeyek heye. Li gorî vê, merasîm pêk hatiye. Keçeke kurd ku wê rojê wê nikariba bê merasîmê nameyeke bi hêstên netewî nivîsandî şandiye. Vê keçikê digel nameyê sepeteke xemilandî û qotiyek jî şandiye. Li ser daxwazê ev sepet û qotî bi riya mezadê hatiye firotin û herî zêde 570 lîra pê hatiye dayîn.³⁴⁹ Piştî vê bi demekê, 20ê hezîrana 1919an wê carê KBJK, merasîmeke mewlûd xwendinê çêdike.³⁵⁰ Di nûçeya *Jînê* de nabêje bê ka mewlûd bi çi zimanî hatiye xwendin lê ihtîmaleke mezin *Mewlûda* Melayê Bateyî ye.

Mewlûda kurmancî wekî metnekî dînî di nav gel de pir belav bûye. Sebebên vê pir in, lê bi min du faktorên sereke hene; yek jê ji ber ku menzûm e, xwedî mûsikiyek herikbar e, ev li xweşiya millet diçe. Ya duyemîn jî ji ber ku zimanê wê zimanê gel e. Di vir de ji zimanê gel mebest ne sivikbûna zimanê wê ye, cureyê ziman bi xwe ye. Berevajî Quran û hedîs û kitêbên fiqhê yên bi ‘erebî, *Mewlûd* bi kurdî ye, kurmancî ye.

Mewlûda Bateyî, çi bi tîpên ‘erebî çi bi yên latinî gelek caran ji nû ve hatiye weşandin. Kunyeya çendek ji wan ev in:

- *Mewlûd*, amd. Zeynelabidîn Zinar, weş. Firat, Stenbol, 1992.
- *Mela Huseynê Bateyî Jîyan, Berhem û Helbestên Wî*, amd. M. Xalid Sadinî, weş. Nûbihar, Stenbol, 2010, r.173-234. Di dawiya çapa ewil a wê kitêbê de facsimileya destxetê *Mewlûdê* jî heye.
- *Mewlûd*, amd. Huseyn Şemrexî, weş. Nûbihar, Stenbol, 2011, (bi tîpên latinî û ‘erebî).
- *Mewlûda Melaye Bateyî*, weş. Haşemi, İstanbul, 2011, 51 r.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0102384
2. Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stenbol), H.X: AEmnz1369
3. Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stenbol), H.X: AEMtf08996
4. Kitêbxaneya Atatürk a Taksim (Stenbol), H.X: MC_Osm_K.01236

³⁴⁸ “Kürdistan Te‘âlî Cem‘iyyetinden”, *Serbestî*, No: 238 (24 Mart 1919/24ê adara 1919an), r. 2.

³⁴⁹ Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. IV, r. 713.

³⁵⁰ H.b., c. V, r. 932.

1.2.1.3. Mewlîdu'n-Nebî, Mela Huseynê Bateyî, R.1324 (1908), weş. Diyarbekirli Haziq, 48 r.

Ev nusxeya *Mewlûdê* bi nivîseke tirkîya Osmanî dest pê dîke. Ji vê nivîsê em derbareyê nusxeyê de hin tiştan hîn dibin. Li gorî vê, kitêb bi ruxseta resmî, destûra Wezaretê Perwerdeyê û bi îmtiyaz ji aliyê Haziq Efendiyê Diyarbekirî ve hatiye çapkirin.

Navê Haziq Efendî di kovara *Amid-i Sevda* ya Elî Emîrî de jî derbas dibe. Li gorî agahiya ku *Amid-i Sevda* dide Haziq Efendî li Diyarbekirê li kêleka Sûka Ketenciyan bazirganekî muteber e.³⁵¹ Naxwe muhtemel e ku ev kitêb li Diyarbekirê hatibe çapkirin. Ez dibê muhtemel, Lewre di nava kitêbê de ne navê weşanxaneyê ne jî yê bajêr dinivîse. Îhtîmaleke din a xurt jî Stembol e, ji ber ku piraniya metbûata kurdî li Stembolê bû. Bi min îhtîmala Diyarbekirê nêzîktir e, sebebek ji ber ku weşangerê wê li Diyarbekirê ye. Sebeba duyem balkêş e; xet û mîzanpaja vê *Mewlûdê* û ya *Mewlûda* kirdî ku li Diyarbekirê çap bûye pir dişibe hev, mîna ku ji yek çapxaneyê derketine.

Wekî cihê çapkirinê, di dîroka çapê de jî pirsgirêk heye. Lewre di binê nivîsa Osmanî de dîroka H. 1313 dinivîse, di rûpelê 47an ê kitêbê de, piştî ku metnê *Mewlûdê* diqede îbareya "ketebê Heseneyn er-Radûşî 1324" heye. Pêşî em şaşnivîsê sererast bikin: Heseneyn er-Radûşî hewce ye Huseyn el-Ertûşî bûya. 1324 jî di teqwîma rûmî de teqabulî 1908ê mîladî dîke. Bi min dîroka çapê ev e, Lewre 1908 sala Meşrûtiyeta Duyem e. Di wê dewra azadiyê de demkurtî de gelek kitêb, kovar û rojname çap dibin. Xuya ye ev *Mewlûd* jî di wê pêvajoyê de çap bûye. Jixwe di nivîsa bi tirkîya Osmanî ya destpêkê de pesnê 'Ebdulhemîdê Duyem jî tê dayîn û dua jê re tê kirin. Di îlana kovara *Îctîhadê* ya derbareyê *Mewlûda* kurmancî de ku Ehmed Ramîz çapkiribû, dihat gotin ku *Mewlûd* cara pêşîn e tê çapkirin. Naxwe ev *Mewlûda* ku Haziq Efendî çapkiriye teqez piştî sala 1907an çap bûye. Sala 1313ê muhtemelen tarîxa destûrstandinê ya ji Wezaretê Perwerdeyê ye. Jixwe li gel salê hejmarê destûrê jî dinivîse. Carinan ji ber bêderfetiye carinan jî ji sebebên din kitêb piştî ku destûr hate standin di cih de çap nabin. Lê di navbera destûrgirtin û çapkirina vê *Mewlûdê* de bi rastî jî demeke pir dirêj heye.

³⁵¹ Murat Issi, "PEYMÂN -Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi-", r. 92.

Di rûpelê ewil ê kitêbê de ew nivîsa bi tirkîya osmanî heye, navbera rûpelên 2 û 47an de tekstê *Mewlûdê* û di rûpelê 47 û 48an de jî duaya mewlûdê ya bi ‘erebî cih digire. Metnê *Mewlûdê* li gorî vê nusxeyê tevî destpêkê şazdeh beş e û bi giştî 560 beyt e. Destpêk bi besmeleyê dest pê dîke û li serê her beşê serenavek heye. Wekî mînak “Der ne’ti Muhammed sellallahu eleyhi we sellem, Der fesaili mewlûdin-nebî sellallahu eleyhi we sellem, Der îbtîda xilqiyeti nûri Muhammed sellallahu te’ala eleyhi we sellem” hwd. Ev nusxeya *Mewlûdê* taşbasma ango çapberî ye û xetê wê pir spehî ye. Li gorî çapa Ehmed Ramîz ev jî aliyê xet û mîzanpajê ve pir pêşketî ye.

Nusxe

Di kitêbxaneyên fermî yên li Tirkîye min tu nusxeyên vê *Mewlûdê* nedîtin. Birêz Doç. Dr. Abdurrahman Adak, kopyayek ji nusxeya di kitêbxaneya xwe ya şexsî de da min, jê re minetdar im. Herwiha di arşîva *Nûbiharê* de jî nusxeyeke vê *Mewlûdê* heye.

1.2.1.4. Elîfbayê Kurmancî, Xefîl Xeyalî, R. 1325 (1909), weş. Kurdîzade Ehmed Ramîz, Stembol, 27 r.

1.2.1.4.1. Nîqaşên li Ser Alfabeyê

Nîqaşên li ser alfabeyê di nav rewşenbîrên Osmanî de hê di dema Tenzîmatê de dest pê dîke, lê geşedana vê nîqaşê piştî Meşrûtiyeta Duyem e. Ev nîqaşa di nav rewşenbîrên Osmanî de tesîr li entelîjansa kurdan jî kiriye. Bi taybetî di *Rojî Kurdê* de ev nîqaş bi gelek nivîsên cuda tê meşandin. Li gorî Zinnar Silopî, cara ewil di sala 1913an de Faîz Beg derbasbûna alfabeya latinî pêşniyazî Civata Hêvî dîke û ‘Ebdullah Cewdet jî di *Rojî Kurdê* de vê fikrê diparêze.³⁵²

Bi rastî jî hê di hejmarê ewil a *Rojî Kurdê* de ‘Ebdullah Cewdet dibêje hewce ye em alfabeya ku niha tê bikaranîn terk bikin û ji bedêla wê derbasî alfabeyeke nû bibin ku zarokekî heft-heşt salî di qedera mehekê de karibe xwendin û nivîsandina wî hîn bibe.³⁵³ ‘Ebdullah Cewdet rasterast nabêje em derbasî herfên latinî bibin lê tê fêmkirin ku mebesta wî ev e. Di heman hejmarê de nivîskarê bi navê Suleymaniyeli Mes‘ûd, diyar

³⁵² Silopî, *Doza Kürdüstan*, r. 164.

³⁵³ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 100.

dike ku sebeba paşvemaşîna misilmanan şiklê herfên wan e. Lewre herfên ‘erebî dikevîne gelek şiklan, ji ber vê jî hînbûn û hînkirina wan zehmet e. Çareserîya vê jî di perwerdeya destpêkê de ji bo her herfê bikaranîna tenê şiklekî ye. Nivîskar bi vê armancê alfabeyê ku ji çil herfî pêk tê amade kiriye û hetta di gotara xwe de cih daye bendeke bi vê alfabeyê jî.³⁵⁴ Suleymaniyeli Mes’ûd, terkkirina herfên ‘erebî pêşniyaz nake, tenê dixwaze wan hêsantir bike û ew, pîrsgirêka alfabeyê ne tenê ji bo kurdan ji bo hemû misilmanan difikire.

Di hejmara duyemîn a *Rojî Kurdê* de jî nîqaşa alfabeyê dewam dike. Ta‘mîm-i Ma‘ârif ve Islâh-ı Hurûf Cem‘iyyeti [Komeleya Belavkirina Perwerdeyê Rastkirina Herfan-TMIHC], nameyekê ji *Rojî Kurdê* re dişîne û bi vî awayî tevî nîqaşa alfabeyê ya kurdan dibe. Ev komele li dijî alfabeya latinî derdikeve, argumana wan ev e ku terkkirina tîpên ‘erebî wê tîkiliya gelên misilman bi zimanê ‘erebî re qut bike û ev jî wê misilmantiyê bibe tunebûnê. Ew peyvên wekî “Qurân, hedîs, hades, muhaddis, muhdes, sunnet, ferz, ferâ’iz, tâ‘et” mînak dide ku ev di jiyana her misilmanî de hene û ev peyv li alfabeya latinî hejdeh tîpên nû jî bîna zêdekirin dîsa bi rastî nayêne nivîsandin, ji ber vê yekê jî ew îddîa dikin ku nivîsandina ji bilî herfên ‘erebî, wê kurdî xerab bike. Ji ber van sedeman wan rêça sererastkirina herfên ‘erebî hîlbijartiyê û encûmeneke taybet li ser vê xebatekê pêk aniye. Li gorî vê yekê wê hin herfên nû li alfabeya ‘erebî bêne zêdekirin û hemû herf weke yê latinî ji hev cuda bêne nivîsandin. Di nameya TMIHCê de bi vê alfabeya nû metnên mînak jî hatine nîşandan.³⁵⁵ Di hejmara sêyemîn a *Rojî Kurdê* de, di rûpelê dawî de vê carê beşa ewil a *Mewlûda* Melayê Bateyî bi vê alfabeya nû tê weşandin.³⁵⁶ Di heman hejmarê de Salih Bedirxan jî bi nivîsekê piştgiriya vê alfabeya nû ya TMIHCê dike û beyteke ji *Mem û Zînê* bi vê alfabeyê dinivîsê. Li gorî wî, hewce ye rayedarên Civata Hêvî tîkiliyê bi TMIHCê re deynin da ku encamekê ji vê xebatê bistînin. Piştî wê jî hewce ye bi arîkariya pisporan li ser kitêbên rêzimanê xebatê bêne kirin.³⁵⁷

³⁵⁴H.b., r. 112-113.

³⁵⁵ H.b., r. 144-147.

³⁵⁶ H.b., r. 197.

³⁵⁷ H.b., r. 143-144.

Weşandina metnên bi vê alfabeya nû di *Hetawî Kurdê* de jî dewam dike. Di rûpelê dawî yê hejmara yekem de beşa duyem³⁵⁸, di rûpelê dawî yê hejmara duyem de beşa sêyem a *Mewlûda* kurmançî bi vê alfabeya nû tê weşandin.³⁵⁹

Ebdurrezzaq Bedirxanê alîgirê Rûsyayê, di mijara alfabeyê de cuda difikire: Ew dixwaze di bingeha nivîsandina kurdî de alfabeya rûsî deyne.³⁶⁰ Yekî din ê ku di vê mijarê de cuda difikire jî Mewlânzade Rif'et e: Li gorî wî kurd û ermenî ji heman kokê ne, ew herdu jî ji çiyayên Filîstînê heta şarê Rewandûzê ewladê “urdu”yan in. Bi vê elîfbêya niha em nikarin zimanê xwe biparêzin, hewce ye em herfên xwe yên qedîm vejînin.³⁶¹

Zeynelabidîn Zinar dibêje ku Xelîl Xeyalî beriya Celadet alfabeya latinî bi kar aniyê.³⁶² Li gorî Salih Akin jî di 1920-1921ê de du kurdên bi eslê xwe Bitlîsî, Xelîl Xeyalî û Mihemed Emîn, li Stembolê bi guhaztina kurdî ji herfên erebî bo tîpên latinî mijûl bûne.³⁶³ Lê Zeynelabidîn Zinar jî Salih Akin jî ji bo van îddîayên xwe çavkaniyek nîşan nedane. Gelo Xelîl Xeyalî, bi tîpên latinî mijûl bûye, eger bûbe çiqasî bûye, ne diyar e. Lê berhema wî *Elîfbêya Kurmançî* ya bi herfên ‘erebî bi hemû girîngiya xwe li ber dest e.

1.2.1.4.2. Xelîl Xeyalî û *Elîfbayê Kurmançî*

Xelîl Xeyalî jî di warê ziman de pir hasas e û girîngiyeke mezin dide xwendin û nivîsandina bi kurdî. Di nivîsa xwe ya bi navê “Ziman û Nezaniya Kurdan” de gazinan ji şêx û mela û bi giştî ‘ulemayan dike ku çima ew bi zimanê xwe nanivîsin lê bi ‘erebî, farisî û tirkî dinivîsin. Ew dibêje heta em bi zimanê xwe nexwênin û nenivîsin, em ji belaya nezaniyê xilas nabin û hebûn û tunebûna me di nav alemê de wê yek be. Di warê de Şêx Ubeydullah, Şêx Ehmed Kaka û Şêx Mihemedê Fersafî mînak nîşan dide ku ewan ev heqîqet fêhm kiriye û li zimanê xwe xwedî derketine.³⁶⁴ Dîsa di nivîsa xwe ya bi navê “Ziman” de ew ji “şeş mîlyon” kurdî û bi taybetî ji mezinê wan dipirse ku

³⁵⁸ *Hetawî Kurd*, j.1 (11 Teşrîn-i Ewwel 1329 / 24ê çiriya pêşîna 1913an), r. 32.

³⁵⁹ *Hetawî Kurd*, j.2 (21 Teşrîn-i Sanî 1329 / 4ê kanûna pêşîna 1913an), r. 32.

³⁶⁰

³⁶¹ Mewlânzade Rif'et, “Muhterem “Hetawî Kurd” Gazetesi Müessislerine”, *Hetawî Kurd*, j.2 (21 Teşrîn-i Sanî 1329 / 4ê kanûna pêşîna 1913an), r. 2-3.

³⁶² Zeynelabidîn Zinar, *Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekirî*, Stockholm, 1991, r. 179.

³⁶³ Salih Akin, *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*, weş. Avesta, Stembol, 2013, r. 23.

³⁶⁴ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojîyê, r. 160-161.

wan ji bo xwe çî kiriye û di dawîya nivîsê de deh hewcedariyên kurdan rêz kirine. Ji van a yekem “ji bo zû xwendin û nivîsandinê herfek” a duyem jî “ser terzek nû elîfbayek” e.³⁶⁵

Xelîl Xeyalî, hesasiyeta xwe ya derbareyê kurdî de di pratîkê de jî nîşan daye û kitêbeke bi navê *Elîfbayê Kurmancî* amade kiriye. Berhem bi nasandina herf û îşaretên herekeyan dest pê dike. Dûvre bi pevgirêdanên van herf û îşaretan peyv, di dawiyê de jî hevok pêk tên. Di bin sernavê “Îbare” de metnekî kurt ê xwendinê (r. 23-24) heye. Hevokên di vê beşê de fikriyata Xelîl Xeyalî û gelek rewşenbîrên kurd ên wê demê nîşan dide. Em dikarin van hevokan bikine çar beş: peyamên dînî (*sewab bike, guneh meke, limêj bike, rojî bigir hwd*), peyamên civakî (*dil kesik mehile, ji mezinan ra hurmet bike, destê wan ramûse, edeb hîn be, hesûdî meke, dê û bavê xo hez bike hwd*), peyamên perwerdeyî (*ders bixwîne, bextiyariya du alem di xwonden we nivîsandinê de ye, bê van tiştîk nabe hwd*) û peyamên welatperwerî (*zimanê kurmancî ho be, muhebbeta welat ji îmanê ye hwd*). Di dawîya berhemê de jî du’ayên amentû, tehiyyat, weccehtû û qunût cih digrin (r. 24-26).

Di rûpelê dawî yê kitêbê de “Rica”yeke Ehmed Ramîz heye. Ehmed Ramîzê ku di dawîya *Mewlûda* kurmancî de daxwaza kitêbên kurdî dikir, vê carê daxwaza arîkariyê dike. Lewre êdî li ber destê wî kitêbên kurdî hene, hetta ew mizgîniya kitêbên nû jî dide, lê ji bo çapkirina wan arîkarî lazim e. Ji naveroka vê ricayê tê fêmkirin ku weşangeriya kurdî ne bi meqsedên tîcarî lê ji bo xizmeta kurdayetiyê tê kirin:

Rica

*Bihayê vê ji bo teb'kirina kutubê Kurma[n]can e. Li pey vê, qira'et û serf û nehwe zimanê Kurmancî jî dê teb' bibe. Feqet em muhtacê arîkirinê ne. Bê arîkirin tiştîk nabe. Hêvîya me xîret û cuwamêriya Kurma[n]can e. Meqsed ême ji zarokê Kurmancan ra nîşandana riya 'ilm û hunerê ye. Ketebe Mûsa 'Ezmî el-Kurdî.**

Ji gotina dawî tê fêmkirin ku ev kitêb bi xeta Mûsa ‘Ezmî el-Kurdî hatiye çapkirin. Mûsa ‘Ezmî el-Kurdî (1891-1982), bi navê xwe yê fermî Hamit Ayaç, li Diyarbekirê

³⁶⁵ H.b., r. 186-187.

* Di orîjînalê metnê de xalbendî pir şaş bû, di veguhestinê de min rast kir.

hatiye dinyayê. Ew di dema dawî ya Osmanî de û di dewra Komarê de yek ji xettatên navdartirîn e.³⁶⁶

Ji paşbergê kitêba *Xulaseî 'Eqaid* em hîn dibin ku bihayê vê kitêbê li Stembolê bîst, li Kurdistanê deh pere ye. Di kataloga Kitêbxaneyê Beyazît ya Dewletê de jî tê nivîsîn ku ev kitêb taşbasma ango çapberî (lîtografya) ye.

Bediuzzeman Seîdê Kurdî di kitêba *Îki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi yahud Divan-ı Harb-i 'Orfî ve Sa'id-i Kurdî* de, ji bo vê berhemê pesnê Xelîl Xeyalî dide, wî mînak nîşan dide û dibêje: “Vî kesî numûneyeke xîretê nîşan daye û ji bo zimanê me yê ku hewcedarê kemilandinê ye bingehêk daniye. Ez ji ehlê xîretê re şîret dikim ku ber herine berhema wî û li ser bingeha wî bîna ava bikin.”³⁶⁷

Kitêba *Elîfbayê Kurmancî*, cara ewil Mehmet Bayrak bi awayê wekxwe (facsimile) weşand.³⁶⁸ Weşanxaneyê Hîvda bi herfên ‘erebî lê bi hin guhertinan û bi navê *Elîfbêya Kurdî* ji nû ve çap kir.³⁶⁹ Mamoste Qedrî, ev berhema girîng veguhaste tîpên latinî û wekî gotarekê weşand.³⁷⁰ Dîsa ew, di gotareke derbareyê kurtejiyana Xelîl Xeyalî de jî qala *Elîfbayê Kurmancî* dike.³⁷¹

Ji xeynî vê elîfbayê, di paşbergê kitêba *Îki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi yahud Divan-ı Harb-i 'Orfî ve Sa'id-i Kurdî* de, di nav kitêbên ku Ehmed Ramîz çapkirine de navê “Kürdce Serf Nehw” jî derbas dibe. Ya rastî di çavkaniyan de derbas dibe ku Xelîl Xeyalî û Ziya [Gokalp] Efendî li ser gramêr û ferhenga kurdî xebitîne, lê Ziya Efendî ev xebat bi xwe re biriye Diyarbekirê û pişt re jî bi gotina “min ew şewitandin” nedaye Xelîl Xeyalî.³⁷² Nivîskara tirk Halide Edip Adivar jî di bîranên xwe de dibêje ku Ziya Gokalp di ciwaniya xwe de li ser kok û gramêra kurdî xebitiye û ev yek bûye sebeb ku wekî netewperwerekî kurd bê nasîn.³⁷³ Dîsa Musa Anter di bîranînên xwe de qala gramêra kurdî ya Ziya Efendî ku bi destnivîsa wî ye û lêkolînên Xelîl Xeyalî yên li ser

³⁶⁶ M. Hüsrev Subaşı, “Hamit Aytaç”, *DIA*, c. 4, r. 287-289

³⁶⁷ Bediuzzeman, *Îki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi Yâhûd Divân-i Harb-i 'Orfî: ve Sa'id-i Kurdî*, Iqbal-i Millet Matba'ası, İstanbul, 1327, r. 48.

³⁶⁸ Bayrak, *Açık-Gizli Resmi-Gayr-ı Resmi Kürdoloji Belgeleri*, r. 462-505

³⁶⁹ *Elîfbêya Kurdî*, muharrir (nivîskar): Xelîl Xeyalî, weş. Hîvda İletişim, Stembol, 2004.

³⁷⁰ Mamoste Qedrî, “Elfabeya Xelîl Xeyalî”, *Bîr*, j.3 (payîz 2005), r. 92-106.

³⁷¹ Mamoste Qedrî, “Xelîl Xeyalî”, *Bîr*, j.10 (zivistan 2009), r. 114-118.

³⁷² Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, r.108

³⁷³ *Memoirs of Halide Edib*, London, 1926, r. 317, vgz. Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, r. 109.

zimanê kurdî dike ku ev herdu li cem wî hebûne. Lê çaxê di sala 1972an de tê girtin ew jî têne desteserkirin û piştî efûyê gava li serencama wan dipirse, jê re tê gotin ku kitêbxaneyê wî tev hatiye şewitandin.³⁷⁴

Dawiya dawî îro di destê me de kitêbeke serf û nehwa kurdî ku ji aliyê Xelîl Xeyalî ve hatiye nivîsandin nîne.

Nusxe

1. Kitêbxaneyê Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0110017
2. Kitêbxaneyê Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0110018
3. Kitêbxaneyê Beyazît ya Dewletê (Stembol), H.X: K.201357

1.2.1.5. Xulaseî ‘Eqaîd, Şêx ‘Ebdullah Efendiyê Şemdînî (Nehrî), R.1326 (1911), weş. Kurdîzade Ehmed Ramîz, Çapxana Menzûme-i Efkar, Stembol, 32 r.³⁷⁵

1.2.1.5.1. Xulaseî ‘Eqaîd

Xulase û ‘eqaîd du peyvên ‘erebî ne. Xulase di vateya kurte de ye, ‘eqaîd jî pirjimariya eqîdeyê ye. ‘Eqaîd di heman demê de wekî têgeh navê şaxekî teolojîyê ye ku “bêyî ku nîqaş bike, bi awayekî kurte qala esasên bawerîya dînê îslamê dike”.³⁷⁶

Di edebiyata kurdî de di warê ‘eqaîdê de berhema ewil û ya herî navdar ‘Eqîdeya Îmanê ya Ehmedê Xanî ye. Xanî, ev berhema xwe di sala 1687an de temam kiriye.³⁷⁷ *Nehcu'l-Enama Mele Xelîlê Sêrtî û Rewdetu'n-Ne'îma* Şêx ‘Ebdurrehmanê Axtepî jî di vî warî de muhîm in û ev her sê berhemên navborî jî menzûm in. Cihêtiya mezin a *Xulaseî ‘Eqaîd* ji van berheman ev e ku ew pexşan e.

Li medreseyên kurdan ji berê de dihate gotin ku Şêx ‘Ebdullahê Nehrî kitêbeke ‘eqaîdê bi kurdî ji bo zarokên kurdan nivîsandiye.³⁷⁸ Amir Hassanpour ji MacKenzie

³⁷⁴ Musa Anter, *Hatıralarım*, weş. Avesta, İstanbul, ç. 2, 2007, r. 70-71.

³⁷⁵ Mistefa Nerîman sala çapkirina vê kitêbê 1925, jimara rûpelên wê jî 16 nîşan dide lê li gorî orîjînalê kitêbê ev xelet in. Bnr. Mistefa Nerîman, “Bibliyografyay dîsed salî kitêbî kurdî 1787-1986”, r. 28.

³⁷⁶ Ahmet Saim Kılavuz, “Akaid”, *DIA*, c. 2, r. 213

³⁷⁷ Yıldırım, *Nübehara Biçûkan*, r. 43

³⁷⁸ Seyyid Abdullah Nehrî, *Hulâsa-i Akaid Akaidin Özü*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Semerkand, İstanbul, 2013, r. 31.

vediguhêze ku Şêx ‘Ebdullah ev berhema xwe kême zêde di sala 1800î de diristiye.³⁷⁹ Ev berhema cara ewil di sala 1911an de ji aliyê Kurdîzade Ehmed Ramîz ve li Stembolê hatiye çapkirin. Derbareyê wê çapê de Xelîl Xeyalî di *Rojî Kurdê* de wiha dibêje: “Şêx ‘Ubeydullah en-Nehrî “quddise sirrehu’l-‘alî”, ‘ilmihaleke kurmançî ji bo zarok[ên] kurmancan çêkiriye par pev re hatiye çapkirin.³⁸⁰

Kitêb bi muqeddîmeya muderrîsê Tekyeya Nehrî Omer bin Cercîs el-Beydawî dest pê dike. Ew di muqeddîmeyê de dibêje ku wî ev berhema Şêx ‘Ebdullahê Şemînî li ser “emr û îşareta” Seyîd Taha, ji bo weşandina wê nivîsandîye. Metnê *Xulaseî ‘Eqaid*, ji rûpelê çara, bi besmeleyê dest pê dike. Şêx ‘Ebdullah, pêşî wateya kelîmeya şehadetê bi berfirehî rave dike. Di nav raveyê de wateya sîfatên Xwedê û agahiyên derbareyê jiyana Hz. Muhemmed de jî dide. Dûvre rîknên din ên îslamê dihijmêre: Nimêj, zekat, rojî û hec. Di rûpelê şeşa de bi sernavê “rîknê îmanê şeş in” derbasî rîknê baweriya îslamê dibe: baweriya bi Xwedê, bi melaîketên wî, bi kitêbên wî, bi pêxemberên wî, bi qiyametê û xêr û şerê ku bi teqdîra Xwedê pêk tên. Di rûpelê 11. de metnê *Xulaseî ‘Eqaid* diqede lê Omer bin Cercîs el-Beydawî biyografiyeke kurt a Şêx ‘Ebdullahê Nehrî lê zêde kiriye (r. 11-12). Berhem di rûpelê 12. de temam dibe û di bin de navê Omer bin Cercîs el-Beydawî û dîroka îstînsaxa wî cih digire: 14 Muherrrem sene 329/3 Kanûn-i Sanî sene 326.³⁸¹

Berhema *Xulaseî ‘Eqaid* ji aliyê Kadri Yıldırım ve hate amadekirin û çapkirin. Di wê xebatê de metnê kurdî yê bi herfên ‘erebî û wergera wê ya bi tirkî heye, lê metnê kurdî bi tîpên latinî nîne.³⁸²

1.2.1.5.2. Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramîz

Di duyemîn beşa wê kitêbê de ji rûpelê sêzdehan heta dawiyê bi sernavê “Reşbelek” nivîsareke Ehmed Ramîz cih digire. Ev nivîsar bi ziman û naveroka xwe bi qasî *Xulaseî ‘Eqaidê* girîng e. Lewre Ehmed Ramîz di wê nivîsarê de fikrên xwe yê kurdaiyê bi

³⁷⁹ Vgz. Hassanpour, *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r. 161

³⁸⁰ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 225. Di orjînalê kovarê de jî ‘Ubeydullah dinivîse lê xuya ye navên ‘Ebdullah û ‘Ubeydullah tevlihev bûye. Lewra eşkere ye ku berhema a Şêx ‘Ebdullahê Nehrî ye.

³⁸¹ Di orjînalê metnê de sala hîcrî “339” hatiye nivîsandin lê xuya ye ev xeletiyê çapê ye. Ev tarîxên hîcrî û rûmî, di teqwîma mîladî de teqabulî 16ê kanûna paşîna 1911an dikin.

³⁸² Seyyid Abdullah Nehrî, *Hulâsa-i Akaid Akaidin Özü*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Semerkand, İstanbul, 2013.

awayekî rêk û pêk tènê zimên. Ya rastî haya lêkolîneran ji “Reşbelek”ê hebû, Malmîsanij³⁸³ û Zeynelabîdin Zinar³⁸⁴ qala wê dikin, ‘Ebdullah Varli ew dîtiye, xwendiyê jî lê paşê wînda kiriye.³⁸⁵ Piştî dîtina kitêba *Xulaseî ‘Eqaidê* di paşiya wê de metnê “Reşbelek”ê jî giha ber destê lêkolîneran. Ew li tîpên latinî jî hate veguhastin û weşandin.³⁸⁶

Nivîsara Ehmed Ramîz bi gilî û gazin dest pê dîke: “Kurd, “şeş milyon” hene. ‘Eceba heta nûha “şeş însan” rabûne qencîtkî bo Kurdan kirine? Kella summe kella”. Ew rexneyên tund li ‘alim, fazil û edebiyatvanan dîke ku bi ‘eslê xwe kurd in lê diçin xizmeta “xeyrê kurdan” dikin. Ew wan edebiyatvanên ku ji bo “se‘adeta qewm û eşîreta xo” naxebitin ji melûnan diwartir dibîne û wan bi xiyanetê tawanbar dîke. Di vê mijarê de ew mîsala qumandanekî yûnanî dide ku îltîcayî dewleteke dijmin kiriye lê ji bo ku bêbextiyê li welatê xwe nekê xwe kuştîye.³⁸⁷

Gotinên Ehmed Ramîz ên mîna “Ez hemd û senaê bêpayan ji wî ‘Xellaqê ezêlî we ebedî celle şe’nehu’ ra dikim ku ez Kurd xelq kirime, Ez, ezêlî Kurd hatime, însallah ezê ebedî jî Kurd herim, ezê Kurd bimirim, ezê Kurd rabim”³⁸⁸ ji bo dema xwe gelekî balkêş in. Lê ev têbiniya wî belkî ji wan jî girîngtir e:

Vê noqtê da nezer[ê] qewmperestan nezeriya min e. Lewra fitreta ezeliyye, xilqet da ez Kur[d]perest “xelk” kirime...

Carina sohbetan da bo “letîfe” muqabil suala tu Kurd yan Misilman [î], her cewabdana min ez Kurd im û Misilman im vaqi ‘bûye.³⁸⁹

Ehmed Ramîz di bin sernavê “Fikrek Tarîxî” de îddîa dîke ku bav û bapîrê kurdan berî pêxemberiya Hz. Muhammed jî ne muşrik bûn lê “muwehhid” ango bawermendê

³⁸³ Malmîsanij, ji Ebdilla Varli bihîstiyê ku bi wî re destxeta Reşbelekê ya bi kurdî û ‘erebî heye. Bnr. *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 20, jênot 27. Destxeta bi Varli re xuya ye ji orjîna wê hatiye kopyekirin. Sedema gotina kurdî û ‘erebî ev e, di nava Reşbelekê de helbesta ‘erebî ya bi navê *Qesîdeî Lamiyye* jî cih digire.

³⁸⁴ Zinar ji xelkê Licê bihîstiyê ku kitêbeke Ehmed Ramîz bi navê “Reşbelek” jî heye. Bnr. *Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekirî*, r. 176. Lê hewce ye em bibêjin, “Reşbelek” ne kitêb e, nivîsar e.

³⁸⁵ Xweşhêvî, “Kurdîzade Ehmed Ramizê Liceyî”, r. 12.

³⁸⁶ “Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramizê Licêyî”, amd. Mesûd Serfiraz-Bahadîn Hawar, *Nûbihar*, j.124 (havîn 2013), r. 5-9.

³⁸⁷ “Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramizê Licêyî”, amd. Mesûd Serfiraz-Bahadîn Hawar, r. 5-6.

³⁸⁸ H.g., r. 6.

³⁸⁹ H.g., r. 5, têbinî 1.

yekîtiya Xwedê bûn. Piştî vê di bin sernavê “Qureyşî ji ku Hatine” de tezeke gelekî balkêş îddîa dike: Li gorî wî qebîleya Qureyşan ku Hz. Muhemmed jî ji wê qebîleyê bû, muste‘reb in ango bi eslê xwe ne ‘ereb in lê paşê bûne ‘ereb. Li gorî ku ecdadê pêxember Hz. Îbrahîm e û Hz. Îbrahîm jî ji Urfayê ye, kurd e, naxwe Qureyşî jî bi ‘eslê xwe kurd in.³⁹⁰

Nivîskar di sernavê “Şeca‘eta Bav [û] Bapîran” de jî ji dîrokê navê gelek lehengan dijmêre û îddîa dike ku ew kurd in: Ristemê Zal, Behramê Çûbîn, ‘aşiqê Şîrîn Ferhad. Dîsa ew dibêje ku îraniyan bi saya kurdan zora yûnaniyan dibir. Ehmed Ramîz piştî vê ji *Mem û Zînê* wê beşa navdar a ku dibêje *Enwa ‘ê milel xudan kitab in/Kurmanc tenê di bêhisab in*, pêşkêş dike û ji kurdan ricaya zanebûnê dike:

Gelî xelk û biraêd min! ji bo hişyar kirina bira û bavêd xo bixebitin hetta ‘ilm û me‘arif bikin zimanê xwe da.

*Fedakarî lazim e. Xudan himmeta ‘alî bin, ewil qewaidê lîsanê xwe çêkin. kutubê dinê tercume bikin, her fenan asarê nafi‘e bixin zimanê xwe da.*³⁹¹

Balkêş e, Ehmed Ramîz di temamê nivîsê de ji bo parastina fikrên xwe ayetên Qurânê û hedîsên Hz. Muhemmed bi kar têne. Di kurdayetîya Ehmed Ramîz de îslam cihekî muhîm digire û di fikrîyata wî de kurdayetî û îslam ne dijberê hev in, berevajî wê hêz didine hev. Lê hewce ye em bibêjin ku di temamê nivîsarê de Ehmed Ramîz qet behsa meseleyên siyasî nake, ew tenê xwendin, hînbûn û pêşveçûnê ji kurdan re salox dide.

Mîsala qumandanê yûnanî û bi giştî vegotina wî nîşan dide ku Ehmed Ramîz edebiyatvanan wekî “şerwan” an jî “rêber” dibîne û edebiyatê jî amûreke hişyarkirina gel dihesibîne: “Qewmê ku zimanê edebiyatê wî tune be [ji] heyata medeniyetê mehrûm e, [ji] mudafe‘a huqûqê xwe mehrûm e.”³⁹²

Kesekî ku fikra wî ev be ne mumkun e ku çapkirina kitêban tenê karekî tîcarî bihesibîne. Jixwe Ehmed Ramîz berê jî armanca xwe ya kurdewarî anîbû zimên lê di vê

³⁹⁰ H.g., r. 6-7.

³⁹¹ H.g., r. 8.

³⁹² H.g., r. 9.

nivîsarê de ew xwe wekî “kurdperest” û “xizmetkarê kurdmancan” bi nav dike û dibêje “eger ‘emrê min bih[at]ana firotin bêtereddud minê bifirota, riya Kurdan de serf kira lewra. Xel[k] ‘aşiqê mal û milkê dinê ye, wez ‘aşiqê lefzê Kurmancî me.”³⁹³

Ew behsa rewşa weşangeriya xwe û *Mewlûda* kurmancî ya ku çapkiriye jî dike. Li gorî vê, wî ji bo teşwîq û hewesa kurdan li ser xwendinê çêbike bîst û pênc zêr mesref kirine û pênc hezar heb *Mewlûda* kurmancî çap kiriye. Ji vana niha di destê wî de tenê sed û çil ‘eded mane, lê heta îro wî tenê pêncî qirûş girtiye, ew jî daye heqê posteyê. Ehmed Ramîz dibêje ku mal û milkê wî nîne û heta niha me’aş jî negirtiye.

Ehmed Ramîz di dawiya *Mewlûda* kurmancî de, ya ku li Misrê çapkiribû, ji xwendevanan rica dikir ku kitêbên kurdî ji wî re bişiyênin da ku ew çap bike, lê ji bilî *Xulaseî ‘Eqaid* a ku Seyîd Taha şandiye tu kesî kitêb jê re neşandiye. Ew di nivîsara xwe de pesnê Seyîd Taha jî dide: “... hamîê me’arif te dibînim di hewalîê Kurdistan de. Murewwecê fikra hurriyet dîsa tu yî di vê hewalê da.”³⁹⁴ Bi vê minasebetê hewce ye em Seyîd Taha jî nas bikin:

Li gorî şecereya ku Bruinessen amade kiriye, Seyîd Taha, kurê Muhemmed Siddiq, ew kurê Şêx ‘Ubeydullahê Nehrî, ew kurê Seyyîd Tahayê mezin, ew jî kurê Ehmedê birayê Şêx ‘Ebdullahê Nehrî ye.³⁹⁵ Seyîd Taha, ji şêxê terîqetekê zêdetir mîna serekê eşîretekê hetta mîna siyasetedarekî bû. Ew dema Şerê Cîhanê yê Yekem de diçe Rûsya û ji bo avakirina Kurdistaneke serbixwe piştewaniyê ji Rûsya dixwaze. ‘Ebdurrezzaq Bedirxan, vê bûyerê wiha dibêje: “Li sêptêmbêrê sala 1912-a Seyîd Taha, nebîyê Şêyx Ubeydulla, ji bona em tevayî kar bikin, hate Tilbîsê [Tiflîsê] seredana min û em tevayî vegeryane Xoyê, li ku îdî konsûlxana rûsa vebibû.”³⁹⁶ Seyyîd Taha paşê diçe Êrmiye, ‘Ebdurrezzaq Bedirxan li Xoyê dimêne lê têkiliya wan dewam dike.³⁹⁷ Seyîd Taha, piştî Şoreşa Oktobirê vedigere nav Osmanî lê ji ber xetera sûtîqesdê daîma cih diguherîne. Di sala 1919an de diçe Iraqê û ji bo Kurdistanê vê carê ji îngilîzan piştgirî dixwaze, dîsa daxwaza wî bi cih nayê û diçe Îranê tevî serhildana Simko Axayê Şikakî dibe. Li ser daxwaza îngilîzan dibe qeymeqamê Rewandizê û bi bandora wî artêşa tirkî ji vê deverê

³⁹³ H.g., r. 8.

³⁹⁴ H.g., r. 8-9.

³⁹⁵ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, r. 465.

³⁹⁶ *Autobiografîya Ebdurrizaq Bedirxan*, wer. û amd. Celîlê Celîl, r. 29.

³⁹⁷ H.b., r. 30-31.

tê derdistin. Di 1932an de li ser vexwandina Şah Riza Pehlewî diçe Îranê û li vir bi jehrîkirinê tê kuştin.³⁹⁸

Ji nivîsa di paşbergê *Xulaseî 'Eqaîd* de em hîn dibin ku çar kitêbên Ehmed Ramîz li ber çapê ne: *Xetaya Selef û Xelef, Îxtara Ferat û Dicle (yaxûd) Gazî û Hewara Nabeyna Nehran, Sebebê Paşvemana Kurdan (yaxûd) Kurd û Kurdistan, Hîmaya Me'arif û Hîmayenekirina Me'arif*. Zinnar Silopi gava behsa Ehmed Ramîz dike van berhemên wî jî dijimêre.³⁹⁹ Lê îro yek ji van kitêban jî ne li ber dest e.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0136258

1.2.1.6. Mewlîdu'n-Nebî, Hesenu'l-Ertûşî (Mele Huseynê Bateyî), R. 1327(1911-1912), Derse'adet, 47 r.

Mewlûda Melayê Bateyî ku li Dewleta Osmanî cara ewil di sala 1907an de ji aliyê Kurdîzade Ehmed Ramîz ve hatibû çapkirin di sala R. 1327'an de (M. 1911-1912) li Derse'adet ango li Stembolê careke din çap dibe. Di 'eynî salê de Mihemed Şefîq Arwasî jî *Mewlûda* Bateyî çap dike. Bi vî rengî eşkere dibe ku kitêba kurdî ya ku di dewra Osmanî de herî zêde çapbûye *Mewlûda* Bateyî ye.

Li ser vê nusxeya *Mewlûdê* navê tu çapxane û weşangeran nîne. Di navbera rûpelên 1-44an de metn, sê rûpelên dawiyê de jî du'aya mewlûdê heye.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0131733

1.2.1.7. Mewlîdu'n-Nebî, Hesenu'l-Ertûşî (Mele Huseynê Bateyî), R. 1327 (1912), Derse'adet, Çapxaneya Ehmed Kamil, 48 r.

Li ser nusxeya vê *Mewlûdê* ya ku min lê nihêrt tarîxa çapê nebû. Lê Mufid Yuksel di nivîseke xwe ya derbareyê Melayê Bateyî de sala çapkirina vê berhemê "1327" nîşan

³⁹⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, r. 473-474.

³⁹⁹ Silopi, *Doza Kürdüstan*, r. 26.

dide. Dîsa li gorî wî weşangerê vê mewlûdê Mihemed Şefîq e.⁴⁰⁰ 1327 li gorî teqwîma rûmî beramberî 1911-1912ê mîladî tê. Ji ber ku Mihemed Şefîq di navbera salên 1912-1913an de hatiye Stembolê⁴⁰¹ min jî sala çapkirina vê kitêbê 1912 hesiband. Di kitêbê de navbera rûpelên 2-45an metnê *Mewlûdê*, sê rûpelên dawiyê jî du‘aya mewlûdê ye.

Tevlî vê ev cara çaremîn e ku *Mewlûda* kurmancî li nav sînore Osmanî çap dibe. Balkêş e piştî avabûna Komarê hetta piştî Şark Islahat Planı [Plana Islahkirina Rojhilatê ango Kurdistanê] ku heta bi axaftina kurdî qadexe dike jî *Mewlûda* kurmancî di salên 1343/1927 û 1350/1934an de li Stembolê bi tîpên ‘erebî çap dibe. Li gorî Veysel Aydeniz, ê ku di sala 1350/1934an de *Mewlûd* çapkiriye dîsa Mihemed Şefîq Arwasî ye.⁴⁰²

Nusxe

Tevî hemû lêgerîna xwe min di tu kitêbxaneyên fermî de nusxeya vê *Mewlûda* ku Mihemed Şefîq weşandiye peyde nekir. Mela ‘Evdisselamê Bêcirmanî ji kitêbxaneya xwe ya şexsî nusxeyeke wê bi min re parve kir, jê re minetdar im. Lê tiştêkî balkêş li ser bergê vê nusxeyê hem mohra çapxaneya Ehmed Kamil hem jî navê çapxaneya Osman Beg heye. Texmîna min ev e; *Mewlûda* ku di çapxaneya Ehmed Kamil de çapbûbû paşê di çapxaneya Osman Beg de wekxwe tê çapkirin, lê bi zêdekirina navê çapxaneya nû. Ji ber vê jî ev tevlihevî çêbûye. Nusxeyên çapên 1343 û 1350î yên *Mewlûdê* li Kitêbxaneya Zanîngeha Ataturk hene:

1. Çapa 1343/1927: Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0102376
2. Çapa 1350/1934: Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0131735

1.2.1.8. Qewaîdî Lisanî Kurdî, Omer ‘Ewnî, R. 1328 (1912-1913), Elezîz, Çapxaneya el-Hac Xurşîd Efendi, 48 r.

⁴⁰⁰ Müfid Yüksel, “Molla Hüseyin El-Batevî ve Kürtçe Mevlid-i Şerîfi”, <http://www.gurabamecmuasi.com/Dergi/5-sayi/214-molla-huseyin-el-batevi-ve-kurtce-mevlidi-serifi.html>, 07.06.2013.

⁴⁰¹ Veysel Aydeniz, *Seyyid Şefik Arvasi*, r. 20.

⁴⁰² Veysel Aydeniz, h.b., r. 45.

Omer ‘Ewnî Efendî ev kitêb di sala R. 1318an de (1902-1903) nivîsandiye û R. 1328an de (M. 1912-1913) bi destûra fermî di çapxaneyê el-Hac Xurşîd Efendî de çap kiriye.⁴⁰³ Wî, derbareyê vê û berhemêke xwe ya din de ji *RAPKê* re telgrafek şandiye û bersiva wî di hejmarê şeşemîn a kovarê de (9ê kanûna paşîna 1909an) tê weşandin:

Ma’muretul’aziz Mekteb-i Rüşdî-i Askerîsi Kavaid-i Osmaniye Muallimi Ömer Avni Efendi:

*Telgrafınız alındı. Kavaid-i Lisan-ı Kurdî ve Edebî Tatbikat Numûnesi namındaki eserleriniz henüz gelmedi. Himmetinize teşekkür ve gazetemize tefrika ve sonra da kitab şeklinde tab’edilmek üzere, heman göndermenizi temennî ve intizar ederiz.*⁴⁰⁴

[Mamosteyê Rêzimana Osmanî li Mekteba Navîn a Eskerî ya Elezîzê Omer ‘Ewnî Efendî: Telgrafa we ghiştê me. Berhemên we yên bi navê **Qewaidî Lisanî Kurdî û Edebî Tetbîqat Numûnesi** hê nehatine. Em ji bo hîmmeta we spas dikin û em hêvî dikin û li bendê ne ku hûn ji bo di rojnameya me de perçe perçe, dûvre jî wekî kitêb bêne weşandin berhemên xwe bişiyênin.]

Lêkolîner Sadık Albayrak ev kitêb dîtiye û destpêk û nivîsa Mihemed Kemaleddînê Xarpêtî ya derbareyê berhemê de veguhastiye tîpên latînî jî⁴⁰⁵ lê kitêb bi xwe îro li ber destê me nîne. Mûsa Anter jî di nivîseke xwe de behsa vê kitêbê dike lê agahî nade.⁴⁰⁶

Di arşîva Osmanî de sicîla Omer ‘Ewnî⁴⁰⁷ û daxwaznameya wî ya ku ji bo çapkirina *Qewaidî Lisanî Kurdî* destûr dixwaze⁴⁰⁸ mewcûd e. Ji daxwaznameya Omer ‘Ewnî tê fêmkirin ku wî berê jî ji bo çapê destûr xwestiye lê nedane. Vê cara duyem Wezaretê Perwerdeyê destûreke balkêş dide. Wezaret di bersiva daxwaznameya Omer ‘Ewnî de dibêje ku êdî Qanûn-i Esasî heye, serbestiya metbû‘atê heye, ji ber vê yekê ji bo çapkirina vê kitêbê hewcedarî bi destûrxwestinê nîne. Bi ya min bi qasî bersiva wezaretê armanca çapkirina vê kitêbê ya Omer ‘Ewnî Efendî jî balkêş e. Ew di

⁴⁰³ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, weş. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 1996, r. 207.

⁴⁰⁴ Bozarlan, *Kürd Teaviün ve Terakkî Gazetesi Kovara Kurdî-Tirkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1908-1909*, r. 303.

⁴⁰⁵ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, r. 207-209.

⁴⁰⁶ Musa Anter, “Yekbûn/1914’te Çıkan Dergi”, *Doğu*, j.1 (Aralık 1969), r. 29, vgz. Malmisanlı, “Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine”, r. 61.

⁴⁰⁷ BOA. DH.SAİDd.. 0186/55, Dîrok: 29/Z /1281 (H), 24.05.1865 (M).

⁴⁰⁸ BOA. MF.MKT. 1084/74, Dîrok: 14/Za/1326 (H), 08.12.1908 (M) .

daxwaznameya xwe de armanca xwe wiha dinivîse: “Bu havâlîde şu lisâna vukûf hâl-i bedeviyetde yaşıyan Ekrâdı suhûletle hâl-i medeniyyete ifrâğ ideceği fikr-i selîm netîcesi olarak mezkûr risâlenin tab‘ına ruhsat verilmesiçün...”. Yanî Omer ‘Ewnî Efendî difikire ku ewê bi vê kitêbê kurdên bedewî/koçer veguherîne rewşeke medenî. Ev nêrîna ku gel nezan û paşdemayî dibîne û ji bo xilasbûnê perwerdeya gel salox dide, di nav rewşînberên Osmanî yên wê demê de -çi tirk çi kurd- pir bi hêz bû.

1.2.2. Dema Şerê Cîhanê yê Yekem (1914-1917)

Dema Şerê Cîhanê yê Yekem, ji her alî ve zor zehmet e û li weşangeriya kurdî jî tesîr dike. Di vê dewrê de kovarên kurdî têne tatîlkirin û aktivîstên tevgera kurdî wekî ‘esker beşdarî şer dibin. Di vê demê de tenê sê kitêbên kurdî hatine weşandin. Ji van *Mewlûdnamey Batî* û *Gewherî Yegane* ne li ber dest in. Halê hazir wekî berhemeke şênber ji vê dewrê tenê *Newbehar* heye.

1.2.2.1. Mewlûdnamey Batî, Melay Batî, 1915, Stembol, 55 r.

Mistefa Nerîman di berhema xwe ya bi navê *Bibliyografyay dused salî kitêbî kurdî 1787-1986* de kunyeyeke wiha vediguhêze û dîsa li gorî wî ev kitêb cara duyem di 1966an de ji aliyê Gîwî Mukriyanî ve li Hewlêrê tê çapkirin.⁴⁰⁹ Lê min kitêbeke wiha nedît û ji tu çavkaniyeke din jî hebûna wê piştrast nekir.

1.2.2.2. Gewherî Yegane, Husên Huznî Mukriyanî, 1916, Heleb.

Malmîsanij navê vê kitêbê ji berhema Mistefa Nerîman neql dikê lê dibêje: “Ez qet rastî kitêbeke kurdî ku di dewra Osmanî de li Sûriyeyê hatiye weşandin nehatime”.⁴¹⁰

Min jî ev berhem nedît lê di dawiya kitêba bi navê *Tarîxî Kurdan* de, ku li Sûriyeyê ji aliyê Huznî Mukriyanî ve hatiye çapkirin, gelek agahî derbareyê wê de hene. Li gorî vê, *Gewherî Yegane*, tarîxa kurdan e û ji çar cildan pêk tê. Cildê ewil ji dused û pêncêh sehîfeyî pêk tê, di nava xwe de dused wêneyên şexsan, berheman, bînayên bajarê Kurdistanê yên qedîm dihewîne. Mijarên vî cildî “le ibtiday seltenet û siyasî îdare,

⁴⁰⁹ Nerîman, “Bibliyografyay dused salî kitêbî kurdî 1787-1986”, r. 40.

⁴¹⁰ Malmîsanij, *Türkiye ve Suriye’de Kürtçe Kitap Yayıncılığının Dünü ve Bugünü*, r. 117

hukûmet, medeniyet, sanayî', xet nûsîn, muharebe, û istila û tereqqî û inqiraz û ze'efiyet û tewawî ehwalîyan" e.⁴¹¹

Mijara cildê duyem, sêyem û çarem jî "tarîxî ehwalî jîyan, diyanet, exlaq, 'adet, seltenet, emaret, hukmdaranî 'eşîret, qebail, taife, mezahib, teraîq, istila, şer û şûr, teşkîlat û inqiraz û tewawî serguzeşteyan û macerayanî tarîx û tercumeî ehwalî piyawanî dînî, 'ulema, şu'era û feylesofan, meşayix, sûfiye, musannifan, muwerrîxan û umera û axawet, hukkam û mezinan, ewane milletperwer û meşhûran ke le Kurdistan da pêgîştûn û îştiharyan kirduwe ser hed û sinor û erazî tebî'î û me'adin û ticaret û zira'etî Kurdistan le ewwelî zuhûrî îslame we ta îmro". Di vê nasandinê de tê gotin ku ev sê cild jî zêdeyî du hezar rûpel e û tê de sêsed kusûr sûret û xerîte hene.⁴¹²

Ji vê nasandinê tê fêmkirin ku *Gewherî Yegane* kitêbeke mezin û hêja ye û herçendî îro li ber destê me nebe jî hebûna wê bi van agahiyan tê piştraskirin. Naxwe beriya *Xunçey Beharistan* (1925), hê di dewra Osmanî de kitêbêke kurdî li Sûriyeyê hatiye weşandin. Di danasînê de navê çapxaneyê nayê gotin lê ihtîmaleke mezin ev kitêb li çapxaneyê Husên Huznî Mukriyanî hatiye çapkirin.

1.2.2.3. Newbehar, Ehmedê Xanî, R. 1332 (1916-1917), Stembol, Çapxaneyê Ehmed Kamil, , 37 r.

Newbehar an *Nûbar* an jî *Nûbihar* an jî bi navê xwe yê dirêj *Nûbehara Biçûkan* berhema pêşîn a Ehmedê Xanî ye. Ew fêrhengeke menzûm a bi kurdî-'erebî û 'erebî-kurdî ye. Ehmedê Xanî ew di sala 1683an de gava sih û sê salî bû qedandiye. *Newbehara* ku bi gotina Xanî ji bo biçûkêd kurmancan hatiye nivîsîn, di nava xwe de tevî wateyên wan ên kurdî 954 peyvên 'erebî dihewîne; ev peyv jî jîyanê û jî şaxên zanistê hatine berhevkirin.⁴¹³ *Newbehar* yek ji kitêbên medreseyên Kurdistanê ye ku piştî xilaskirina Quranê tê xwendin û jiberkirin.⁴¹⁴

⁴¹¹ *Tarîxî Kurdan*, bêdîrok, r. 92. Li ser vê kitêbê ne navê nivîskar ne jî cih û sal hatiye nîşandan. Min kopyeyê wê ji Doç. Dr. Alk. Berat Açıl wergirt û bi kar anî. Li gorî qenaeta wî ev kitêb li Sûriyeyê, ji aliyê Husên Huznî Mukriyanî ve hatiye weşandin.

⁴¹² H.b. r. 92-93.

⁴¹³ Şakelî, *Mem û Zîn 'de Kürt Milliyetçiliği*, r. 34.

⁴¹⁴ Ehmedê Xanî, *Nûbar*, amd. Z. Kaya, weş. Roja Nû, Stockholm, 1986, r. 5.

Newbehar, bi beyta *Bismillahirrehmanirrehîm/Mebde'ê her 'ilmekî navê 'Elîm* dest pê dike. Balkêş e, di vê çapê de destpêka *Newbeharê* jî wekî menzûm hatiye rêzkirin. Hal ew e ku di hin nusxeyan de ev destpêk pexşan e, ji ber vê yekê jî wekî ji mînakên ewil ên pexşana kurdî tê qebûl kirin. Li gorî Jan Dost pêşgotina *Nûbihara Ehmedê Xanî* pexşaneke nêzî helbesta 'erûzî ye.⁴¹⁵

Piştî çardeh beytên destpêkê metnê ferhengê dest pê dike (r. 4). Ji bilî destpêkê berhem ji sêzdeh beş û dused beytî pêk tê. di dawiya berhemê de çend hevokên pexşan hene ku Ehmedê Xanî dîroka temamkirina berhema xwe bi gotinên sergirtî nîşan dide. Li gorî vî hesabî tarîxa qedandina berhemê 1094ê hicrî ango 1683yê mîladî ye.⁴¹⁶

Li gorî Veysel Aydeniz ev çap Mihemed Şefîq Arwasî weşandiye⁴¹⁷ lê li ser çapê tu nîşaneyeke bi vî rengî nîne. Derbareyê sala çapkirina vê kitêbê de jî tevlihevî heye. Ya rastî li ser bergê kitêbê tu dîrok tune ye ku sala çapê diyar bike lê Mufid Yuksel di nivîseke derbareyê Ehmedê Xanî de dîroka çapkirina vê kitêbê "1332" nîşan dide.⁴¹⁸ Veysel Aydeniz jî vê wekî 1332/1917 dubare dike.⁴¹⁹ Lê Z. Kaya dibêje ku *Nûbar* di sala 1903an de li Stembolê çap bûye.⁴²⁰ Eger em îddîaya ku *Newbehar* Mihemed Şefîq Arwasî weşandiye qebûl bikin ihtîmala di sala 1903an de çapkirinê qet ne mumkin e, ji ber ku hatina Stembolê ya Mihemed Şefîq di navbera salên 1912-1913an de ye.⁴²¹ Xuya ye ev agahiya ku *Nûbar* di sala 1903an de li Stembolê hatiye çapkirin şaş e û sala 1332 diristtir e.

Newbehar cara ewil di sala 1892an de di nav kitêba *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye* de tê weşandin.⁴²² A. v. Le Coq di sala 1903an de li Berlinê facsimileya (çapa wekxwe) destxetêke *Newbeharê* bi sernavê "Kitabi Nûbaru'l-Ehmed el-Xanî" diweşîne.⁴²³ Wekî kitêbeke serbixwe çapkirina *Newbeharê* cara ewil di dema Osmanî de li Stembolê pêk hatiye. Ev çap di sala 1971ê de li Stembolê -ji aliyê

⁴¹⁵ Bazidî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, amd. Jan Dost, r. 20.

⁴¹⁶ Xanî, *Nûbar*, amd. Z. Kaya, r. 38-39.

⁴¹⁷ Veysel Aydeniz, *Seyyid Şefîk Arvasî*, r. 46.

⁴¹⁸ Mufid Yuksel, "Ahmed-i Hânî", Divanpost, <http://divanpost.blogspot.com/2010/01/ahmed-i-hani.html>, 09.06.2013.

⁴¹⁹ Veysel Aydeniz, *Seyyid Şefîk Arvasî*, r. 46.

⁴²⁰ Ehmedê Xanî, *Nûbar*, amd. Z. Kaya, r. 6.

⁴²¹ Veysel Aydeniz, *Seyyid Şefîk Arvasî*, r. 20.

⁴²² Yûsif Ziyaeddîn Paşa el-Xalidî, *El-Hediyyetu'l-Hemîdiyye fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye*, H. 1310 (1892), Şirket-i Murettibiye Matba'ası, Derse'adet, r. 279-292.

⁴²³ A. v. Le COQ, *Kurdische Texte / gesammelt und herausgegeben von*, Beşa Anhang, r. 1-32.

mîzanpajê ve bi guherînên biçûk- careke din tê çapkirin.⁴²⁴ Bi tîpên latinî cara ewil Z. Kaya ev berhem li Stockholmê tevî kopyeya çapa Stembolê weşand⁴²⁵, heman xebat li Stembolê jî lê bê kopyeya orijînal hate weşandin.⁴²⁶ Kadri Yildirim, *Nûbehara Biçûkan* tevî lêkolîneke berfireh, metnê bi tîpên latinî û ‘erebî, şerh û wergera tirkî ji nû ve weşand.⁴²⁷

Nusxe

Tevî hemû lêgerîna xwe min di tu kitêbxaneyên fermî yên li Tirkî ev çapa *Newbeharê* nedît. Huseyn Şemrexî ji kitêbxaneya xwe ya şexsî nusxeyeke wê bi min re parve kir, jê re minetdar im. Çapa 1971ê di Kitêbxaneya Beyazit a Dewletê (Stembol) de heye. H.X: 182336.

1.2.3. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem (1918-1923)

Di weşangeriya kitêbên kurdî yên di dema Osmanî de dewra herî bi adan ev e. Bêguman təkiliya vê bi qelsbûna hêza Osmanî re û xurtbûna tevgera kurdî re heye. Di vê dewrê de hem hejmara kitêban zêde dibe hem jî kitêbên ku hatine weşandin li gorî yên berê pirrûpel in. Di vê dewra kurt lê herî tevlihev de yanzdeh kitêb têne weşandin: *Nehcu'l-Enam* û ‘*Eqîda Îmanê* bi hev re, *Muqeddîmetu'l-Îrfan*, ‘*Eqîda Kurdan*, *Memê Alan*, *Mem û Zîn*, *Gaziya Welat*, *Encumenî Edîbanî Kurd*, *Hînkêrî Zîmanê Kurdî*, *Dîwan-i Es’ed*, *Dîwana Melayê Cizîrî* û *Kürdce Dîn Dersleri: Dersa Dîn*.

1.2.3.1. Nehcu'l-Enama Mela Xelîl we ‘Eqîda Mela Ehmedê Xanî, H. 1337 (1918), Çapxaneya Ewqaf-i Îslamiye, Stembol, 30 r.

Nehcu'l-Enama Mele Xelîlê Sêrtî û ‘*Eqîda Îmanê* ya Ehmedê Xanî du kitêbên sereke yên medreseyên Kurdistanê ne û mijara herduyan jî qaîdeyên dînê îslamê ne. Ew di sala 1918an de li Stembolê bi hev re hatine çapkirin.⁴²⁸ Ev herdu berhem jî mesnewî ne ango her beyit di nav xwe de bi qafiye ne. Wezna wan herdu berheman jî yek e: Fe’ûlun

⁴²⁴ Ehmedê Xanî, *Newbehar*, Adar 1971, Tur Basımevi, Stembol, 48 r. Di dawiya kitêbê de “Tillo Kitabevi-Siirt” dinivîse.

⁴²⁵ Ehmedê Xanî, *Nûbar*, amd. Z. Kaya, weş. Roja Nû, Stockholm, 1986, 39+37 r.

⁴²⁶ Ehmedê Xanî, *Nûbar*, amd. Zeynelabidin Zinar, weş. Firat, Stembol, 1992, 54 r.

⁴²⁷ Kadri Yildirim, *Nûbehara Biçûkan*, weş. Avesta, İstanbul, 2008, 384 r.

⁴²⁸ Mistefa Nerîman di bîbliyografya xwe de van herdu kitêban cuda nîşan dide lê li gorî nusxeya ku min lêkolînkirî bi hev re ne. Bnr. “Bibliyografyay dûsed salî kitêbî kurdî 1787-1986”, r. 29, 31.

fe'ûlun fe'ûlun fe'ûl. Ji bilî wekhevbûna mijar û cureyên ruxsarî di berhema Mele Xelîlê Sêrtî de bandora *'Eqîda Îmanê* ya Ehmedê Xanî eşkere xuya dike, lê cudahiya herî mezin a *Nehcu'l-enamê* ew e ku qala tesewwif û exlaq jî dike, Lewre ev mijar di *'Eqîda Îmanê* ya Ehmedê Xanî de tune ne.⁴²⁹

1.2.3.1.1. Nehcu'l-Enama Mele Xelîlê Sêrtî

Nehc û enam du peyvên 'erebî ne. Nehc di wateya rê, enam jî di wateya yên afirandî, mexlûqan de ye. Li gorî vê, maneya terkîba nehcu'l-enam "rêya mexlûqan" e, lê wekî navê taybet *Nehcu'l-Enam*, yek ji berhemên menzûm ên Mele Xelîlê Sêrtî ye, naveroka wê jî ji du mijarên sereke pêk tê:

- 'Eqîde ango qaîdeyên dînê îslamê: hevdeh beşên *Nehcu'l-Enamê* derbareyê 'eqîdeyê de ne: Ferzên 'eynî, sifetên selbî, heft sifetên Xwedê yên qedîm, melaîket, rîsalet, şemaîlê Muhemmed, mi'rac, dîtina Xudê, qencîrî, jimara pêxemberan, te'sîra du'a, te'yînkirina îmam/xelîfe, îxtiyariya cuzî, nîşanên rabûna qiyametê, pîrsên qebrê û qiyametê, îmamên mezheban.
- Tesewwif û exlaq: pênc beşên *Nehcu'l-Enamê* jî derbareyê tesewwif û exlaq de ne: Nexweşiyên dil, wezîfeya her heft organan (çav, guh, ziman, zik, aletê cinsî, dest û ling), adabê xwarinê, lixwekirina cil û bergan, adabên nimêjê.

Çardeh beytên dawiyê sebebê nezm, hemd û munacat in. Beyta destpêkê û beyta ku mexlesa şair derbas dibe ev in:

Tu guhdêre nutq û beyana fesîh

Ji bo ferzi 'eynan e merdi melîh

Xelîli ku ev terz bida'et nebû

*We lê ew bi fermana exxi xo bû*⁴³⁰

Nehcu'l-Enam, yek ji kitêbên sereke yên medreseyên Kurdistanê ye, ji ber vê yekê jî gelek nusxeyên wê yên destxet hene⁴³¹ lê wekî çap cara ewil di sala 1918an de li

⁴²⁹ *Nehcu'l-Enam – Eqîdeya Îmanê*, amd. Huseyn Şemrexî, weş. Nûbihar, Stenbol, 2012, r. 9-10

⁴³⁰ *Nehcu'l-Enama Mela Xelîl we Eqîda Mela Ehmedê Xanî*, H. 1337 (1918), r. 2, 23.

Stembolê bi *'Eqîda Îmanê ya Xanî* re çap bûye. Li gor Omer Pakiş, ku kurtejiyana Mele Xelîl amade kiriye, xeta vê çapê ya Mustafa Halim e.⁴³² Mustafa Halim jî yek ji xettatên mezin ê sed sala bîstan e.⁴³³

Ev nusxeya çapkirî ji bîst û du beşan û bi giştî ji dused û heftê beytî pêk tê. Di xebata ku Zeynelabîdîn Kaya amadekiriye de dused û heftê û yek⁴³⁴, a ku Huseyn Şemrexî amadekiriye de dused û heftê û sê beyit hene.⁴³⁵ Çar beytên dawî yên *Nehcu'l-Enamê* di sala 1914an de di hejmarê dehan a kovara *Hetawî Kurdê* de hatine weşandin.⁴³⁶ Mele Xelîl bi navê *Nehcu'l-Enam* berhemêke bi 'erebî jî nivîsandiye û *Nehcu'l-enama* kurdî di sala 2005an de li zimanê tirkî jî hatiye wergerandin û weşandin.⁴³⁷

1.2.3.1.2. 'Eqîda Îmanê ya Ehmedê Xanî

'Eqîde û îman du peyvên 'erebî ne. 'Eqîde di wateya qaide, esas û bingeh; îman jî di wateya baweriyê de ye. Li gorî vê yekê, 'eqîda îmanê tê maneya "esasên baweriyê". Wekî têgeh di edebiyata îslamî de bi navê 'eqîdename cureyek taybet heye ku ji berhemên qala şertên îslam û îmanê dike re tê gotin. Di edebiyata kurdî de di warê 'eqîdename de berhema herî navdar *'Eqîda Îmanê ya Ehmedê Xanî* ye ku 1687an de hatiye temamkirin.⁴³⁸

Tehsîn Îbrahîm Doskî ku li ser 'eqîdenameyên kurmançî xebatek amade kiriye, berhema xwe bi *'Eqîda Îmanê ya Ehmedê Xanî* dide destpêkirin û wiha dibêje: "Ku li diwîv zanînên me ew êkemîn 'eqîdename ye hatiye vehandin bi zimanê kurdî, û hizir pitir bo hindê diçit ku Ehmedê Xanî ew jî her gel (Nûbarê) nivîsî bit; da bo wê bibite

⁴³¹ Di lêkolîneke ser destxetên kurdî yên li kitêbxaneyên Stembolê de tenê li Kitêbxaneyê Suleymaniyê rastî sê nusxeyên cuda yên vê berhemê hatim.

⁴³² Omer Pakiş, "MOLLA HALİL SİİRDİ" *DIA*, c. 30, r. 251.

⁴³³ Ji bo kurtejiyana wî bnr. M. Uğur Derman, "ÖZYAZICI, Mustafa Halim", *DIA*, c. 34, r. 135-137.

⁴³⁴ Mele Xelîlê Sêrtî, *Nehc-ul Enam*, amd. Zeynelabîdîn Kaya, weş. Kurdistan, Stockholm, 1988

⁴³⁵ *Nehcu'l-Enam – Eqîdeya Îmanê*, amd. Huseyn Şemrexî, r. 21-50.

⁴³⁶ *Nehcu'l-Enamu'l-Kurdî*, *Hetawî Kurd*, j.10 (20 Haziran 1330 / 3yê tîrmeha 1914an), r. 10.

⁴³⁷ *Evlîyalar Diyarı Siirt'in Büyük Alimi Üstad Molla Halil'in Nehcül Enam'ının Türkçesi*, wer. Serkan Tekin, 2005, 79 r.

⁴³⁸ Yıldırım, *Nûbehara Biçûkan*, r. 43.

paşbendek, û armanca wî ji nivîsîna wê jî her armanca (Nûbarê) bûye, ku zarokên kirmancan fêrî kurtiya bîr û bawerên îslamê biket.”⁴³⁹

Ev nusxeya *‘Eqîda Îmanê* ya Ehmedê Xanî ku di 1918an de çapbûye, yek pare ye û ji heftê beytî pêk tê. Lê ya ku Huseyn Şemrexî amadekiriye heftê û du beyt⁴⁴⁰, a Zeynalabidîn Zinar heftê û sê beyt e.⁴⁴¹ Beytên destpêk û dawî yên vê berhemê ev in:

Li ba te muheqqeq bitin ev cewab

Duhû gote min hatîfî bê hicab

Min û cumleê ummeta Mustefa

*Bibey cennetî tabî ‘Mustefa*⁴⁴²

‘Eqîda Îmanê cara ewil di nav *El-Hediyetu'l-Hemîdiyye fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye* de hatibû weşandin (r. 294-297). A. v. Le Coq destxetêke wê di nav berhevoka xwe de bi awayê çapa wekxwe diweşîne.⁴⁴³ *‘Eqîda Îmanê* heta niha gelek caran li tîpên latinî hatiye weguhastin û çapkirin. Kadri Yıldırım, ev berhema hêja tevî lêkolîneke berfireh, metnê bi tîpên latinî û ‘erebî, şerh û wergera tirkî ji nû ve amade kir.⁴⁴⁴ Huseyn Şemrexî, *Nehcu'l-Enam* û *‘Eqîda Îmanê* herdu mîna nusxeya 1918an bi hev re û bi tîpên ‘erebî, tevî lêkolîn û danberheva nusxeyan amade kir.⁴⁴⁵

Nusxe

Tevî hemû lêgerîna xwe min di tu kitêbxaneyên fermî yên li Tirkî nusxeya vê kitêbê nedît. Huseyn Şemrexî ji kitêbxaneya xwe ya şexsî nusxeyeke wê bi min re parve kir, jê re minetdar im.

1.2.3.2. Muqeddîmetu'l-Îrfan, M.M. (Mihemed Mîhrî), weş. Mihemed Şefîq Arwaşî, R. 1334 (1918), Çapxaneya Necmî Îstîqbal, Stembol, 16 r.

⁴³⁹ *‘Eqîdenameyên Kirmancî*, komkirin û berhevkirin: Tehsîn Îbrahîm Doskî, Belavkirawey Ekadîmiya Kurdî, Hewlêr, 2011, r. 7.

⁴⁴⁰ *Nehcu'l-Enam – Eqîdeya Îmanê*, amd. Huseyn Şemrexî, r. 70-78.

⁴⁴¹ Ehmedê Xanî, *Hemû Berhem*, weş. Lîs, Stenbol, 2008, r. 371-379.

⁴⁴² *Nehcu'l-Enama Mela Xelîl we Eqîda Mela Ehmedê Xanî*, H. 1337 (1918), r. 25, 30.

⁴⁴³ A. v. Le COQ, *Kurdische Texte / gesammelt und herausgegeben von*, Beşa Anhang, r. 33-39.

⁴⁴⁴ Ehmedê Xanî, *‘Eqîdeya Îmanê*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Avesta, İstanbul, 2008, 366 r.

⁴⁴⁵ *Nehcu'l-Enam – Eqîdeya Îmanê*, amd. Huseyn Şemrexî, weş. Nûbihar, Stenbol, 2012, 78 r.

Ji hejmara duyemîn heta ya pêncemîn a kovara *Jînê* de derbareyê weşana *Muqeddîmetu'l-Îrfanê* de heman îlan hene. Li gorî van îlanan kitêb derbareyê qaîdeyên peyvên (qewaîdî luxewiyye) zimanê kurdî de ye.”⁴⁴⁶ Armanca kitêbê jî di paşbergê kovara *Kurdistanê* de, tê gotin: rîsaleyeke xizmetkarê yekkirina zimanê kurdî ye.⁴⁴⁷

Berhem bi “Îfade”ya nivîskar dest pê dike (r. 2-3). Mihemed Mîhrî di îfadeya xwe de dibeje ku wî Mele Xidir, ku bi mexlesa Nalî meşhûr e, ji xwe re rêber bijartiye. Paşê mijara berhemê (Eserin Mevzû‘i) rave dike. Di vê beşê de kurdî li gorî zaravayên xwe tê tesnîfkirin û paşê jî derbareyê van zaravayan de agahî tê dayîn. Li gorî Mîhrî kurdî di esasê xwe de du cure ye: kurdî û goranî. Goranî du şûbe ye: hewramî û zazakî. Kurdî jî sê şûbe ye: feylî, bilbasî û kurdî. Di vir de bilbasî jî dibe du beş: kurmancî û bilbasî (r. 4-5).

Mijara esas a berhemê bi rêzkirina herfên ku di kurdî de têne ‘emilandin dest pê dike (r. 5). Li gorî Mîhrî di elîfbaya kurdî de sih û çar herf hene, sê heb ji vana di esasê kurdî de tune ne, lê bi bandora ‘erebî tevî bûne: Seya peltek (ث), zel (ذ), sad (ص). Piştî vê derbareyê hereke, îşaret û îmlaya kurdî de agahiyên kurt dide û derbasî pêkhatin û wateyên herfan dibe. Di vê beşê de yek bi yek derbareyê wate, emilandin û guhertina herfan de agahî hene. Wekî mînak taybetmendiya herfa elîfê (ل) wiha tên rêzkirin (r. 7):

1. *Fi ‘il-i muzâri ‘in ‘alâmetidir (ekem, exorem, elêm) gibi. (K)*
2. *Zâidedir. (zman, ezman), (standin, estandin) gibi. (B)*
3. *Ba ‘zen (Ayn)a kalb olunur (ezman, ‘azman), (emr, ‘emr) gibi. (S)*
4. *(Ye) harfine kalb olunur (esîr, yesîr), (exte, yexte) gibi. (S)*
5. *(He) harfine tebdîl olunur (înan, hînan), (awan, hawan), (erê, herê) gibi. (Cem)*
6. *Ba ‘zen hazf olunur (le êre, lêre), (le ewî, lewî), (le egre, legre) gibi. (S)*

Ev beş heta dawîya kitêbê dewam dike û berhem bi “Xatime”yê dawî dibe (r. 16). Mihemed Mîhrî di vê beşê de dibêje ku di nav miletan de yê herî muhtacê zanîne qewmê kurd e, di nav kurdan de gelek kesên xwedî fezîlet hebûn û îro jî hene lê wezîfeya xwe nakin, ji ber vê yekê jî wî bi nivîsandina vê berhemê pêşengtî kiriye.

⁴⁴⁶ Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 228, 257, 283, 311.

⁴⁴⁷ “İdarehânemizde Mevcûd Olan Âsâr-ı Kürdiyye”, *Kurdistan*, j.8 (2ê gulana 1919an), paşberg.

1.2.3.2.1. Projeya Ferhengeke Pênc Zimanî: *Îrfan*

Muqeddîmetu'l-Îrfan wekî ku ji navê wê jî tê fêmkirin muqeddîme ango destpêk e, jixwe vê yekê Mihemed Mîhrî bi xwe jî têne zimên (r. 4). Armanca Mihemed Mîhrî ew bû ku bi navê *Îrfan* luxet ango ferhengeke bi kurdî, tirkî, ‘erebî, farsî û frensî amade bike. Ji bo vê armancê di hejmara yekê, duwa û çaran a kovara *Kurdistanê* de bi sernavê *Îrfan* rêzenivîsan dinivîse.⁴⁴⁸

Di nivîsa hejmara yekemîn de Mihemed Mîhrî dibêje ku li Rojava ji aliyê musteşriqan ve gelek luxetên kurdî hatine weşandin. Wî çendek ji van li Kitêbxaneya Beyazidê dîtine. Lê ji ber şert û mercên Kurdistanê, nebûna rê, navgînên ragihandîne hwd. tevahiya van kêma in. Bi taybetî hin ji wan bi meqsedên xirab hatine weşandin. Mîhrî, vê mijarê zêde zelal nake lê dibêje ku gava dem hat ezê eşkere bikim. Dîsa ji Rojhilat jî hin kesan luxetên kurdî amade kirine. Ji van a çapkirî tenê ya Yûsif Ziyaeddîn Paşa ye lê ew jî di dewra ‘Ebdulhemîdê Duyem de hatiye qedexekirin. Piştî vê Mihemed Mîhrî derbareyê ferhenga Yûsif Ziyaeddîn Paşa de agahiyên dide û kêmasiyên wê dijimêre:

- Nivîskarê kitêbê ‘erebî û zanîna wî ya derbareyê kurdî de ne bes e.
- Di amadekirina vê ferhengê de yên ku arî Yûsif Ziyaeddîn Paşa kirine, ‘alimên Sêrtê ne. Li Sêrtê jixwe ne kurdiyêke fesîh lê ‘erebiyêke tevlihev tê axaftin. Ji bilî vê zana û edebiyatvanên kurdan di îfadekirina xwe de gelek peyv, hevok û terkîbên ‘erebî bi kar tênin. Ji ber vê jî sê yeka kelîmeyên ferhenga Yûsif Ziyaeddîn Paşa bi ‘erebî ne.
- Mihemed Mîhrî piştî vê rexneyê derbareyê projeya xwe ya ferhengê de jî agahiyekê dide. Li gorî vê; ewê bi ferhenga xwe bi awayekî eşkere îsbat bike ku zimanê kurdî li Rojhilatê yê herî dewlemend e û bê hewcedariya zimanên din, zimanekî serbixwe ye.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Mixabin hemû hejmarên vê kovarê li ber destê min nebûn. Min li kitêba Ferhad Pîrbal a bi navê *Govarî Kurdistan 1919-1920 Estembol* meyizand, di vê berhemê de hejmarên 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 ve 13. hebûn. Hejmara yekem a vê kovarê jî bi arîkariya Veysel Aydeniz peyde kir. Hejmarên din min nedîtine, dibe ku di wan de jî berdewama vê nivîsê hebin.

⁴⁴⁹ “Îrfan”, *Kurdistan*, j.1 (31ê kanûna paşîna 1919an), r. 12.

Di nivîsên hejmara duyemîn⁴⁵⁰ û çaremîn⁴⁵¹ de jî rexneyên Mihemed Mîhrî yên li ser *El-Hediyetu'l-Hemîdiyye fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye* berdewam dikin. Rexne û bersivên Mihemed Mîhrî yên li ferhengê û îddîyên Yûsif Ziyaeddîn Paşa em dikarin wiha rêz bikin:

- Yûsif Ziyaeddîn Paşa xwestiye kurdan bike ‘ereb û kurdî jî bike ‘erebî. Ji bo vê jî gelekî hewl daye ku peyvên ‘erebî di nav ên kurdî de rave bike. Lê ew di vê doza xwe de ne bi tenê ye, Lewre zana û edebiyavanên Îrana qedîm jî bi gotina “kurd lawên herî leheng ên Îranê ne” îddîa dikirin ku kurd ji wan in.
- Paşa, ferhenga xwe tenê li ser peyvên qebîleya kurmanç amade kiriye lê ew jî bi temamî ne hewandiye. Berevajî vê wî gelek emsile xistine nav berhema xwe de ku di ferhengekê de nivîsîna wan fêde nake. Lê ev tiştêkî normal e, Lewre ew ne “ehlî lisan” e.
- Paşa, di dîbaceya xwe de dinivîse ku zimanê kurdî di nav zimanên cîhanê de bi îxtîlaf, ferq û cudayî, nebûna yekgirtinê û tevlihevbûnê ve di serî de ye. Rast e, weke zimanên din di kurdî de jî îxtîlaf hene, lê bawer nakim ku ew di vî warî de sereke be. Eger Paşa berê xwe daba zimanê xwe ‘erebî, wî yê ev unwana serekebûnê bexşî ‘erebî bikira.
- Di muqeddîmeya berhemê de Paşa dibêje ku di kurdî de heta ji zimanê tirkî jî peyv hene. Ev ne rast e, di zimanê kurdî de her tişt heye lê tirkî qet nîne. sedema vê îddîaya Paşa, herêma wî ye. Lewre ehlê Bidlîsê piranî ya memûr in an jî bi memûran re têkildar in. Ji ber vê jî bi tirkî dizanin û peyvên ‘erebî û tirkî ketine nav zimanê wan. Paşa jî hemû cure peyvên biyanî xistine nav fergenga xwe û li dawiyê ew wekî tirkî, erebî û farsî nîşan dane. Weke mînak peyva "çiplaq" her çawa be ji devê Bidlîsiyekî bihîstiye, xistiye ferhenga xwe û weke tirkî nîşan daye. Lê di kurdî de ji bo "çiplaq" ne yek lê gelek peyv hene, mesela “tazî”.

Derbareyê *Îrfanê* de îro di destê me de tenê ev her sê nivîs hene. Dibe ku *Îrfan* wekî kitêbeke serbixwe çap jî bûbe, lê îro tu nusxeyek wê li gel me nîne.

⁴⁵⁰ “Îrfan”, *Kurdistan*, j.2 (09ê sibata 1919an), r. 22-24.

⁴⁵¹ “Îrfan”, *Kurdistan*, j.4 (15ê adara 1919an), r. 43-44.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Fakulteya Ziman û Dîrok-Erdnîgarî (DTCF) ya Zanîngeha Enqere, H.X: DTC085729
2. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0118204

1.2.3.3. ‘Eqîda Kurdan, ‘Ebdurehîm Rehmî, R.1334 (1918), Stembol.

Ji îlaneke hejmara pêncan a kovara *Jînê* em hîn dibin ku ‘Ebdurehîm Rehmî bi navê ‘*Eqîda Kurdan*, îlmîhaleke menzûm nivîsandiye û nusxeyên çapkirî yên berhemê ji cihê belavkirinê re hatine şandin.⁴⁵² Dîsa ji îlaneke ji paşbergê kovara *Jînê* em hîn dibin ku bihayê wê 5 qirûş e.⁴⁵³ Îlanên weşana vê kitêbê di paşbergê jimarên heşt û nehan ên kovara *Kurdistanê* de jî hene.⁴⁵⁴

Îlmîhal ji wan berhemên dînî re ku qala şertên îslamê, îmanê û ta’et û îbadetê dikin re tê gotin. Berevajî kitêbên fiqhê ku di medreseyan de têne xwendin îlmîhal ji bo gel têne nivîsandin, ji ber vê yekê jî piranî kurt in û zimanê wan jî sivik e.

Em dikarin bibêjin ku di vê kitêba ‘*Eqîda Kurdan* de sê nasnameyên ‘Ebdurehîm Rehmî gihiştine hev: zanayî, şa’irtî û kurdîtî. Li gorî ku dikare îlmîhaleke amade bike diyar e ‘Ebdurehîm Rehmî kesek zana ye, menzûm nivîsandina îlmîhalê aliyê wî yê şa’irtiyê nîşan dide û helbet bi kurdî nivîsandin jî ji kurdbûn û xemxwariya kurdî ya ‘Ebdurehîm Rehmî re delîlek e.

Çapa orjinal a vê kitêbê li ber destê me nîne. Her çiqas Hazim Kiliç di lêkolîna xwe ya derbareyê ‘Ebdurehîm Rehmî de dibêje ku *Eqîda Kurdan* û *Gaziya Welat* li gel wî hene û ewê di demeke nêz de wan biweşîne⁴⁵⁵ jî heta niha ev pêk nehatiye. Lê Ayhan Geverî, di arşîva taybet a ‘Ebdurehîm Rehmî de metnê vê berhemê peyde dike û bi Tehsîn Îbrahîm Doskî re jî parve dike. Tehsîn Îbrahîm Doskî, di xebata xwe ya li ser ‘eqîdenameyên kurmançî de vî metnê diweşîne.⁴⁵⁶ Bi vî rengî her çendî çapa kitêbê di

⁴⁵² Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I, r. 311.

⁴⁵³ H.b., c. V, r. 910.

⁴⁵⁴ İdarehânemizde Mevcûd Olan Âsâr-ı Kürdiyye”, *Kurdistan*, j.8 (2ê gulana 1919an), paşberg; j.9 (11ê hezîrana 1919an), paşberg.

⁴⁵⁵ Hazim Kılıç, *Helbestvan û Nivîskarekî Welatparêz Ebdurehîm Rehmîyê Hekarî [Abdurahim Zapsu]*, weş. Xanî&Bateyî, Danmark, 1991, r. 54.

⁴⁵⁶ ‘*Eqîdenameyên Kirmancî*, komkirin û berhevkirin: Tehsîn Îbrahîm Doskî, r. 17-26.

destê me de tune be jî em ji naveroka wê agahdar in. Li gorî metnê ku Doskî weşandiye berhem ji deh beşan, ji heftê û çar beytan pêk tê. Di berhemê de sernavên wekî dînê me, şertê îmanê, Hz. Muhemmed cih digirin û têne ravekirin. Beytên ewil û dawî yên berhemê ev in:

(Elhemdulillah) dînê me îslam e heq em mu'min in

Tabi'ê şahê emîn in ummeta wî muslim in

Ewel û axir ku yêke sanî û salis ku sê

Qenc tefekkur ke bizane tarîxa ewê

Tehsîn Îbrahîm Doskî, ji beyta jor bi hesabê ebcedê tarîxa nivîsandina berhemê R.1331/M. 1916 dibîne. Balkêş e, eger ev tarîx rast be 'Ebdurehîm Rehmî ev îlmîhal di esîrtiyê de nivîsandiye. Çimki em dizanin ku ew û Bedîuzzeman Seîdê Kurdî di Şerê Cîhanê yê Yekem de li hemberî Rûsya şer dikin û esîr dikevin. Esareta 'Ebdurehîm Rehmî heta sala 1917an ku Şoreşa Bolşevîkan pêk tê devam dike. Piştî şoreşê ew pêşî diçe Azerbaycanê ji wir jî diçe Stembolê û tevî tevgera kurdî dibe.⁴⁵⁷

1.2.3.4. Memê Alan, 'Ebdurehîm Rehmî, R. 1335 (1919), Stembol

Memê Alan, pîyesa pêşîn a kurdî ye. Ew şanoyeke du perde ye û ji alî 'Ebdurehîm Rehmîyê Hekarî ve hatiye nivîsîn. Perdeya ewil di hejmara 15an a kovara *Jînê* de, perdeya dawî jî di ya 16an de tê belavkirin.

Pevxistana pîyesê kin û besît e. Mekan odeyeke gund e ku li gorî 'adetên kurdan hatiye raxistin. Li her çar aliyê odeyê doşek û balgih hatine danîn. Li dîwêr çekên Memê Alan daleqandî ne. Çar lehengên pîyesê hene: Memê Alan an jî bi kurtî Memo, jina wî Xezal, diya wî Çavreş, hevalê wî û heman demê de xizmetkarê mîr Lewend.

Mijara pîyesê di dema Selaheddînê Eyyûbî de derbas dibe. Siltan Selaheddîn bajarê pîroz Quds fetih kiriye, artêşa xaçparêzan ku dixwazin bajêr jê bistînin êrîş dikin. Bo arîkariya Selaheddîn, mîrê Hekarî li hemû mîrên herêma xwe banga cîhadê dike. Li ser

⁴⁵⁷ Hazim Kılıç, *Helbestvan û Nivîskarekî Welatparêz Ebdurehîm Rehmîyê Hekarî [Abdurahim Zapsu]*, r. 17.

vê bangê Memê Alan, kelecânî dibe, ew û hevalê wî Lewend dixwazin cihde tevlî şer bibin. Ew ji dayika xwe destûr û helaliyê distîne lê ev ne bes e, Lewre Mem zewicî ye, berî vê bi hefteyekê daweta wî û Xezal çêbûye. Lê sebra Mem nayê ku tevlî vî şerê pîroz nebe. Mem di pîyêsê de hestên xwe halo têne zimên:

*Ez ji kî kêmtir im! Ma ez Kurmanc nînim! Ma namusa her Kurdekî namusa min nîne! Elbet... Elbet ezê biçim. Qiyamet rabit dîsa ez diçim. Xwîn seran bibit dîsa ez xwe nagirim. Hetta Xezal jî min meni' biket dîsa ez nawestim. Ez Memê Alan im. Mîrê Hekarîyan emir kirîye. Hem Sultan Selaheddîn şîrê xwe kêşaye, li pêşîya temamê dinyayê westaye, Qudsa şerîf muhafeze diket.*⁴⁵⁸

Di perdeya duyem de Memo piştî salekê ji şer vedigere mala xwe. Diya wî ne li mal e. Xezal jî wî nas nake. Memo xwe wekî mêhvan dide nasîn û pirsan ji Xezal dike. Dîbêje, “Hûn keça malê ne, yan bûka malê ne?” Xezal ji vê pirsê hêrs dibe, “Hun mêhvan neban, miqabilê vê suala te lazim tat ez bi çekan cewab bidim. Hinde qeder heye tu mêhvan î, qedrê mêhvanîyê ser me wacib e û çu Kurdan di mala xwe da deng mêhvanan nekirîye û daîma Kurmancan di rîya mêhvanê xwe da can daye. Dijminê Kurmancan bibite mêhvan, dîsa qebûl dikin û qedrî digirin û xizmetê bo dikin”. Ev bersiv pir li xweşîya Memo diçe, “Xezala min, sed aferîn bo îsmeta te, ez fexrê bi te dikim”⁴⁵⁹ dibêje û xwe dide nasîn. Herdu aşiq bi hev şa dibin.

Diya Memo tê malê, kes derî venakê, ew jî derî dişikîne û bûka xwe di wî halî de dibîne. Ew Memo nas nake, hêrs dibe, radije rim û li sînga Mem radike. Xezal dike hewar, diya wî xetaya xwe fêm dike lê êdî dereng e, Mem dimire.

Nivîskar, di bin sernavê piyesê de “Tiyatroya kurdan fezîleta kurdan noşî didit” dinivise. Ji vê tê fêmkirin ku ‘Ebdurehîm Rehmî, ev piyes bo vegotina fezîletên kurda nivîsiye. Rastî jî nivîskar, di piyesê de mêrxasî, dîndarî û mêhvanperweriya kurdan, bi taybetî jî bi namûsiya jinên kurdan derdixe pêş. Dîsa mekanê piyesê, navê lehengan, wekî dem hîlbijartina dema Selaheddînê Eyyûbî nîşan dide ku nivîskar dixwaze piyeseke netewî ya kurdan binivîse.⁴⁶⁰ Ji bo vê jî wî xwe spartiyê folklorê kurdî. Wekî

⁴⁵⁸ Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. III, r. 675.

⁴⁵⁹ H.b., c. IV, r. 727-728.

⁴⁶⁰ Mesûd Serfîraz, “İlk Kürtçe Piyese: Memê Alan”, *Tîroj*, j.53 (çiriya paşîn-kanûna pêşîn 2011), r. 71.

mînak piyes bi strana “Herê Memo, Memê Ebasî, Ebasî!/Birîndaro Memo, dayê kor bit, nenasî!” diqede ku ev strana gelêrî îro jî li herêma Culemêrgê tete gotin.

Ji îlaneke di hejmara 21. a kovara *Jînê* de em hîn dibin ku ev piyes wekî kitêb jî çap bûye. Heman îlan di hejmarên 22, 23, 24 û 25. de jî cih digre. Dîsa ji îlaneke li paşbergê kovara *Jînê* em hîn dibin ku bihayê wê 5 qirûş e.⁴⁶¹

Orjînalê kitêba *Memê Alan* a ku di sala 1919an de hatiye weşandin li ber dest nîne. Lê metnê şanoyê, ji ber ku di *Jînê* de hatiye weşandin li ber dest e û jixwe Bozarslan tîpguhêziya latinî ya temamê *Jînê* kiriye. Ew metnê *Jînê* bi tîpên latinî wekî kitêb jî çap bû.⁴⁶² Bi vî rengî mîna ‘*Eqîda Kurdan* ev berhema ‘Ebdurehîm Rehmî jî bi awayê kitêb nebe jî teksta wê belav e.

1.2.3.5. Mem û Zîn, Ehmedê Xanî, R. 1335 (1919), Çapxaneya Necm-i İstîqbal, Stembol, 139 r.

Mem û Zîn, di sala 1695an de ji aliyê Ehmedê Xanî ve hatiye nivîsandin. Ev berhem, mesnewiya ewil a edebiyata kurdî ye. Mijara wê, wekî Leyla û Mecnûn, wekî Xusrew û Şîrîn çîroka evîndariyeke bi xem e. Lê ji bilî vê mijara ku di edebiyata Rojhilat de mînakên wê pir in, *Mem û Zîn* bi sebebî telîfa xwe û bi beşa ku qala rewşa kurdan dike ji mesnewiyên din cuda dibe. Bi vê cudatiya xwe di nav fikra netewperweriya kurdan de cihekî girîng digire. Ew beşa pêncemîn ku pesnê camêrî û mêraniya kurdan dide û ji bêtifaqî û bextreşîya wan gazin dike, û beşa şeşemîn ku sebebê nivîsandina *Mem û Zînê* rave dike ji aliyê rewşenbîrên kurd ve, bi rewşa îroyîn a kurdan ve hatiye şibandin û ev yek ji bo bîreweriya netewî hatiye emilandin.⁴⁶³

Amadekariyên çapkirina *Mem û Zînê* li Stembolê ji aliyê saziyên kurdan ve dihate meşandin. Di nîsana 1919an de KLBKê lêkolînên xwe yên li ser *Mem û Zînê* qedandibû, heşt formeyên wê bi awayekî nefis çap kiribû, beşên mayî jî li ber çapê bûn.⁴⁶⁴ Nûçeya projeya weşandina *Mem û Zînê* di hejmara şazdehemîn a kovara *Jînê* de

⁴⁶¹ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 910.

⁴⁶² Evidirehîm Rehmî Hekarî, *Memê Alan*, weş. Lîs, Stembol, 2007, 45 r.

⁴⁶³ Ji bo temamê van beşa û ravekirina wan bnr. Xanî, *Mem û Zîn*, amd. Kadri Yıldırım, r. 151-162.

⁴⁶⁴ “Kürd Âsârî Tedkîk Cem‘iyyeti”, *Serbestî*, No:479 (28 Nisan 1919/28ê nîsana 1919an), r. 1. Balkêş e, di vê nûçeyê de *Mem û Zîn* wekî “menzûm tiyatro” tê binavkirin.

jî bi sernavê Mujde/Mizgînî bi îlânên tirkî û kurdî tê belavkirin.⁴⁶⁵ Di heman hejmarê de Memdûh Selîmbegî bi vê minasebatê li ser *Mem û Zînê* gotarekê dinivîse.⁴⁶⁶ Celadet Alî Bedirxan jî, li ser weşana *Mem û Zînê* di rojnameya *Serbestî* de du gotaran dinivîse.⁴⁶⁷

Nûçeya qedandina çapkirina *Mem û Zînê* 21. hejmara kovara *Jînê* de (hezîrana 1919an) tê belavkirin û heta jimara 25an jî ev tê dubarekirin. Di van îlanan de tê diyarkirin ku ev kitêba ewil ya kulliyata KBZWK ye, ji bo çapê qet li ber pereyan nexistine û li kaxeza herî baş, bi awayekî nefîs çapkiyê. Dîsa tê gotin ku hejmara çapa kitêbê hindik e û ewê di karê belavkirinê de pêşî cî bidine Kurdistanê. Li gorî van îlana kitêba *Mem û Zînê* li Stembolê li îdarexaneya KBZWK bi 50 qirûşî ye, ji bo yê derveyî Stembolê tevî heqê posteyê 60 qirûş e.⁴⁶⁸ Nûçeyêke bi vî rengî di rojnameya *Jînê* de jî tê weşandin.⁴⁶⁹

Amadekirina *Mem û Zînê* KLBKê, çap û belavkirina wê jî KBZWKê dike. KBZWK, girêdayî KBKê ye. Gava KBK di çarçoveya Prensîbên Wilson de ji bo kurdan û Kurdistanê bidestxistina statuyêke siyasî tevdigeriya, vê komeleyê jî xebatên kulturî ji xwe re kiribû kar û piştî derxistana kovara *Jînê* berhema wê ya herî mezin çapkirina *Mem û Zînê* ye.

Hemzeyê Muksî, ku em dikarin wî wekî edîtorê kitêba *Mem û Zînê* binavbikin, ji kitêbê re pêşgotinek nivîsandiye. Ev pêşgotin di nozdehemîn hejmara kovara *Jînê* de jî hatiye weşandin. Hemzeyê Muksî, di vê pêşgotinê de derbareyê jîyan û berhemên Xanî de agahiyên dide, bi jêgirtinên *Mem û Zînê* li ser fikr û ramanên wî jî nirxandinan dike.⁴⁷⁰

Qanatê Kurdo dibêje ku: “Di sala 1920 da wextê rewşenbîrkerên kurdan "*Mem û Zîn*"a Ahmedê Xanî çap kir, zulmkarên tirka ew kitêb şewitandin, nehîştin bela bikin, bi

⁴⁶⁵ Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. IV, r. 712.

⁴⁶⁶ H.b., c. IV, r. 718-719.

⁴⁶⁷ Celadet Bedirxan, “Zîn û Mem I”, *Serbestî*, No:491 (10 Mayıs 1919/10ê gulana 1919an), r. 1; Celadet Bedirxan, “Mem û Zîn II Ehmedê Xanî-Hayâtî-Tercüme-i Hâli”, *Serbestî*, No:495 (14 Mayıs 1919/14ê gulana 1919an), r. 1.

⁴⁶⁸ H.b., c. V, r. 909.

⁴⁶⁹ “(Mem û Zîn)in Tab‘ı Hitâm Buldu”, *Jîn*, No:33 (9ê adara 1920î), r. 4.

⁴⁷⁰ Ji bo tîpguhêzî û sadekirina vê pêşgotinê bnr. Bozarlan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. IV, r. 824-827; h.b., c. IV, r. 846-848; ji bo wergera tirkî ya vê pêşgotinê bnr. Bayrak, *Açık-Gizli Resmi-Gayrı Resmi Kürdoloji Belgeleri*, r. 325-328.

aşkere bifiroşin.”⁴⁷¹ Bi heman rengî Lescot jî diyar dike ku kitêb ji aliyê rayedarên Osmanî ve hate qedexekirin û tenê çend nusxeyên wê hatin belavkirin.⁴⁷² Lê Celadet Alî Bedirxan bûyerê cuda neql dike:

*Xanî'nin yukarıda mevzu-u bahis ettiğim eseri evvelce yalnız el yazısı nüshalardan, Kürdistan medreselerinde okunurdu. 1310 (1894) tarihinde pederim tarafından tab'ına teşebbüs olunmuştu. O zamanki maarif encümeninde ale'l usul tetkik olunan bu eserin en ruhlu kısmı “çizilen mahalden maada (başka) tabında beis yoktur. 22 Ağustos 1310” şerhiyle tay edilmekle tab'ına muvaffakiyet elvermemişti. Mütareke devresinden istifade eden Kürt gençleri bu eseri tab eylediler. Ve binlerce nüshası Kürdistan dâhilinde ve haricinde bulunan Kürt münevveranı (aydınları) tarafından kapışıldı.*⁴⁷³

[Berhema Xanî ya ku li jor min qala wê kir berê tenê ji nusxeyên destxetê, li medreseyan dihate xwendin. Di sala 1310 (1894)an de bavê min hewl da ku wê çap bike. Lê ji ber ku beşa herî bi coş a berhemê, piştî lêkolîna Encumena Mearif a wê demê bi raveya “ji bilî cihên ku hatine xîşkkirin di çapa wê de astengî nîne 22 Tebax 1310” jê hate avêtin, çap pêk nehatibû. Ciwanên kurdan ji dewra Mutarekeyê îstîfade kirin, ev berhem çap kirin. Ê rewşenbîrên kurd bi hezaran nusxeyên wê li nav Kurdistanê û derveyê wê ji dest hev revandin.]

Celadet li benda jor agahiyeke balkêş dide ku bavê wî Emîn Alî Bedirxan di sala 1894an de hewl daye *Mem û Zînê* çap bike lê ji ber pergala sansûrê ev pêk nayê. Di sala 1898an de, di hejmara duyemîn a rojnameya *Kurdistanê* de Mîqdad Mîdhet Bedirxan jî heman armancê tênê zimên. Ew diyar dike ku heta xilas bibe, di her hejmara rojnameyê de ewê beşeke *Mem û Zînê* biweşîne û niyeta wî heye ku *Mem û Zînê* wekî kitêb çap bike.⁴⁷⁴ Weşandina beşên *Mem û Zînê* di rojnameya *Kurdistanê* de ji hejmara duyemîn dest pê dike, piştî ku rêvebiriya rojnameyê derbasî ‘Ebdurrehman Bedirxan dibe jî berdewam dike, lê çapkirina kitêba *Mem û Zînê* nesîbî herduyan jî nabe.

⁴⁷¹ Qanatê Kurdo, *Tarîxa Edebiyata Kurdî I*, weş. Roja Nû, Stockholm, 1983, r. 41

⁴⁷² Roget Lescot, *Le press kurde, Roja Nû*, j.1, r. 4, vgz. Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*, r. 300.

⁴⁷³ Celadet Alî Bedirxan, *Mustafa Kemal'e Mektup*, r. 38. Dîroka 22 Ağustos 1310, beramberî 3yê îlona 1894an a mîladî dike.

⁴⁷⁴ Bozarslan, *Kurdistan Rojnameya Kurdî ya Pêşîn (1898-1902)*, c. I, r. 127

Piştî rojnameya *Kurdistanê*, di *Rojî Kurdê* de jî ew beşa meşhûr a *Mem û Zînê* ku bi beyta *Saqî tu ji bo Xudê kerem ke / Yek cur'eê mey di Camê Cem ke* destpêdike bi înzeya M. Salih Bedirxan tê weşandin.⁴⁷⁵ Di heman hejmara *Rojî Kurdê* de M.X ango Xelîl Xeyalî di nava nivîsa xwe de gelek beytên *Mem û Zînê* bi kar têne.⁴⁷⁶ Ehmed Ramîz di kitêba xwe ya *Emîr Bedirxan* de ku li ser sirgûniya malbata Bedirxaniyan a di sala 1906an de bi hest û vegotinên netewî nivîsandiye de jî wekî nimûneyek ji edebiyata kurdî cih daye beşa pêncemîn a *Mem û Zînê*.⁴⁷⁷ Di kongreya Civata Hêvî ya di sala 1913an de Ziya Wehbî radibe û ji *Mem û Zînê* qesîdeyêke ku pesnê kurdan dide dixwêne.⁴⁷⁸ Ev hemû nîşan didin ku *Mem û Zîn* di tevgera kurdî ya sedsala nozdehemîn û bîstemîn de ji bo hişyarbûna netewî ya kurdan wekî sembolekê hatiye bikaranîn.

Gelek destxetên vê şahesera kurdî hene. Kemal Fuad tenê di kitêbxaneyên Almaniyayê de heşt heb dîtine ku yek ji van di sala 1849an de bi zaravayê hewramî (goranî) hatiye nivîsandin.⁴⁷⁹

Li gorî wergera tirkî ya berhemeke Celîlê Celîl, *Mem û Zîn* di sala 1915an de li Helebê di çapxaneyê Huseyin Huznî Mukriyanî de hatiye çapkirin û ev kitêba ewilîn ya çapxaneyê Mukriyanî ye.⁴⁸⁰ Balkêş e ku ev agahî di wergera kurdî ya heman berhemê de, a bi navê *Jiyana Rewşenbiri û Siyasa Ya Kurdan (Di Dawiya Sedsala 19'a û Destpêka Sedsala 20'a de)* nîne. Min jî di derbareyê vê çapa *Mem û Zînê* tu agahiyek din nedît.

Çapa *Mem û Zînê* ya Stembolê paşê dibe sebebê hepskirina weşangerê wê: Hemzeyê Muksî, ku ji vê çapê re pêşgotin nivîsîbû, di darizandina sala 1925an de ji ber vê kitêbê deh sal cezayê hepsê lê dibirin.⁴⁸¹ Hemze, piştî ku sê sala di girtîgehê de dimîne, di sala 1928an de bi efûya giştî tê berdan. Piştî berdanê Hemze demekê li Stembol, Misir û Libnanê dimîne, paşê diçe Binxetê yanî Sûriyeyê⁴⁸² û *Mem û Zîna* ku li Stembolê

⁴⁷⁵ *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, amd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, r. 192-194.

⁴⁷⁶ H.b., r. 195-196.

⁴⁷⁷ Lütîfî (Ahmed Ramiz), *Emîr Bedirhan*, r. 64-68.

⁴⁷⁸ Silopî, *Doza Kürdistan*, r. 37.

⁴⁷⁹ Kamal Fuad, *Kurdische Handschriften*, r. 6, 87-88, 124-128, vgz. Mehmet Malmisanlı, "Osmanlı Döneminde Basılan Kürtçe Eserler" *Tarih ve Toplum*, j.54 (Haziran 1988), r. 61.

⁴⁸⁰ Celîl, *Kürt Aydınlanması*, r. 93.

⁴⁸¹ Hasan Hişyar Serdî, *Görüş ve Anılarım*, weş. Med. İstanbul, 1994, r. 277; Nureddin Zaza, *Bir Kürt Olarak Yaşamım*, weş. Mezopotamya, Huddinge, 1994, r. 99.

⁴⁸² Veysel Aydeniz, *Müküslü Hamza Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi*, weş. Nûbihar, İstanbul, ç. 2, 2013, r. 93-95.

çapkiribû vê carê di sala 1947an de li Helebê çap dike.⁴⁸³ Ev çap hem bi “dîbace”ya xwe hem jî bi mîzanpaja xwe kopyeya çapa Stembolê ye, lê qelîteya wê li gorî çapa Stembolê qels e. Li ser bergê çapa Stembolê “Ji neşriyata Civata Te’mîma Me’arif û Neşriyata Kurdan Hejmar: 1” dinivîse. Li ser çapa Helebê “Ji neşriyata Jîn Hejmar: 2” dinivîse.

Mem û Zîn, di dema Osmaniyan de sê caran li tirkî tê wergerandin. Wergervanê ewil Ehmed Faîq e û wergera xwe di sala 1730î de tamam kiriye. Ev werger li tîpên latinî jî hatiye veguhastin.⁴⁸⁴ Wergervanê duyem Ebdulezîz Xalis e û wergera xwe di 1906an de qedandiye. Ev werger wekî destxet maye û nehatiye weşandin. Dîroka wergera sêyem trajîktir e, ji ber ku wergervanê wê Zulfîqar Fethî ji tîrsa ku tiştê wê bê serê wî vê “ewraq-i muzirre”yê dişewitêne, ji ber vê yekê jî deqê vê wergerê ne li ber dest e.⁴⁸⁵ *Mem û Zîn* di sala 1992an de li zimanê swêdî⁴⁸⁶, 2001ê de jî li frensî⁴⁸⁷ tê wergerandin.

Mem û Zîn, di sala 1967an de li Hewlêrê, 1960î de li Bexdayê, 1962yan li Moskovayê, 1988an li Urmiyeyê çap dibe.⁴⁸⁸ M. Emîn Bozarşan, di sala 1968an de *Mem û Zînê* derbasî tîpên latinî dike û tevî wergera wê ya tirkî li Stembolê çap dike. Tevî ku hin beytan ew bi xwe sansûr dike jî kitêb tê qedexekirin, ew jî tê darizandin.⁴⁸⁹ Paşê Wezaretê Çand û Turizmê ya Komara Tîrkiye bi xwe di sala 2010an de *Mem û Zînê* tevî wergera wê ya tirkî çap dike.⁴⁹⁰ Ev yek di çapemeniyê de gelek deng veda, ji ber ku di dîroka Komara Tîrkiyeyê de cara ewil bû ku saziyeke fermî kitêbeke kurdî çap dikir. Lê pîrsgirêkek hebû; amadekarê vê kitêbê ne kurdîzan bû. Kadri Yıldırım, li ser kêmasî û xeletiyên vê weşanê kitêbeke rexneyê nivîsand⁴⁹¹ û *Mem û Zîn*, bi lêkolîneke berfireh û tevî wergera wê ya bi tirkî ji nû ve amade kir.⁴⁹²

⁴⁸³ H.b., r. 106-107. Kunyeya vê çapê ev e: Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Çapxaneyê Aras, Heleb, 1947, 139 r.

⁴⁸⁴ Ahmet Faik, *Mem O Zîn*, amd. Sırrı Dadaşbilge, İstanbul, 1969, Matbaa Teknisyenleri Basımevi, XVI+244 r.

⁴⁸⁵ Abdurrahman Adak, “Di serdema Osmaniyan de li pey rêça Ehmedê Xanî: Sê *Mem û Zînên* bi Tirkî”, *Nûbihar*, j.120 (havîn 2012), r. 16.

⁴⁸⁶ *Mem och Zîn*, wer. Robert Alftan-Gisbärt Jänicke, Sara Förlag, Stockholm, 1992.

⁴⁸⁷ Ahmedê Xanî, *Mem et Zîn*, wer. Sandrine Alexie-Akif Hasan, L'Hartmattan, Paris, 2001, 336 r.

⁴⁸⁸ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, amd. M. Emîn Bozarşan, weş. Deng, ç.3, Stenbol, 2010, r. 87-98.

⁴⁸⁹ H.b., r. 97-98.

⁴⁹⁰ Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, amd. Namık Açıkgöz, weş. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2010, 448 r.

⁴⁹¹ Kadri Yıldırım, *Kültür Bakanlığı'nın Mem û Zîn Çevirisine Eleştirel Bir Yaklaşım*, weş. Avesta, İstanbul, 2011, 208 r.

⁴⁹² Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Avesta, İstanbul, 2010, 426 r.

Nusxe

Tevî hemû lêgerîna xwe min di tu kitêbxaneyên fermî yên li Tirkî nusxeya *Mem û Zînê* ya ku di sala 1919an de çapbûye peyde nekir. Huseyn Şemrexî ji kitêbxaneya xwe ya şexsî nusxeyeke vê çapê bi min re parve kir, jê re minetdar im, lê ew jî ji destpêk û ji dawiyê kêmbû. Li Kitêbxaneya Berhemên Destxet ya Suleymanîye (Stembol) nusxeya çapa 1947an heye lê ew jî dawiya wê kêmbû e: B: Sami Benli, H.X: 00982.

1.2.3.6. Gaziya Welat -Kitêba Ewil-, ‘Ebdurehîm Rehmî, R. 1335 (1919), Çapxaneya Necm-i İstîqbal, Stembol, 24 r.

‘Ebdurehîm Rehmî, di kovara *Jînê* de helbestvanê herî çalak e. Bi qasî ku min dît di tevahiya *Jînê* de bîst û yek helbestên wî yên bi kurdî hatine weşandin. Mijara helbestên ‘Ebdurehîm Rehmî cur bi cur in. Lê welatperwerî, rewşa kurdan ên sereke ne. Dîsa nezanîn, hejarî, bêîtîfaqî û rojeva kurdan wekî avakirina Komeleya Jinên Kurd, nûnertiya Şerîf Paşa ya di Konferansa Aştîyê ya Parisê jî ji helbestên wî re bûne tema.

Gaziya Welat, kitêba helbestê ya ‘Ebdurehîm Rehmîyê Hekarî ye. Hassanpour ji Vilçevskî neql dike ku *Gaziya Welat* ji sê cildan pêk tê⁴⁹³ lê îro di destê me de Kitêba Ewil û Kitêba Diwê tenê hene.

Di cildê yekemê *Gaziya Welat* de çardeh helbest hene. Li binê her helbestê dîroka nivîsandina wê jî heye. Temamê helbestan berê di kovara *Jînê* de hatine belavkirin. Li gorî dîwanê navê helbestan û hejmara *Jînê* ku helbest tê de hatiye weşandin wiha ye: Bang (j.1), Qewî bi Xarina Ze‘îfan Dijîn (j.2), Destê Tenê Deng jê Na‘êt (j.5), Selaya Paşîvê (j.6), ‘Eşqa Welat (j.2), Bê Hêvî Nebin (j.9), Ji bo Nesla Têt (j.8), Sersal (j.14), Nûr (j.15), Nezanîn (j.17), Heyyaelesselat (j.13), Mirovînî (j.18), Deng (j.3), Nalîna Sêwîkî (j.11).

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0114961
2. Kitêbxaneya Yapı Kredi Sermet Çifter, H.X: 014571

⁴⁹³ Hassanpour, *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil 1919-1985*, r. 300.

3. Kitêbxaneya Fakulteya Ziman û Dîrok-Erdnîgarî (DTCF) ya Zanîngeha Enqere,
H.X: DTC085691

**1.2.3.7. Encumenî Edîbanî Kurd, amd. Emîn Feyzî Beg, H. Rebî' u'l-ewwel
1339 (1920), Çapxaneya Tercuman-i Heqîqet, Stembol, 142 r.**

Kitêba *Encumenî Edîbanî Kurd* di edebiyata kurdî de yekemîn antolojî ye.⁴⁹⁴ Antolojî ango bi kurdî guldeste, berhevok, bijarte wekî têgeha edebiyatê di wateya neqandin û li hev civandina cureyêke edebî yan jî berhemên şexsekî tê bikaranîn. Wekî antolojiya çîrokan, antolojiya helbestan, antolojiya Ehmedê Xanî, antolojiya helbestên kurdî yê klasîk hwd. Herçendî wekî cure antolojî aîdê edebiyata modern jî be di edebiyata klasîk de jî mînakên vê hene. Di edebiyata klasîk de ji van guldesteyan re mecmûa an jî tezkîre tê gotin.⁴⁹⁵ Ya rastî *Encumenî Edîbanî Kurd* ji ber ku li gel mînakên helbestan agahiyên derbareyê helbestvanan de jî dihewîne zêdetir dişibe tezkîreyê.

Encumenî Edîbanî Kurd bi “Muqeddîme”ya Emîn Feyzî dest pê dike (r. 4-10). Di vê pêşgotinê de Emîn Feyzî têne zimên ku udeba û şerayê kurdan pir in lê berhemên wan nehatine berhevkirin. Ew armanca xwe jî di vê pêşgotinê de diyar dike: Berhevkirin û çapkirina hin helbestên bi kurdiya baban û bi vî rengî nîşandana feyz û zekaya milkî Baban. Piştî vê Emîn Feyzî derbareyê jiyana Nalî, Şêx Riza Talebanî, Mistefa Begê Kurdî, Salim, Mewlewî, Ahî, Ehmedî Kor, Mewlana Xalid Ziyaeddîn û Arif Efendî de agahiyên dide.⁴⁹⁶ *Encumenî Edîbanî Kurd*, di nava xwe de ji panzdeh helbestvanan nêzî sed helbestî dihewîne. Ji bilî van di kitêbê de li bin hin helbestan de ji bedêla navê helbestvan de pirsnişan (?) heye. Dibe ku ev helbest ên anonîm bin an jî Emîn Feyzî helbestvanê wan nizanibe. Kitêb bi “Îfade”ya daner (r. 135), lîsteya navên taybet ên di kitêbê de (r. 136-137), hin te’bîrên kurdê Îran (r. 138), cedwela rast-xelet (r. 139-141) û lîsteya berhemên Emîn Feyzî yê bi tirkî (r. 142) diqede.

⁴⁹⁴ Server Işık, “İlk Kürtçe Şiir Antolojisi Encümen-i Edîbân-ı Kürd ve Süleymaniyeli Emin Feyzi Bey”, *Kürt Tarihi*, j.1 (Haziran-Temmuz 2012), r. 60.

⁴⁹⁵ Ji bo mînak mecmûayêke ku helbestên bi kurdî, tirkî, ‘erebî û farisî dihewîne bnr. Dr. Abdurrahman Adak, “Şeyh Cüneyd-i Zokaydî ve Mahtut Bir Şiir Mecmuası”, *e-şarkiyat*, j.1 (nîsan 2009), r. 133-139.

⁴⁹⁶ Ji bo tîpguhêziya temamê muqeddîmeyê bnr. *Encumenî Edîban*, daner: Emîn Feyzî Beg, amd. M. Xalid Sadînî, r. 27-39.

Balkêş e li Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stembol) bi navê *Muntexebat-i Eş‘ar-i Kurdiyye* [Bijarteya Helbestên Kurdî] nusxeyeke destxet a vê berhemê jî heye. Bi min ev reşbelek yanî musweddeya Emîn Feyzî ye ku gava berhema xwe amade dikir helbestên ku ‘ecibandine pêşî li vê defterê qeyd dikir.

Emîn Feyzî wekî ku di pêşgotinê de jî anîbû zimên, bi armancî nîşandanî dewlemendiya mîrektiya Baban tenê helbestên şairên der û dora Silêmanî girtine berhema xwe. Baldariya wî ya li ser kurdên Baban ne tenê di vê berhemê de xuya dike. Wî di kovara *Jînê* de li ser jêhatîbûna kurdên Baban ên di şer, sin’et û zanistê de du gotarên bi tirkî jî nivîsandine.⁴⁹⁷

Lêkolîner Ibnulemin Mahmud Kemal Inal, ku Emîn Feyzî şexsen nas dikir, di berhema xwe de kurtejiyana wî tevî numûneyên ji helbestên wî weşandiye.⁴⁹⁸ Di vir de *Encumenî Edîban* di nav eserên xeyrî metbû angû neçapkirî de derbas dibe, lê eşkere ye ku ev şaş e. Dîsa li gorî Inal, bi navê *Şuûn-i Kurdistan* berhemeke din a Emîn Feyzî ya neçapkirî heye û ew bi tirkî qala dîroka Kurdistanê, hikûmeta Baban û kurdên Baban dike. Xuya ye ew herdu nivîsên Emîn Feyzî yên di *Jînê* de parçeyên vê berhemê ne. Lê ev berhem îro ne li ber dest e.

Encumenî Edîbanî Kurd, di sala 1983yan de ji alî “Korî Zanyarî Êraq Destey Kurd” ve ji nû ve hate çapkirin.⁴⁹⁹ M. Xalid Sadînî ev xebat derbasî tîpên latinî kir û ew li Stembolê ji nû ve hate weşandin.⁵⁰⁰

Nusxe

1. Kitêbxaneya Destxetan a Millet (Stembol), B: Ali Emiri Farsi, H.X: AEfrs639
2. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0101489
3. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0162123
4. Kitêbxaneya Berhemên Destxet ya Suleymaniye (Stembol), B: Hüdai Efendi, H.X: 01448

⁴⁹⁷ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 967-968, 1037-1039.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. I, amd. Müjgân Cunbur, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, r. 650-657.

⁴⁹⁹ *Encumenî Edîban*, daner: Emîn Feyzî Beg, amd. Lijney Wêje û Kelepor, Çapxaneya Korî Zanyarî Êraq, Bexdad, 1983.

⁵⁰⁰ *Encumenî Edîban*, daner: Emîn Feyzî Beg, amd. M. Xalid Sadînî, weş. Dîwan, Stenbol, 2012, 137 r.

5. Kitêbxaneya Atatürk a Taksim (Stembol), H.X: SEL_Osm_0615

1.2.3.8. Hîngerê Zimanê Kurdî Rehberî Zimanê Herdu Kurdî: Kurmanci-Babanî, R. 1337 (1921), Çapxaneya Necm-i İstîqbal, Stembol, 64+1 r.

Civata Hêvî piştî dawîbûna Şerê Cîhanê yê Yekem ji nû ve dest bi xebatê dike û di vê dewra duyem de xebata wan a herî mezin *Hîngerê Zimanê Kurdî* ye.

Ev kitêb ji bo kesên ku dixwazin hînî kurdî bibin hatiye amadekirin. Ev yek li ser bergê bi gotina “Kürdce öğrenmek isteyenlere lisân rehberidir [Ji kesên dixwazin hînî kurdî bibin re rêberê ziman e]” tê diyarkirin. Di pêşgotina kitêbê de jî tê diyarkirin ku armanca kitêbê hînkirina peyivîna kurdî ye, ji ber vê jî zêde bala xwe nedane rêziman û rastnivîsê.⁵⁰¹

Wekî ku ji navê wê jî tê fêmkirin kitêb du zaravayî ye. Di kitêbê de hemû hevok û nivîs ji bilî tirkîya osmanî, bi kurmancî û babanî ango bi gotina îro soranî ne. Ji ber vê yekê kitêb ji aliyê lêkolînên zaravayî ve jî pir girîng e. Ji bilî vê girîngîyeke din a kitêbê ev e ku “Hîngerê Zimanê Kurdî, yekemîn pirtûka hînkirina zimanê kurdî ye ku ji hêla saziyeke kurdan ve hatiye amadekirin û weşandin.”⁵⁰²

Kitêb bi “Bir İki Söz/Çend Gotin/Çend Qiseyek” dest pê dike. Paşê ders ders dewam dike. Hejmara dersa dawî 15 e, lê dersên 3, 4, 8 û 11an tune ne. Piştî dersan derbasî metnên xwendinê dibe (r. 47-58). Ev metin jî wekî dersan bi tirkîya osmanî, kurmancî û babanî ne. Beşa dawî ya kitêbê “Birkaç Mükâleme/Çend Peyivîn/Çend Qise” ango diyalogên rojane ne (r. 59-64). Di rûpelê dawî de jî rastiya xeletiyên çapê hatine rêzîkirin. Kitêb herçendî hinek belawela xuya bike jî di nava xwe de xwedî sistematîkek e.

Nivîskar an jî amadekarê *Hîngerê Zimanê Kurdî* nediyar e. Ji ber ku li ser kitêbê navê tu kesî tune. Li gorî lêkolîner Sezen Bilir dibe ku kitêb ji aliyê pir kesan ve hatibe nivîsîn, ji ber ku di kitêbê de bikaranînên cuda hene.⁵⁰³ Bi rastî jî ji ber ku kitêb bi

⁵⁰¹ *Hîngerê Zimanê Kurdî*, amd. Koma Xebatên Kurdî di Çavkaniyên Osmanî de, weş. bgst, İstanbul, 2008, r. 44.

⁵⁰² H.b., r. 11.

⁵⁰³ H.b., r. 9.

“herdu kurdî”yan hatiye amadekirin, îhtîmaleke zeîf e ku kesekî nivîsandibe. Dîsa nenivîsandina nav bi xwe jî dibe delîl ku kitêb jî aliyê lijneyekê ve hatibe amadekirin.

Hînkere Zimanê Kurdî, jî aliyê “Koma Xebatên Kurdî di Çavkaniyên Osmanî de” bi koordinatoriya Serhat Bozkurt û Sezen Bilir, li tîpên latinî hate veguhastin û tevî çapa wekxwe (facsimile) ya orjînalê kitêbê di sala 2008an de hate weşandin.⁵⁰⁴ Lêkolîner Zeki Gurur jî li ser vê weşanê danasînek nivîsand.⁵⁰⁵

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0103455

1.2.3.9. Gaziya Welat -Kitêba Diwê-, ‘Ebdurehîm Rehmî, R. 1337 (1921), Çapxaneya Necm-i Îstîqbal, Stembol, 23 r.

Di vê dîwana Ebdurehîm Rehmî de yanzdeh helbest cih digirin. Ji vana du heb, “Fırqet” û “Wislet” di kovara *Jinê* de hatine weşandin. Lê neh hebên din nehatine weşandin, ev yek jî girîngiya vê dîwanê zêdetir dike. Navê hemû helbestên dîwanê li gorî rêza wê ev in: Bêsernav (rista yekem halo ye: Wextê subê ye spêde da), Bêsernav (rista yekem halo ye: Xudê ji me ra go kulû weşrebû), Yekbûn, Fırqet, Wislet, Kew⁵⁰⁶, Hewar, Bihişt, Zozan, Giryay Welat, Loriya Welat.

Nusxe

Nusxeya vê kitêbê lêkolîner Sedat Ulugana bi min re parve kir, wî jî ji ‘Ebdullah Varli wergirtiye, ji herduyan re jî spasdar im.

1.2.3.10. Dîwan-i Es‘ed -Farsî û Tirkî-, el-Hac Mihemed Es‘ed, R. 1337 (1921), Çapxaneya Ewqaf, Stembol, 64+5 r.

⁵⁰⁴ *Hînkere Zimanê Kurdî*, amd. Koma Xebatên Kurdî di Çavkaniyên Osmanî de, weş. bgst, İstanbul, 2008, 126 r.

⁵⁰⁵ Zeki Gürür, “İlk Pratik Kürtçe Öğrenme Kitabı ‘Hînkere Zimanê Kurdî’”, *Toplum ve Kuram*, j.1 (Mayıs 2009), r. 285-289.

⁵⁰⁶ Navê vê helbestê bi herfên ‘erebî wiha hatiye nivîsîn: كف. Bi vî awayî wekî “kef” an jî “kev” dikare bê xwendin lê ji helbestê tê fêmkirin ku mebest “kew” e.

Ji şeş berhemên Mihemed Es'ed Erbilî yek jî *Dîwana* wî ye. Helbestên di *Dîwana* wî de piranî bi farisî, hinek bi tirkî, yek bi 'erebî û yek jî bi kurdî ye.⁵⁰⁷ Tiştên ku vê kitêbê tevî navê wê teze dîke jî ew helbesta kurdî ye.

Helbest bi sernavê “Lisân-ı Kürdîde Bir Gazel”, di rûpelê 31-32yê *Dîwanê* de cih digire. Wekî ku ji sernavê jî diyar e helbest xezel e, ji heft beytan pêk tê û mijara wê ‘eşqê tesewwûfî ye. Beytên ewil û dawî yên vê helbestê ev in:

*Şahî ke ruxî xibte-i xurşîdi sema bî
Aşîq dibî feryadresî lutfî Xuda bî*

*Sûfî betemay bax û beri cennete Es'ed
Haşa ke yibî ribx û cefa zewq û sefa bî*

Di weşaneke nû ya *Dîwana* wî de ev helbesta kurdî ya Mihemed Es'ed bi herfên erebî û wergera wê ya tirkî cih digire.⁵⁰⁸ M. Îrşad Seyda ev xezel hem derbasî tîpên latinî kiriye, hem jî wergerandiye kurmancî.⁵⁰⁹ Selim Temo jî di xebata xwe ya antolojiyê de ev helbest derbasî tîpên latinî kiriye û wergerandiye tirkî.⁵¹⁰

Nusxe

di kitêbxaneyên cur bi cur de gelek nusxeyên *Dîwana* Es'ed hene. Ezê tenê pênc heban binivîsim:

1. Kitêbxaneya TBMM (Enqere), H.C: 73003933, H.X: 197307899.
2. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0109506.
3. Kitêbxaneya Fakulteya Ziman û Dîrok-Erdnîgarî (DTCF) ya Zanîngeha Enqere, H.X: DTC131636.
4. Kitêbxaneya Ataturk a Taksim (Stembol), B.Çavkaniyên Elektronîk, H.X: HCE_Osm_00651

⁵⁰⁷ Ji bo kurtejiyan û nasandina berhemên wî bnr. Hasan Kâmil Yılmaz, “Esad Erbilî”, *DIA*, c. 11, r. 348-349.

⁵⁰⁸ Muhammed Es'ad Erbilî, *Divân-ı Es'ad*, weş. Erkam, İstanbul, 1991, r. 121-122.

⁵⁰⁹ Şêx Es'edê Erbilî, “Xezel”, tîpderbasî û kurmancîkirin: M. Îrşad Seyda, *Nûbihar*, j. 97 (payîz-zivistan 2005), r. 10

⁵¹⁰ Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, weş. Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007, c. 1, r. 514-515.

5. Kitêbxaneyaya Fakulteya Ziman û Dîrok-Erdnîgarî (DTCF) ya Zanîngeha Enqere,
H.X: DTC130628

**1.2.3.11. Dîwana Cizîrî, Şêx Ehmed el-Cezerî (Melayê Cizîrî), R. 1338 (1922),
weş. Mihemed Şefîq el-Arwasî el-Huseynî, Çapxaneyaya Ewqaf-i Islamiye, Stembol,
96 r.**

Melayê Cizîrî, yek ji mezintirîn helbestvanê edebiyata klasîk a kurdî ye. Tenê *Dîwana* wî gihiştiye îro, lê ewê jî têrî navdarbûna wî kiriye. Helbestên wî yên ku ‘eşqa îlahî û tesewwûf ji xwe re kirine mijar li Kurdistanê bi taybetî di nav ehlê medreseyê de dihat jiberkirin û bi aheng dihat gotin.

Ev çapa Stembolê ya *Dîwanê* ji aliyê Mihemed Şefîq Arwasî ve tê weşandin û kitêb bi nivîsa Mihemed Şefîq dest pê dîke. Piştî pêşgotinê, metnê *Dîwanê* jî bi murabbaya “Newaya mutrib çengê fixan avête xerçengê” dest pê dîke, bi tercî’ê benda “Me bi dil nêrgizê xasse divên” diqede. Di rûpelê dawî de Mihemed Şefîq Arwasî li ser temambûna çapê têbiniyekê dideyne û kitêbê bi duayekê diqedîne.⁵¹¹ Dîsa di rûpelê dawî yê kitêbê de helbesteke ‘Ebdurehîm Rehmiyê Hekarî ya li ser Melayê Cizîrî heye. Beyta dawî ya vê helbestê ev e:

*Kurmanc divê her dem fexrê bi te kin elheq
Lakin tu ku Mensûr î rutba te bû [Enelheq]*⁵¹²

Celadet Alî Bedirxan, di kovara *Hawarê* de derbareyê Melayê Cizîrî de evan dibêje: “Mela li cem hemî kurdmancan, nemaze li cem feqehan ewçend nas e ko ne hewce ye ez wesfê wî bidim. Mela şahirekî mitesewif e, diwana wî di sala 1919an de li Stembolê ketiye çapê.”⁵¹³ Xuya ye Celadet sala çapkirina *Mem û Zînê* û ya *Dîwanê* tevlihev dîke Lewre *Dîwana* Mela ne di 1919an de lê di 1922an de ketiye çapê.

Dîwana Mela, cara ewil di sala 1904an de ji aliyê rojhilatnas Martin Hartmann ve li Berlînê çap bûbû. Beriya çapa Stembolê gelek helbestên Melayê Cizîrî di kovar û

⁵¹¹ Ji bo tîpguhêzî û wergera tirkî ya vê nivîsê bnr. Aydeniz, *Seyyid Şefik Arvasî*, r. 49.

⁵¹² Ji bo tîpguhêziya temamê vê helbestê bnr. Aydeniz, *Seyyid Şefik Arvasî*, r. 114.

⁵¹³ *Hawar Cild 2 Hejmar 24-57 (1934-1947)*, amd. Fîrat Cewerî, r. 811.

rojnameyên kurdî yê dema Osmanî de hatibûne weşandin: Di jimara çaran a rojnameya *Kurdistanê* de xezeleke Mela tê weşandin.⁵¹⁴ Di hejmara yekem a kovara *Kurdistanê* de Mihemed Şefîq Arwasî helbesteke Mela diweşîne û werdigerêne tirkî.⁵¹⁵ Di hejmara duyan û çaran a vê kovarê de jî Mihemed Mîhrî du helbestên Mela diweşîne.⁵¹⁶ Di hejmara çardehan a kovara *Jînê* de dîsa helbesteke Mela tê weşandin.⁵¹⁷ Di dehemîn hejmara *Hetawî Kurdê* de jî helbesteke bi sernavê “Mela Ehmed[ê] Cizîrî bona pêxember[ê] axirzeman gotiye” heye⁵¹⁸, lê ev ne helbesta Melayê Cizîrî ye, ya Melayê Bateyî ye.

Dîwana Mela heta niha gelek caran ji nû ve hatiye çapkirin, kunyeya çendek ji van li jêr in:

- Martin Hartmann, *Der Kurdische Diwan des Schech Ahmed von Geziret Ibn 'Omar genannt Mala'i Gizri*, S. Calvary & Co., Berlin, 1904, 414 r.
- *Dîwanî Şêx Ehmed Cizîrî*, weş. Hewlêr, Hewlêr, 1964, 176 r. (bi tîpên ‘erebî)
- *Dîwana Melayê Cizîrî*, weş. Korî Zanyarî Kurd, Bexda, 1977, 645 r. (bi tîpên ‘erebî)
- Melayê Cizîrî, *Dîwan*, amd. Zeynelabidin Zinar, weş. Firat, Stembol, 1986, 320 r.
- Melayê Cizîrî, *Diwan*, amd. Zeynelabidin Kaya, M. Emin Narozi, weş. Roja Nû, Stockholm, 1987, 578 r. (bi tîpên latînî û ‘erebî)
- *Dîwana Melayê Cizîrî*, amd. Tehsîn Îbrahîm Doskî, weş. Spîrêz, Duhok, 2005, 421 r. (bi tîpên ‘erebî)
- Melayê Cizîrî, *Dîwan*, amd. Selman Dilovan, weş. Nûbihar, Stenbol, çapa 1. 2010, çapa 2. 2012, 328 r.
- Melayê Cizîrî, *Dîwan*, amd. Tehsîn Îbrahîm Doskî, weş. Nûbihar, Stenbol, 2012, 488 r. (bi tîpên ‘erebî)

⁵¹⁴ Yener Koç-Serhat Bozkurt, “Du Hejmarên Rojnameya Kurdistan (1908-1909)”, r. 102.

⁵¹⁵ Mihemed, “Mela Ehmedê Cizîrî”, *Kurdistan*, j.1 (30 Kanûn-i Sanî 1335/31ê kanûna paşîna 1919an), r. 6-7; ji bo tîpguhêziya vê nivîsê bnr. Veysel Aydeniz, *Seyyid Şefîk Arvasî*, r. 100-102.

⁵¹⁶ M.M., “Edebiyat-i Kurdiyeden Ba’z Numûneler”, *Kurdistan*, j.2 (9ê sibata 1919an), r. 19-20; *Kurdistan*, j.4 (15ê adara 1919an), r. 38.

⁵¹⁷ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*, c. III, r. 619-621.

⁵¹⁸ *Hetawî Kurd*, j.10 (20 Haziran 1330 / 3yê tîrmeha 1914an), r. 12-13.

- Melayê Cizîrî, *Dîwan*, amd. Emîn Narozi, weş. Avesta, Stembol, 2012, 432 r.

Dîwana Melayê Cizîrî di sala 1994an de li rûsî⁵¹⁹ û 2007an de jî li tirkî⁵²⁰ hate wergerandin. Wergera tirkî ya Osman Tunç, tevî metnê kurdî û destxeta *Dîwanê* ya ji koleksiyona Martin Hartmann, ji aliyê Wezaretê Çand û Turizmê ya Komara Tirkiyeyê ve hate çapkirin. Bi vî rengî Wezaretê piştî *Mem û Zînê* kitêba xwe ya duyem a bi kurdî weşand.⁵²¹

Li ser *Dîwana* Mela şerha herî meşhûr, a Mela Ehmedê Zivingî ye. Ev şerha bi ‘erebî li kurdî jî hate wergerandin.⁵²² Ji bilî vê Abdulmukit Septioğlu -33 qesîdeyên ewil- bi tirkî⁵²³, Celalettin Yoyler bi kurdî⁵²⁴, Abdalbaki Turan jî bi tirkî⁵²⁵ *Dîwana* Mela şerh kiriye. Dîsa M. Nesim Doru li ser felsefe û nêrîna tesewwufî ya Mela xebatek amade kiriye.⁵²⁶

Nusxe

1. Kitêbxaneyê Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0128256
2. Kitêbxaneyê Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0101304
3. Kitêbxaneyê Berhemên Destxet ya Suleymaniye (Stembol), B: Kemal Edip K-oğlu, H.X: 00396
4. Kitêbxaneyê Berhemên Destxet ya Suleymaniye (Stembol), B: Sami Benli, H.X: 01428-002
5. Kitêbxaneyê Berhemên Destxet ya Suleymaniye (Stembol), B: Sami Benli, H.X: 01430 (Dawiya vê nusxeyê kême.)
6. Kitêbxaneyê Fakulteya Îlahiyatê ya Zanîngeha Dicle (Diyarbakir), H.X: 002170

⁵¹⁹ Said Mela, “Wergera Rusî ya *Dîwana* Melaye Cizîrî”, *Çira*, j.3 (îlon 1995), r. 102.

⁵²⁰ Molla Ahmed-i Cezîrî, *Divan*, wer. Osman Tunç, weş. Kent Işıkları, İstanbul, 2007, 344 r. (tenê bi tirkî); Melayê Cizîrî, *Dîwan*, wer: Osman Tunç, ç. 4, weş. Nûbihar, Stembol, 2011, 528 r. (bi kurdî û tirkî).

⁵²¹ Melayê Cizîrî, *Dîwan*, wer. Osman Tunç, weş. Kùltür ve Turizm Bakanlıđı, Ankara, 2012, 229+227 r.

⁵²² Mela Ehmedê Zivingî, *Gerdaniya Gewherî Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*, amd. û wer. Emîn Narozi, weş. Avesta, Stembol, 2013, 3 c., 1672 r.

⁵²³ Abdulmukit Septioğlu, *Melayê Cizîrî Divanı'nın Şerhi*, weş. Nûbihar, İstanbul, 2005, 224 r.

⁵²⁴ *Şiroveya Dîwana Melayê Cizîrî*, amd. Celalettin Yoyler, weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2006, 1087 r.

⁵²⁵ Melayê Cizîrî Divanı ve Şerhi, amd. Abdalbaki Turan, weş. Nûbihar, İstanbul, çapa 1. 2010, çapa 2. 2012, 800 r.

⁵²⁶ M. Nesim Doru, *Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, weş. Nûbihar, İstanbul, 2012, 264 r.

1.2.3.12. Kürdce Dîn Dersleri: Dersa Dîn, ‘Ebdurehîm Rehmî, R. 1338 (1922), Çapxaneyâ Necm-i İstîqbal, Stembol, 16 r.

‘Ebdurehîm Rehmî bêguman di dewra piştî şerê cîhanê de nivîskarê kurd ê herî çalak e. Di navbera salên 1919-1922an de herî kêr pînc kitêbên wî yên bi kurdî têne çapkirin. Yek ji van jî kitêba *Dersa Dîn* e ku mîna *‘Eqîdeya Kurdan* ‘alimtiya ‘Ebdurehîm Rehmî nîşanî me dide, lê vê carê berhem ne menzûm e, pexşan e.

Kitêb bi “Îfade”ya nivîskar dest pê dike (r. 2). Metn bi besmeleyê dest pê dike û piştî sê çar hevokên raveyê derbasî “riknêd îslamê” dibe. Nivîskar pînc rîknên îslamê rêz dike, derbareyê rîknêd ewil kelimeî şhadet de agahî dide û derbasî mijara nimêjê dibe. Jixwe ji rûpelê çara heta dawîya kitêbê mijarê edî nimêj e, rîknên rojî, hec û zekatê qet nehatine ravekirin. Lewre em ji vê kitêbê re “kitêba nimêjê” bibêjin ne xelet e.

Bi berfirehî ravekirina nimêjê normal e, hewce ye em ji bîr nekin ku di dînê îslamê de piştî îmanê mijara herî girîng nimêj e. Berhema *‘Eqîdeya Kurdan* mijara îmanê rave dikir, *Dersa Dîn* jî mijara ‘emelê rave dike û bi vî awayî hevdu timam dikin. Li ser bergê dinivîse ku ev kitêb li ser mezhebê Îmamê Şafîî hatiye nivîsandin. Bi vî rengî ew ji *Türkceden Kürd Lisânına Mütercem İlmihâldir* cihê ye. Ya rastî peyrewên van herdu mezhebên ‘emelê jî di nav kurdên misilman da hene, lê şafîtî belavtir e.

Dîsa li ser bergê dinivîse ku “Tedkîk-i Mesahif ve Mü’ellifât-ı Şer‘iyye Meclisince Tedkîk İdilmiştir” yanî ji aliyê Meclîsa Lêkolîna Mishefan û Berhemên Şerî’etê ve hatiye kontrolkirin. Meclîsa Lêkolîna Mishefan û Berhemên Şerî’etê di sala 1914-1915an de bi armanca qontrolkirina nusxeyên Quranê yên çapkirî û berhemên derbareyê îslamê de hatiye avakirin. Di 12ê hezîrana 1922an de biryar hat standin ku gotarên li ser îslamê teqez ji vir destûrê bistînin.⁵²⁷ Ev berhema ‘Ebdurehîm Rehmî jî ku derbareyê îslamê de ye bi destê vê meclîsê hatiye lêkolînkirin û li gorî ku hatiye çapkirin destûr jî standiye. Ev yek nîşanî me dide ku di vê meclîsê de kesên kurdîzan jî hebûne. Mesela ji sala 1919an heta tîrmeha 1922an –ne yekpare jî be- serektiya vê meclîsê Mustafa Safvet Efendî kiriye ku bi ‘eslê xwe kurdekî ji Rihayê ye.⁵²⁸

⁵²⁷ Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet Ve Din*, weş. Kitap, İstanbul, 2005, r. 69.

⁵²⁸ Sever Işık, “Şeyh Mustafa Safvet Efendi”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 40.

Li paşbergê vê kitêbê, di bin sernavê “Kitêbêd Mektebê” de navê gelek kitêbên kurdî yên çapkirî û yên li ber çapê hene:

Yê hatî çapkirin:

- 1- *Kulîla Xwendinê* (Elifba)
- 2- *‘Eqîda Îmanê* (‘Ulûm-i dîniyye) birinci sene içün
- 3- *Dersa Dîn* (“) ikinci “ “

Yê bêne çapkirin

- 1- *Qisa Pêxemberan* (Tarîx-i îslam) ‘Ebdurehîm
- 2- *Qisa Xelîfeyan* (“) “
- 3- *Serbeher* (Qiraet) “
- 4- *Hijmar* (Hisab) “
- 5- *‘Erdê Xudê* (Coxrafya) “
- 6- *Welat* (“) “
- 7- *Mirof* (Hifzussihhe) “
- 8- *Nûbara Biçûkan* (Luxet) *Hezretî Xanî*
- 9- *Dersa Şerî’et* (‘Ulûm-i dîniyye) ‘Ebdurehîm

Ji heme kitêbêd Kurmancî hatî çapkirin ji bo taliban hazir in.

Ji vê lîsteyê tê fêmkirin ku ‘Ebdurehîm Rehmî û hevrêyên wî ji bo perwerdeya bi kurdî xwastine kulliyatekê amade bikin, lê îro ji vê lîsteyê tenê *Dersa Dîn*, *‘Eqîda Îmanê* û *Nûbara Biçûkan* li ber dest in.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Navendî ya Zanîngeha Ataturk (Erzirom), H.X: 0128133

2. Kitêbên Kurdî yên ku ji Aliyê Mîsyoneran ve Hatine Weşandin

Di dewra Osmanî de qederek kitêbên kurdî ji aliyê civatên mîsyoneran ve hatine çapkirin. Ev hem bi alfabeya xwe hem jî bi konteksta xwe ya dîrokî ji kitêbên ku heta niha me behs kirine cuda ne. Lê ji bo ku em dîmenê giştî yê kitêbxaneyê kurdî ya dewra Osmaniyan bibînin hewce ye em ji van kitêban jî agahdar bin.

Beriya ku em derbasî mijara kitêbên kurdî yên ku ji aliyê mîsyoneran ve di nav sînorê Osmanî de hatine çapkirin bibin pêwist e em Kitêba Muqeddes ango Kitêba Pîroz nas bikin. Kitêba Pîroz ji du beşên mezin pêk tê:

- **Peymana Kevin:** Ev Tewrat e, ango peymana ku Xwedê bi Mûsa Pêxember û gelê Îsraîlê re girê daye. Di kitêba Peymana Kevin de Tewrat, Kitêbên Dîrokî, Zebûr û Nivîsarên Pêxemberan hatine berhevkirin.⁵²⁹
- **Peymana Nû:** Ev kitêba xirîstiyaniyê ye, ango peymana ku Xwedê bi Îsa Pêxember re girê daye. Peymana Nû, di nav gel de zêdetir wekî Mizgînî (Încîl) tê binavkirin lê di yûnaniya kevin de navê wê Evangelîyon e. Peymana Nû ji 27 kitêban pêk tê û zimanê wê yûnaniya kevin e. Ji 27 kitêban çar jê Încîlên ku bi destê Metta, Marqos, Lûqa û Yuhenna hatine nivîsîn in. Dûvre Karê Şandîyan⁵³⁰ ango ‘Emelê Resûlan tê. Ev kitêb bi destê Lûqa hatiye nivîsîn û qala bûyerên pêkhatina civîna bawermendan û belavbûna wê disekine. Piştî wê bîst û yek name tên. Ji van nameyan sêzdeh ên Pawlos, Dido yên Petrûs, sê yên Yuhenna, yek a Aqûb, yek a birayê Aqûb Cihûda û yek jî anonîm e. Di van bîst û yek nameyan de li ser mirina Îsa, rabûna wî, çûna wî ya ezmanan û hatina wî ya diduyan disekin. Di Peymana Nû de kitêba dawî Peyxama Yuhenna ye.⁵³¹ Peyxam, wehya ku ji Îsa pêxember re tê û ji paşerojê agahiyan dide ye. Îsa pêxember jî wê bi riya melaîketek dişîne ji xulamê xwe Yuhenna re û Yuhenna vê kitêbê dinivîse.⁵³²

⁵²⁹ *Încîl (Mizgînî)*, Kitabî Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2005, r. 539.

⁵³⁰ Şandî, ango bi zimanê Yewnanî Apostogolos di maneya qasid, resûl de ye. Îsa, ji nav şagirtên xwe duwazdeh kes wekî qasid peywirdar kirine da ku Încîlê li dunyayê belav bikin. Bnr. *Încîl (Mizgînî)*, r. 544.

⁵³¹ H.b., r. v-vi.

⁵³² H.b. r. 485-486.

2.1. Derbareyê Mîsyoneriyê de

Mîsyon, di wateya wezîfe, peywîr de ye, mîsyoner jî ji kesê wezîfedar, peywîrdar re tê gotin. Lê wekî têgeh ev peyv ji wan kesên ku dîne xirîstiyaniyê belav dikin; ên ku ji bo belavbûna wê dixebitin re tê gotin. Mîsyoneriya xirîstiyaniyê wekî binyada olî xwe dispêre van gotinên Hz. Îsa: "... herin û hemû miletan bikin şagirtên min: Wan bi navê Bav, Kur û Ruhê Pîroz imad* bikin, hemû tiştên ku min li we emir kirine, hîn wan bikin, da ku pêk bînin."⁵³³ Dîsa gotinên mîna "Divê pêşî Mizgînî ji hemû miletan re bê dayîn"⁵³⁴ û "Herin her çar aliyên dinyayê û Mizgînîyê li hemû afirînê bidin bihîstin"⁵³⁵ jî ji mîsyoneriya xirîstiyaniyê re bûye bingeh.⁵³⁶

Li ser fermana Hz. Îsa, mîsyoner li her derî geriyana, civatên mîsyoneriyê ava kirine, Încîl li hezaran ziman û zaravayan wergerandine û li mirovan belav kirine. Li gorî pêşgotina wergereke Încîlê îro li cîhanê nêzî 6800 ziman hene û temamê Peymana Nû li nêzîkî 1200 zimanî hatiye wergerandin.⁵³⁷

2.2. Di Nav Dewleta Osmanî de Mîsyonerî

Civatên mîsyoneran li nav Dewleta Osmanî jî xebat kirine. Bi taybetî di sedsalên nozdehemîn û bîstemîn de, piranî protestan gelek civatên mîsyoneriyê ava dibin û gelek ji wan berê xwe didine Rojhilata Navîn. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), British and Foreign Bible Society [Civata Kitêba Pîroz a Brîtanya û Biyanî-BFBS] mînakê vê ne.⁵³⁸ ABCFM, di sala 1810an de li eyaleta Boston a Amerika ava dibe û hê di sala 1819an de Dewleta Osmanî dixwe nav bernameya xwe ya xebatê û mîsyonerê xwe dişîne vê derê. Bi taybetî piştî Fermana Islahetê ew lez didine xebatên xwe.⁵³⁹ Di sala 1830î de Dewleta Osmanî û Dewletên Yekbûyî yên Amerîka hevpeymanekê imze dikin. Bi vê hevpeymanê we'zên dînî yên mîsyonerên protestan ên

* imad an jî imadkirin: Li gorî baweriya xirîstiyaniyê gava mirov ji dil ji gnehên xwe vedigere, yanî tobe dike, ew tê noqîrin, û piştê jî avê tê derxistin. Ev yek dibe nîşana tobekirin, paqîjbûn û 'efûbûna wî ya ji gnehên. Bnr. *Încîl (Mizgînî)*, r. 528.

⁵³³ (Metta 28/19-20), h.b., r. 69.

⁵³⁴ (Markos 13/10), h.b., r. 100.

⁵³⁵ (Markos 16/15), h.b., r. 109.

⁵³⁶ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DIA*, c. 30, r. 193.

⁵³⁷ *Mizgînî Peymana Nû (Încîl)*, Înstîtûta Welger'andina K'itêba Pîroz, Moskva, 2011, r. 6.

⁵³⁸ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", r. 196.

⁵³⁹ Mehmet Bayrak, *Alevi-Bektaşî Edebiyatında Ermeni Âşıklar (Aşuğlar)*, weş. Özge, Ankara, 2005, r. 62.

Amerîkî tèn misogerkirin, di sala 1836an de li Stembolê yekemîn dêra protestanan tê vekirin û di sala 1848an de jî protestanên nav Dewleta Osmanî wekî cemaeteke cuda tèn qebûlkirin.⁵⁴⁰

ABCfMya ku di sala 1834an de li Stembolê dibistanekê ji bo ermeniyên vedike, paşê li Xarpêt û ‘Entabê jî kolejan vedike.⁵⁴¹ Bi vekirina van mekteban têtikiliyên mîsyonerên protestan û ermeniyên Kurdistanê û kurdên qizilbaş jî zêde dibe. Ya rastî jixwe xebatên mîsyonerên protestan ên Amerîkî zêdetir li wilayetên rojhilat ên Osmanî bû û bandora xwe jî li ermenî û kurdên qizilbaş ên herêmê dikir.⁵⁴²

Padişahê Osmanî ‘Ebdulhemîdê Duyem, li hemberî tevgerên mîsyonerî û ji bo ku ermeniyên û kurdan di nav Osmanî de bigire polîtîkayeke taybet dimeşand. Wî dixwest bi vegotina “İttihad-i İslam” gelên misilman bikişîne ba xwe. Dîsa bi avakirina Alayên Hemîdiye hem kurd bi xwe ve girê dida hem jî li hemberî tevgera ermeniyên hêzeke mezin û herêmî ava dikir. Dîsa bi projeya ‘Aşîret Mektebi [Dibistana ‘Eşîran] zarokên ‘eşîrên ‘ereb û kurdan dianîn Stembolê, li vir perwerde dikirin û bi vî rengî jî ew ‘eşîr dixistine bin bandora xwe.⁵⁴³ Ji bilî van ‘Ebdulhemîdê Duyem bi polîtîkaya “teshîh-i eqaid” ango rastkirina baweriyên dixwest komên wekî ‘elawî, êzîdî û nuseyrî bîne ser îslama sunnî.⁵⁴⁴

2.3. Têtikiliya Mîsyoneran a bi Kurdî re

Têtikiliyên mîsyoneran bi kurdî re digihîje heta 1787an ku kitêba Maurizio Garzoni ya bi navê *Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda* [Rêziman û Ferhenga Zimanê Kurdî] li Romayê çap dibe. Lewre nivîskarê vê kitêbê mîsyonerek e. Di dawiya vê kitêbê de wergera kurdî ya du duayên navdar ên xirîstiyaniyê cih digirin. Ji vana duaya yekem bi navê “Orizone Domenicale” ye, bi îngilîzî “Lord’s Prayer” ango

⁵⁴⁰ H.b., r. 60.

⁵⁴¹ H.b.

⁵⁴² H.b., r. 61.

⁵⁴³ H.b., r. 68-69.

⁵⁴⁴ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, wer. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, ç. 3, 2007, r. 95-96.

Duaya Rebb e.⁵⁴⁵ Ev werger li bajarê Qudsê li ser dîwarê Dêra Pater Noster neqîşandiye û îro jî disekine. Duaya duyem jî “Salutazione Angelica” ango Silavên Melekan e.⁵⁴⁶

Rêziman û ferhenga Garzonî, heta dawiya sedsala nozdehemîn girîngiya xwe muhafeze dike. Di sala 1869an de mîsyonerê ABCFM, vaîzekî Amerîkî, Samuel A. Rhea ku çardeh salan di nav kurdên Colemergê de maye, rêziman û ferhengeke kurdî amade dike: “Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District” [Kurterêziman û Ferhengoka Zimanê Kurdî yê Devera Hekarî].⁵⁴⁷ Di sala 1926an de vê carê keşayekî keldanî ku bi eslê xwe ji Mûsilê ye, li ser devoka Zaxo û Cizîrê *Grammaire Kurde* [Rêzimana Kurdî] amade dike.⁵⁴⁸

Ji rapora 21. a British and Foreign Bible Society [Civata Kitêba Pîroz a Brîtanya û Biyanî-BFBS] em hîn dibin ku hê di sala 1824an de projeyeke wan a wergerandina Peymana Nû li zimanê kurdî heye.⁵⁴⁹ Li gorî rapora 23. a heman civatê, wergera çar încîlan qediyaye, li Tebrîzê ji aliyê çend kesên ku kurdî baş dizanin ve hatiye rastkirin û wergervan ji bo temamê Peymana Nû wergerêne hatiye teşwîqkirin.⁵⁵⁰ Kenneth J. Thomas, derbareyê encama vê wergerê de wiha dibêje: Pîskoposekî katolîk-keldanî yê bi navê Shevriz, xwe dide ber vî karî ku Încîlan ji ‘erebî wergerîne kurdî. Ew di sala 1826an de li Tebrîzê vî karî diqedîne û wergera wî ji aliyê ‘alimên kurdî (Kurdish scholar) ve jî tê revîzekirin, lê ew qet çap nabe.⁵⁵¹

Kitêbên kurdî yên ku ji aliyê mîsyoneran ve di nav sînorên Osmanî de hatine weşandin sê taybetmendiyan wan ên giştî hene:

- Piranî wergerên Încîlê ne: Çi parçe parçe çî jî bi giştî Peymana Nû, di vê dewrê de piranî wergerên Încîlê hatine weşandin. Dîsa kitêbeke alfabe yê û

⁵⁴⁵ Maurizio Garzoni, *Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda*, Roma, 1787, r. 283.

⁵⁴⁶ H.b., r. 284.

⁵⁴⁷ Samuel A. Rhea, “Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District”, *Journal of the American Oriental Society*, v.10 (1872-1880), r. 118-155.

⁵⁴⁸ Salih Akin, *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*, r. 43.

⁵⁴⁹ *The Twenty-First Report Of The British And Foreign Bible Society*, Printed By Augustus Applegath, London, 1825, r. 62.

⁵⁵⁰ *The Twenty-Third Report Of The British And Foreign Bible Society*, Printed By J. Moyes, London, 1827, r. xlv.

⁵⁵¹ Kenneth J. Thomas, “BIBLE viii. Translations of the Bible into other Modern Iranian Languages”, *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 2, pp. 213-214. Min awayê dijîtal ê vê gotarê bi kar anî. Bnr. <http://www.iranicaonline.org/articles/bible-viii>, 05.01.2014.

kitêbeke îlahiyan jî hatiye çapkirin, lê em nikarin van ji Încîlan cuda bihesibênin, Lewre ev jî metnên dînî yên xirîstiyaniyê dihewênin û weke kitêbên arîkar in ji bo xwendina Încîlê.

- Piranî bi tîpên ermenî ne: Ji bilî sê Încîlên dawî ku di demên dawî yên Dewleta Osmanî de bi herfên ‘erebî hatine weşandin, ên din tev bi tîpên ermenî ne.
- Hemû bi lehçeyê kurmacî ne: Ya rastî bi zaravayên din ên kurdî jî wergerên Încîlê hene, lê ne di nav sînôrên Osmanî de hatine weşandin: Di sala 1900î de li Londonê Încîleke bi “Kürdçe Zaza lisanı” angî zimanê kurdî zazakî çap dibe.⁵⁵² Li deverên wekî New York, London û Julfayê jî wergerên Încîlê yên bi zaravayê soranî çap dibin. Bi zaravayê soranî mîsyonerê ku herî zêde kar kiriye Ludvig Olsen Fossum e. Wî di sala 1912an de îlahiyên xirîstiyaniyê bi navê *Kitêbî Şi’ranî Rûhanî* wergerandine kurdî, di sala 1919an de jî hem wergera wî ya çar Încîlan (*Încîlî Muqeddesî*, New York) hem jî gramera wî (*A Practical Kurdish Grammar*, Minneapolis) çap bûye.

Herçendî ABCFM pêşketîtir xuya bike jî di karê wergerandina Încîlan bal bi kurdî ve civatên herî çalak BFBS û American Bible Society [Civata Kitêba Pîroz a Amerîkî-ABS] ne. Li gorî kovara *Kurdish Facts and West-Asian Affairs*ê ABS, “sister organisation” angî “rêxistana bira” ya BFBSê ye.⁵⁵³

Kitêbên kurdî yên ku ji aliyê mîsyoneran ve di nav sînôrên Osmanî de hatine weşandin ev in:

2.3.1. Încîl Xudeê me Îsa el Mesîh e Nivîsandin bi Destê Madteos, wer. Stepan, Stembol, 1856, 112 r.

⁵⁵² Ercan Çağlayan, “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, di nav: *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, weş. Bingöl Üniversitesi, Ankara, 2011, r. 281-282. Di arşîva Osmanî de derbareyê vê incîla zazakî de belgeyek heye. Li gorî vê, ev Încîl ji aliyê BFBSê ve bi herfên ‘erebî li Londonê hatiye çapkirin û nusxeyên wê ji Bexdadê wê ji Îranê re bêne şandin. Bnr. BOA. MF.MKT, 662/20, Dîrok: 21/C/1320 (H), 25.09.1902 (M).

⁵⁵³ “NO FULL BIBLE IN KURDISH YET”, *Kurdish Facts and West-Asian Affairs*, j.5, r. 15.

Ev yekemîn wergera Încîlê ya bi kurdî ku ji aliyê BFBSê ve hatiye weşandin, bi tîpên ermenî ye. Di kitêbê de tenê Încîla Madteos (Matta) cih digire. Wergervanê wê Stepan li Diyarbekirê ji bo mîsyonerên Amerîkî dixebitî.⁵⁵⁴

Nusxe

1. British Library (Londra), B: Asia, Pacific and Africa Collections, St Pancras Reading Rooms, H.X (Shelfmark): 14997.a.3.

2. Cambridge University, B: University Library: Order in Anderson Room, H.X (Classmark): BSS.509.1.E56.1.

2.3.2. Încîl Xudeê me Îsa el Mesîh e Nivîsandin bi Destê Madteos Marqos Luqa û Yanna, wer. Stepan, Stembol, 1857, Çapxaneyaya Kayol, 398 r.

BFBSya ku di 1856an de Încîla Madteos bi destê xebatkarê xwe Stepan wergerandibû kurdî, di 1857an de her çar Încîlan bi hev re werdigerêne û çap dike. Kitêb bi tîpên ermenî ye û beşên wê bi vî rengî ne:

- Încîla Madteos, r. 1-112
- Încîla Marqos, r. 113-184
- Încîla Luqas, r. 185-307
- Încîla Yanna, r.308-398

Nusxe

1. School of Oriental & African Studies (SOAS), H.X (Shelfmark): EB85.471 /135028.

2. Cambridge University, B: University Library: Order in Anderson Room, H.X (Classmark): BSS.509.1.E57.1.

2.3.3. Aypenaran Alifbe Cuz Kurmancî û Ermenî, amd. Migirdiç Vartabed Dikranyan, Stembol, Çapxaneyaya H. Muhendisyan, 1860, 55 r.

⁵⁵⁴ H.g.

Ev kitêba alfabeyê ji aliyê keşayê ermeniyân ê Kurdistan û Palû Migirdîç Vartabed Dikranyan ve ji bo hînkirina zarokên ermenî yê li Kurdistanê ku bi zimanê ermenî nizanin hatiye amadekirin. Di nava kitêbê de hin metnên sivîk, gotin û helbestên dînî yê xirîstiyaniyê cih digirin.⁵⁵⁵ Ji bilî van metnan ev kitêb xizîneyeke din jî di nava xwe de dihewîne, ew jî ferhengeke kurdî-ermenî ye. Ferhad Pîrbal, li ser vê kitêbê wiha dibêje:

*This translated book had many firsts: It was the first educational book for children; the first book to interpret the Bible; the first book to write history in Kurdish; the first book to include illustrations in Kurdish; the first Kurdish book in the Armenian alphabet; and the first Kurdish-Armenian dictionary. The dictionary contains more than 300 Kurdish-Armenian words.*⁵⁵⁶

[Gelek taybetiyên sereke yê vê kitêba wergerandî hene: Ew kitêba pedagojîk a yekem ji bo zarokan bû; kitêba yekem a ku încîl şîrove kiribû; kitêba yekem a ku dîrok bi kurdî nivisîbû; kitêba yekem a ku îllustrasyonên bi kurdî di hundirandin bû: Kitêba kurdî ya yekem bû ku bi alfabeya ermenî hatibû nivîsandin; û ferhenga yekem ya kurdî-ermenîkî bû. Di nav ferhengê de ji 300î zêdetir peyvên kurdî-ermenîkî derbas dibin.]

Malpera bi navê Kurdish Academy of Language vê kitêbê wekî yekemîn kitêba dersê ya kurdî (textbook) dinirxîne. Heman malper dibêje ku ev kitêb li Erîvanê hatiye weşandin.⁵⁵⁷ Ev agahî xelet e, kitêb ne li Erîvanê, li Stembolê çap bûye.

Kitêbeke mîna vê, dîsa bi tîpên ermenî di 1868an de li New Yorkê çap dibe. Navê kitêbê *Tasakirkê Kurmancî* an jî *Dasagirkê Kurmancî* ye, tasakirk an jî dasagirk, tê wateya kitêba dersê ku îngilîz dibêjin textbook.⁵⁵⁸ Ev kitêb ji aliyê American Tract Society ve hatiye weşandin.

⁵⁵⁵ Malmisanlı, “Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine”, r. 59.

⁵⁵⁶ Ferhad Pîrbal, “Kurdish literature in the former Soviet Union Republic of Armenia”, The Kurdish Globe, <http://www.kurdishglobe.net/article/B52EC5D43965EF9E07D3D82AB11AA62A/Kurdish-literature-in-the-former-Soviet-Union-Republic-of-Armenia-.html>, 10.01.2014.

⁵⁵⁷ Kurdish Academy of Language, “The first Kurdish Textbook from 1860”, <http://www.kurdishacademy.org/?q=node/766>, 25.07.2013.

⁵⁵⁸ “Avedikyan Ermenice-Türkçe-İngilizce Sözlük”, <http://www.avedikyan.com/avedikyangiris.aspx?dil=tr>, 14.01.2014.

Derbareyê têkiliyên ermeniyên bi kurdî re, Charles Noelê ku di sala 1919an de bi wezîfeyê fermî li Kurdistanê geriyaye tiştêkî balkêş dibêje: “Bi rastî jî li hin herêmên kurdan ermenî ji bilî kurdî zimanekî din nizanin.”⁵⁵⁹

Nusxe

1. Kitêbxaneya TBMM (Enqere), H. Cih: 198803347, H.X: 198810408 û 198810408. (Ev nusxe du perçe ye.)
2. Nusxeya elektronîk bnr. <http://www.calameo.com/read/000504709a62d40c6b5dc>, 10.01.2014.

2.3.4. Peymanê No ê Xoîyê me Îsa el Mesîh, wer. J. G. Bliss û yên din, Stembol, Çapxaneya A. H. Boyacyan, 1872, 624+3 r.

Ev Încîla ku ji aliyê ABSê ve hatiye weşandin, bi tîpên ermenî ye. Li gorî kovara *Kurdish Facts and West-Asian Affairs* wergervanê wê J. G. Bliss, li herêma Levant (Rojhilatê Behra Spî) yek ji xebatkarên ABSê bû.⁵⁶⁰ Li gorî Kenneth J. Thomas, ji bilî çar încîlan -ev jixwe 1857an de hatibûne weşandin- beşên din yên vê Peymana Nû keşayekî ermenî yê bi navê Tamo wergerandine.⁵⁶¹

Di vê kitêbê de hemû beşên Peymana Nû, wekî her çar Încîl, ‘Emelê Resûlan, Nameyên Şandî cih digirin. Beşên kitêbê bi vî rengî ne:

- Încîla Madteos, r. 3-79
- Încîla Marqos, r. 80-129
- Încîla Luqas, r. 130-213
- Încîla Yanna, r. 214-275
- ‘Emelê Resûlan, r. 276-358
- Name, r. 359-584
- Wehî (Peyxama Yûhenna), r. 585-624

⁵⁵⁹ Noel, *Kürdistan 1919*, r. 156.

⁵⁶⁰ “NO FULL BIBLE IN KURDISH YET”, r. 15.

⁵⁶¹ Thomas, “BIBLE viii. Translations of the Bible into other Modern Iranian Languages”, *Encyclopædia Iranica*.

Nusxe

1. School of Oriental & African Studies (SOAS), H.X (Shelfmark): EB87.421 /135029.
2. Cambridge University, B: University Library: Order in Anderson Room, H.X (Classmark): BSS.509.1.E72.1.
3. Cambridge University, B: University Library: Ancient India & Iran Trust Library, H.X (Classmark): G7B 12.
4. British Library (Londra), B: Asia, Pacific and Africa Collections, St Pancras Reading Rooms, H.X (Shelfmark): 14997.a.2.

2.3.5. Yerkaranê bi Kurmancî, Xarpêt, Çapxaneyya Kallaca, 1880, 3+108 r.

Yerkaran bi zimanê ermenî tê wateya kitêba îlahiyan ku bi îngilîzî jê re hymn-book tê gotin.⁵⁶² Ev kitêba bi tîpên ermenî jî wergera kurmancî ya beşek îlahiyên xristiyanîyê dihewîne.

Tosinê Reşîd ji van îlahiyan heşt heb derbasî tîpên latinî kirine û ew di kitêba Mehmet Bayrak de hatine weşandin.⁵⁶³

Nusxe

Min li tu kitêbxaneyan nusxeya vê kitêbê nedît. Lê Zakarya Mildanoğlu ji arşîva xwe qismek jê bi min re parve kir, jê re minetdar im.

2.3.6. Încîla Rabbê me Hisos Kristos ku Madteos Nivîsî, Stembol, Çapxaneyya A. H. Boyacyan, 1891, 148 r.

Ev Încîla Matta ku ji aliyê ABSê ve hatiye weşandin, bi tîpên ermenî ye. Li ser bergê wê, bi tirkiya osmanî ev hatiye nivîsîn:

Ma ‘ârîf-i ‘umûmiye nezâret-i celîlesinin 27 Rebî‘u’l-evvel 309 ve 19 Teşrîn-i evvel 307 târîhli ve 693 numaroli ruhsâtnâmesiyle neşr olunmuşdır

⁵⁶² “Avedikyan Ermenice-Türkçe-İngilizce Sözlük”, <http://www.avedikyan.com/avedikyangiris.aspx?dil=tr>, 20.07.2013.

⁵⁶³ Bayrak, *Alevi-Bektaşî Edebiyatında Ermeni Âşıklar (Aşuğlar)*, r. 702-705.

Mesârîfî Amerika Baybîl Şerketî tarafîndan tesvîd olûnarak tab‘ olunmuşdur

[Bi destûra Wezaretê Perwerdeyê ya di dîroka 27 Rebî‘ulewwel 309 û 19 Teşrîn-i evvel 307 (31ê çiriya pêşîna 1891ê) û bi numroya 693yan hatiye weşandin.

Mesrefên wê yên çapê ji aliyê Civata Kitêba Pîroz a Amerîka ve hatiye dayîn.]

Nusxe

1. Cambridge University, B: University Library: Order in Anderson Room, H.X (Classmark): BSS.509.1.E91.1; BSS.509.1.E91.2.

2.3.7. Încîla Rabbê me Hisos Kristos ku Marqos Nivîsî, Stembol, Çapxaneyê A. H. Boyacyan, 1911, 87 r.

2.3.8. Încîla Rabbê me Hisos Kristos ku Luqas Nivîsî, Stembol, Çapxaneyê A. H. Boyacyan, 1911, 148 r.

2.3.9. Încîla Rabbê me Hisos Kristos ku Yanna Nivîsî, Stembol, Çapxaneyê A. H. Boyacyan, 1911, 109 r.

2.3.10. ‘Emelê Resûlan, Stembol, Çapxaneyê A. H. Boyacyan, 1911, 138 r.

ABSê, piştî ku Încîla Madteos weşand bi bîst salî vê carê her sê Încîlên din û beşa ‘Emelê Resûlan li Stembolê û dîsa tîpên ermenî çap dike. Li gorî Eric M. Nort wergervanê van Încîlan sê kesên bi navê “Amirkhanian, Der Ghazarian û Abalahadian” in.⁵⁶⁴ Kovara *Kurdish Facts and West-Asian Affairs* jî heman navan dubare dike û dibêje ev her sê kes jî ermenî ne.⁵⁶⁵

Nusxe

1. Kitêbxaneyê Zanîngeha Cambridge, B: Order in Anderson Room, H.X: BSS.509.1.F11.1, BSS.509.1.F11.2, BSS.509.1.F11.3, BSS.509.1.F11.4.

⁵⁶⁴ Eric M. North, *The Book of a Thousand Tongues*, Harper & brothers Publishers, New York-London, 1938, r. 200.

⁵⁶⁵ “NO FULL BIBLE IN KURDISH YET”, r. 15.

2.3.11. Încîla ‘Îsayê Mesîh li ser Nivîsîna Matta, Stembol, Çapxaneyaya Agop Matyosyan, 1922, 104 r.

2.3.12. Încîla ‘Îsayê Mesîh li ser Nivîsîna Markus, Stembol, Çapxaneyaya Agop Matyosyan, 1923, 106-167 r.

2.3.13. Încîla ‘Îsayê Mesîh li ser Nivîsîna Luqa, Stembol, Çapxaneyaya Agop Matyosyan, 1923, 169-271 r.

Încîlên ku heta niha me rêz kiribûn tev bi tîpên ermenî bûn, lê ev her sêyên dawî bi herfên ‘erebî ne. Li ser bergê her sêyan jî heman agahî dinivîse:

Ji ‘ezmanê eslîy yûnanî hatiye tercume kirin

Ji terefî Civata Kutuba Muqeddesî Emerîkayî

Di çapxaneyaya Agob Matyosyan da hatiye çapkirin

Di Istanbulda

“Civata Kutuba Muqeddesî Emerîkayî” ABS ye. Tevî ku sala çapkirina wan cuda ye jî ji jimara rûpelên wan tê fêmkirin ku ev Încîl berdewamên hev in. Lê Încîlek ji vê rêzê kêm e: Încîla Yuhenna.

Li gorî Eric M. Nort, ê ku ev her sê Încîl derbasî tîpên ‘erebî kirine (transliterated) Henry H. Riggs e.⁵⁶⁶ Kovara *Kurdish Facts and West-Asian Affairs* jî dibêje Rahib Henry H. Riggs di sala 1922an de *Încîla Matta û Markus*, piştî salekê jî *Încîla Luqa* amade kiriye.⁵⁶⁷

Ya rastî ne li ser berg ne jî di naveroka kitêbê de agahiyek nîne, bê ka kê ew derbasî herfên ‘erebî kiriye. Lê gava em li jiyana Henry H. Riggs dinêrin ev ihtîmal bi hêz dibe: Riggs (1875-1943), ji malbateke mîsyoner a Amerîkî ye. Li Sêwasê hatiye dinê, li Minnesota perwerde dîtiye. Di navbera salên 1907-1910an de li Xarpêtê serekîtiya Koleja Firatê kiriye. Di navbera salên 1912-1917an de dîsa li Xarpêtê karê mîsyoneriyê meşandiye.⁵⁶⁸ Di sala 1911an de li ser rewşa dînî ya herêma Dêrsimê raporek amade

⁵⁶⁶ North, *The Book of a Thousand Tongues*, r. 200.

⁵⁶⁷ “NO FULL BIBLE IN KURDISH YET”, r. 15. Xuya ye di nişandina salan de xeletiyek heye, lewra ya rastî *Încîla Matta* 1922an yê *Markus* û *Luqa* 1923an de çap bûne.

⁵⁶⁸ Cengiz Özakıncı, “Sivas’lı Misyoner Henry H. Riggs’in 1911 Dersim Raporu”, *Bütün Dünya*, j.2012/2, r. 71-72.

kiriye û ev di kovara *The Missionary Review of the World* de hatiye weşandin.⁵⁶⁹ Ji kurtejiyana Riggs tê fêmkirin ku ew bi kurdan re têkildar e û bi kurdî jî dizane. Li gorî vê mimkun e ku di amadekirina van Încîlan de rola wî hebe.

Kenneth J. Thomas, ji bilî Riggs, navê A. N. Andrus jî dinivîse. Li gorî wî, American Boards yanî ABCFS van herdu kesan dixebitêne û di sala 1922an de *Încîla Matta* û *Markus*, di sala 1923an de jî *Încîla Luqa* çap dike.⁵⁷⁰

Kurtejiyana A. N. Andrus yanî Dr. Alpheus Newell Andrus piştî mirina wî, tevî wêneyekî wî di kovara *The Missionary Herald* de tê weşandin. Li gorî vê kurtejiyanê, Andrus di sala 1843an de li New Yorkê hatiye dinyayê, 50 salî li Tirkîyeyê mîsyonerî ji ABCFSê re kiriye. Wî dixwest ku xebatên xwe yê mîsyoneriyê bi wergerandina kurdî ya Peymana Nû bi tac bike. Ew heta beşa pêncemîn a *Book of Revelation* (Peyxama Yûhenna, bi îngilîzî Apocalypse) çê jî dike lê ‘emrê wî têrî qedandina wê nake û ew di 12ê kanûna paşîna 1919an de li cihê ku lê bûbû wefat dike. Li gorî nivîskarê kurtejiyanê ev wergera kurdî ya bi herfên ‘erebî, ji bo xilasbûna nijada kurd, di dinyayê de belgeya herî girîng e û niha kopyeya wê wekî du beş li Stembolê ye.⁵⁷¹

Derbareyê jiyana Andrus a li Kurdistanê ev agahî li ber destê me ne: Ew û jina wî Louisa di nîsana 1868an de tene Tirkîyeyê. Andrus wê gavê 24 salî bû. Piştî ku şeş meha li ser ‘erebî xebitî, bi salane 1000 dolar meaşî li mîsyona Mêrdînê tê wezîfedarkirin. Ew li Mekteba Îlahiyatê ya Mêrdînê wezîfe dike, li gundan digere û di sala 1877an de dibe serekê mîsyonê.⁵⁷² Ji çavkaniyeke din jî -sal û meh tevlihev jî bin-em hîn dibin ku di sala 1916an de Andrus pêşî ji Mêrdînê sirgûnî Sêwasê, paşê jî bi egerên ‘eskerî sirgûnî Stembolê dibe. Îhtîmalek mezin jî ji Stembolê vedigere welatê xwe Amerîka û li wir wefat dike.⁵⁷³ Sala derxistana Andrus a ji Kurdistanê beramberî salên qirkirina Ermenîyan tê (1915), dibe ku sedemên ‘eskerî ew be.

⁵⁶⁹ Ji bo wergera Tirkî ya vê raporê bnr. Cengiz Özakıncı, h.g., r. 73-82.

⁵⁷⁰ Thomas, “BIBLE viii. Translations of the Bible into other Modern Iranian Languages”, *Encyclopædia Iranica*.

⁵⁷¹ R. Stanley M. Emrich, “Dr. Andrus, of Mardin”, *The Missionary Herald*, Volume 115, No: 3 (March 1919), r. 107-108.

⁵⁷² İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, weş. Beyan, İstanbul, 2008, r. 403-404.

⁵⁷³ *Vinton Book Copy Volume III Near East*, The Congregational Library, Boston, bédîrok, r. 82. Lînk: <https://ia600508.us.archive.org/18/items/vintonbookarmeni03vint/vintonbookarmeni03vint.pdf>, 07.01.2014.

Eger Andrus di karê xwe yê wergerê de gihabe heta *Book of Revelation* jixwe ji sedî nodê *Peymana Nû* qedandiye. Îhtîmalek mezin piştî mirina wî Henry H. Riggs li ser destxetên wî dixebite û ev her sê Încîl çap dibin.

Gelo çima beşên din ê wergerê nehatine weşandin? Ya rastî dema ku werger hatine weşandin pir nazik e, êdî Dewleta Osmanî bi temamî dimire û rejîma nû li Tirkiyeyê kontrolê digire destê xwe. Îhtîmaleke zeîf e ku civatên mîsyoneran piştî 1923yan karibin weke dema Osmanî rehet kar bikin. Ya din jî Riggs, êdî ne li Stembolê ye, ew di navbera salên 1923-1940î de li Bêrûdê wezîfedar e.⁵⁷⁴

Thomas dibêje ku ev her sê Încîl ABCFM çapkirine, lê li ser bergan navê ABSê dinivîse. Helbet ABS, ABCFM û BFBS ji hev du cuda jî bin ji ber ku armanca wan yek e, bi hev re têkildar in.

Nusxe

1. Kitêbxaneya Zanîngeha Cambridge, B: Order in Anderson Room, H.X: BSS.509.1.F22.1, BSS.509.1.F22.2, BSS.509.1.F22.3.

2. Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, PDF'a van her sê Încîlan di Pirtûkxaneya xwe ya dijîtal de weşand. Lînk: <http://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pirtuk=1643>, 06.11.2013.

⁵⁷⁴ Cengiz Özakıncı, "Sivas'lı Misyoner Henry H. Riggs'in 1911 Dersim Raporu", r. 72.

3. Weşangerên Kurd

Weşangerên kurdî yên dewra Osmanî -Diyarbakirli Haziq Efendî û weşanên mîsyoneran ne tê de- di heman demê de endamên tevgerên kurdî ne. Mîna Kurdîzade Ehmed Ramîz, Mihemed Şefîq Arwasî û Hemzeyê Muksî. Em dikarin ji bo weşangerên kovar û rojnameyên kurdî jî heman tiştî bibêjin. Mîna ‘Ebdurehman Bedirxan, Pîremêrd, Sureyya Bedirxan hwd. Ev yek jî têkiliya tevgera kurdî û weşangeriya kurdî nîşan dide.

Yekemîn komeleya weşanê ya kurdî jî di sala 1919an de li Stembolê bi navê KBZWKê tê avakirin: Ew, kitêba xwe ya yekane *Mem û Zînê* bi serkeftin çap dike. Ji daxuyaniya Civata Hêvî tê fêmkirin ku piştî *Mem û Zînê* ew dixwazin “Dîwana Nalî û Dîwana Melayê Cizîrî û mîrasên edebî yên Elîyê Herîrî, Feqîyê Teyran, Mistefa Begê Kurdî, Şêx Qadir û Şêx Riza bîn weşandin, ku hemî jî dîroka edebîyata Kurdî bi xeml û xêzên dewlemend û rengîn dadigirin.”⁵⁷⁵ Lê zextên dualî (Hikûmeta Osmanî ya li Stembolê û tevgera Mustafa Kemal a li Enebolê) mîna projeyên siyasî yên KBKê rê nadine projeyên wê yên kulturî jî. KBZWKê di rêzîknameya xwe de armancên pir mezin û hêja dane ber xwe lê xuya ye çapxaneyê wê jî nebû.⁵⁷⁶

Emê di bin vî sernavî de li ser du weşangerên mezin ên kurdî bisekinin: Kurdîzade Ehmed Ramîz, Mihemed Şefîq Arwasî.

3.1. Kurdîzade Ehmed Ramîzê Licêyî

Kitêbên ku Ehmed Ramîz çapkirine gelek jê li ber dest in, lê gava em bixwazin jiyana wî bixwênin ev ewqas ne rehet e. Derbareyê jiyana wî de agahiyeke herî zelal ee e ku wî qet memûrtî yan jî tu karên fermî nekirine. Lewre ew di “Reşbelek”ê de dibêje ku wî hîç meaş nestandîye.⁵⁷⁷ Ji ber ku tu karê fermî nekiriye di arşîva Osmanî de sicîla wî jî nîne. Bi rastî bi saya wan sicîlan derbareyê kesayetên wê dewrê gelek agahî têne bi destxistin, lê ji bo Ehmed Ramîz em ji vê mehrûm in.

⁵⁷⁵ Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî *Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. V, r. 959-960.

⁵⁷⁶ Hassanpour, “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 101-102. Ji bo rêzîknameya vê komeleyê bnr. Bozarslan, *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. II, r. 467-471.

⁵⁷⁷ “Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramîzê Licêyî”, amd Mesûd Serfiraz-Bahadîn Hawar, r. 8.

Derbareyê jiyana Ehmed Ramîz de sê çavkaniyên sereke hene: *Doza Kürdüstana Zinnar Silopi*, kurtejiyana ku Malmîsanij amade kirî⁵⁷⁸ û “Reşbelek”a wî bi xwe. Bi arîkariya van û çend çavkaniyên din emê hewl bidin ku wî nas bikin:

Kurdîzade Ehmed Ramîz ji Licê ye. Sala zayîna wî li gorî weşana nû ya kitêba *Emîr Bedirxan* 1878 e, lê ev sal ji kû û çawa peyde kiriye em nizanin ji ber ku çavkanî nîşan nedane.⁵⁷⁹ Li gorî Zilkîf Xweşhêvî jî Ehmed Ramîz, di 1878an de li gundê Xosorê li ser qeza Licê hatiye dinyayê.⁵⁸⁰ Di belgeyeke arşîva Osmanî de navê wî “Ehmed Ramîz-i Kurdî bin ‘Ebdullah” derbas dibe.⁵⁸¹ Ji vir em hîn dibin ku navê bavê wî ‘Ebdullah e. Derbareyê destpêka jiyana wî, perwerdeya wî ya ewil tu agahiyek di destê me de nîne.

Navê Ehmed Ramîz, di nav tevgera kurdî de cara ewil bi KKEQê derbas dibe. Ew, yek ji endamên vê komeleyê bû, ku Fîkrî Efendiyê Diyarbekirî di sala 1900î de ava kiriye.⁵⁸² Ehmed Ramîz di sala 1904an de îltîcayî Misrê dike. Li vê derê li el-Ezherê perwerdeyê dibîne. Piştî ku diçe Misrê jî têkiliya xwe bi KKEQê re qut nake û li wir jî li ser hesabê vê komeleyê dixebite. Sedema îltîcaya wî polîtîk e yan na em esseh nizanin lê ew li Misrê bi muxalifên ‘Ebdulhemîdê Duyem re têkilî dideyne, di nav wan de bi mêranî û jêhatîbûna xwe bal dikişîne.⁵⁸³ Ehmed Ramîz bi xwe jî muxalifekî tûj ê ‘Ebdulhemîdê Duyem e. Gava padîşah fermana sirgûnkirina malbata Bedirxaniyan dide kitêbeke bi navê *Emîr Bedirxan* dinivîse û di vê kitêbê de bi zimanekî tund rexne li wî dike. Li ser bergê vê kitêbe dinivîse ku hasilata vê kitêbê ji komeleya KKEQê re ye. Naxwe di sala 1907an de jî ev komele hê heye û Ehmed Ramîz yek ji endamên wê ye.

Di heman salê de (1907) Ehmed Ramîz, *Mewlûda Bateyî* cara ewil wekî kitêb çap û belav dike. Balkêş e, ev herdu kitêb jî li çapxaneyê Îctîhadê, ya ku xwediyê wê ‘Ebdullah Cewdet e, têne weşandin û di kovara *Îctîhadê* de jî îlanê wan hene. ‘Ebdullah Cewdet yek ji avakarên Îttihad-i Osmanî ye ku ev bizava ITCê ye û ew di nav Jonturkên

⁵⁷⁸ Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, r. 44-50.

⁵⁷⁹ Lütîfî (Ahmed Ramiz), *Emir Bedirhan*, amd. Koma Xebatê ya di Çavkaniyên Osmanî de Kurd, rûpela kurtejiyana Ehmed Ramîz.

⁵⁸⁰ Zilkîf Xweşhêvî, “Kurdîzade Ehmed Ramizê Liceyî”, r. 9.

⁵⁸¹ BOA.İ.HB, 107/1330/S-033, Dîrok:15/S/1330 (H), 04.02.1912 (M), ji bo tîpguhêziya temamê belgeyê bnr. Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 124-125.

⁵⁸² Silopi, *Doza Kürdüstan*, r. 25; Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 16-18.

⁵⁸³ Silopi, *Doza Kürdüstan*, r. 25-26.

muxalifê ‘Ebdulhemîdê Duyem de kesekî pêşeng e. Ev yek jî derdora ku Ehmed Ramîz di nav de ye nîşanî me dide.

Ehmed Ramîz piştî îlankirina Meşrûtiyeta Duyem vedigere Stembolê û tevli tevgera kurdî dibe. Ew di nav KAPKê û weşana wê ya *RAPKê* de (1908) cih digire⁵⁸⁴, herwiha yek ji avakarên KBZKê ye (1910).⁵⁸⁵ Zinnar Silopî dibêje ku wî mudîrtiya mekteba kurdî ya ku vê komeleyê li Stembolê vekiribû kiriye⁵⁸⁶ lê ev şaş e. Mudîrê vê mektebê ‘Ebdurrehman Bedirxan bû.⁵⁸⁷ Dîsa li gorî Silopî, Xelîl Xeyalî, Mîrîkatibzade Cemîl û Ehmed Ramîz ji bilî vê mektebê çapxaneyeye kurdî jî ava kiriye.⁵⁸⁸ Ya rastî gava em li kitêbên ku Ehmed Ramîz weşandine dinêrin, ew li çapxaneyên cuda cuda hatine tebi’kirin. Yanî xuya ye çapxaneyeye wî bi xwe nîne. Em tenê çapxaneya *Elîfbayê Kurmancî* nizanin belkî ew di vê çapxaneya ku Zinnar Silopî qal dike de hatibe çapkirin, lê ew jî di sala 1909an de yanî berî avabûna KBZKê çap bûye.

Ehmed Ramîz di sala 1910an de di nava hewldanên derxistina du rojnameyên cuda de cih digire: Ya yekem bi navê *Kirmanç* e, zimanê wê bi tirkî û kurdî, xwedî û mudîrê wê Ehmed Ramîz e û di 23 Mart 1326/5ê nîsana 1910an de destûrê wergirtiye. Ya duyem bi navê *Eşîret* e, zimanê wê tenê tirkî ye, xwediyê wê Ehmed Sureyya, mudîrê wê jî Ehmed Ramîz e û di 30 Eylul 1326/13ê çiriya pêşîna 1910an de destûr werdigire.⁵⁸⁹ Em ji van herdu rojnameyan re jî tenê hewldan dibêjin ji ber ku îro tu nusxeyeke wan li ber destê me nîne.

Ehmed Ramîz û Bedîuzzeman Seîdê Kurdî, îhtîmaleke mezin li Stembolê hevdu nas dikin û di nav KAPKê û KBZKê de bi hev re dixebitin. Lewre Bedîuzzeman jî yek ji avakarên KBZKê ye. Ehmed Ramîz paşê weşangeriya du kitêbên Bedîuzzeman Seîdê Kurdî dike: Ew di sala H. 1326an de *Nutuk* di H.1328an de jî *İki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi Yâhûd Dîvân-i Harb-i ‘Orfî: ve Sa ‘îd-i Kurdî* (çapa duyem) diweşîne. Ji

⁵⁸⁴ H.b., r. 164.

⁵⁸⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler Cilt: II Mütareke Dönemi*, weş. Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1986, r. 214-215.

⁵⁸⁶ Silopî, *Doza Kürdüstan*, r. 26.

⁵⁸⁷ Demir, “Kürd Meşrutiyet Mektebi”, r. 76.

⁵⁸⁸ Silopî, *Doza Kürdüstan*, r. 23.

⁵⁸⁹ Ahmet Ali Gazel-Şaban Ortak, “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete Ve Mecmualar (1908-1927)” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 7, j.1 (2006), r. 232, 245. Di gotarê de ji ber ku navê rojnameya ewil *Kirmanç* nivîsiye min jî wilo veguhast lê îhtîmaleke mezin navê rast ê rojnameyê *Kirmanc* an jî *Kurmanc* e.

İki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi Yâhûd Dîvân-i Harb-i 'Orfî: ve Sa'îd-i Kurdî re bi serenavê “îfade-i naşir” pêşgotineke balkêş jî dinivîse.⁵⁹⁰ Di kitêba *Nutuk* de jî balkêşiyek heye: Di bergê hundir de navê naşir (weşanger) “Kutubxane-i İctîhad sahibi Ehmed Efendî” dinivîse. Herwiha di îlaneke rojnameya *Yeni Mujdeyê* de jî gotineke bi vî rengî heye:

Kütübhâne-i İctihâd

*Memâlik-i Osmâniyyenin her tarafında okunması istifâde olunması îcâb iden: dînî, fennî, siyâsî, târîhî her dürlü âsâr-ı ma'rûfe ve bedî'enin mahall-i furûhtıdır. Sipârîş idilen her yere gönderilir: Dersa'âdet Dîvân Yolu Diyarbekirli Ahmed Râmzî*⁵⁹¹

[Kitêbxaneyê İctîhad: Cihê firotina hemû berhemên navdar û baş ên dînî, zanistî, siyasî û dîrokî ye ku hewce ye li hemû welatê Osmanî bêne xwendin û sûd ji wan bê wergirtin. Ji her derî re sîparîş têne şandin. Li Stembolê Dîwan Yolu Ehmed Ramziyê Diyarbekirî]

Em baş dizanin ku çapxane û kovareke bi navê *İctihad* heye. Vê çapxaneyê bi sernavê Kutubxane-i İctîhad qederek kitêb jî çap kiriye, lê em dîsa baş dizanin ku xwediyê wê ‘Ebdullah Cewdet e.⁵⁹² Naxwe dibe ku ev İctîhadeke cuda be? Belgeyeke arşîva Osmanî vê ihtîmalê pûç dîke: Belge derbareyê kitêba Dozy a bi navê *Tarih-i İslamiyet* de ye. Ev kitêba ku ji aliye ‘Ebdullah Cewdet ve hatiye wergerandin, li Misrê di sala 1908an de di çapxaneyê İctîhadê de tê çapkirin. Kitêb ji ber naveroka xwe ji aliye derdorên îslamî ve pir tê rexnekirin, wergervanê wê jî tê sucdarkirin. Dawiya dawî kitêb ji aliye rayedarên Osmanî ve tê qedexekirin.⁵⁹³ Niha di vê belgeya arşîvê de tê behskirin ku hin nusxeyên vê kitêbê wê transît derbasî Rûsya bibin, ji bo vê jî destûr tê xwestin. Ê ku bi vî karî re elaqedar dibe, ji bo destûrê daxwaznameyê dide jî

⁵⁹⁰ Bedî'uzzaman, *İki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi Yâhûd Dîvân-i Harb-i 'Orfî: ve Sa'îd-i Kurdî*, Artîn Asaduryan ve Mahdûmları Matba'ası, İstanbul, H. 1328, r. 3-8.

⁵⁹¹ *Yeni Mujde*, No:5 (8 hezîran 1325 / 21ê hezîrana 1909an), r. 8. Xuya ye di vî îlanê de şaşiyek heye; ji bedêla Ehmed Ramîz, Ehmed Ramzî hatiye nivîsandin. Mudîr û nivîskarê rojnameya *Yeni Mujde* M. Bedrî ango Bedriyê Meletyeyî ye. Wî berê rojnameyên mîna *Şerq, Şerq we Kurdistan û Mujde* derxistibû, her wiha di *RAPKê* de jî çend nivîsên wî hene. Ji bo jiyannameya wî ya berfireh bnr. Murat Issı, “Bir Osmanlı Kürt Aydını Malatyalı Bedri”, *Toplumsal Tarih*, No:212 (Ağustos 2011), r. 30-37.

⁵⁹² Derbareyê kovara *İctihadê* de bnr. Nazım H. Polat, “İctihâd”, *DIA*, c. 21, r. 446-448; Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 99-100.

⁵⁹³ İbrahim Hatiboğlu, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyetine Yöneltilen Tenkitler”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, j.3 (1999), r. 197-213.

“Kutubxane-i İctihad sahibi Ehmed Ramîz” e.⁵⁹⁴ Naxwe ihtîmala ku ‘Ebdullah Cewdet û Ehmed Ramîz şîrîkê hev bin xurttir e. Jixwe hevnasîna herduyan digihe heta bi Qahîre; ma Ehmed Ramîz *Mewlûda* Bateyî û kitêba *Emîr Bedirxan* ne li çapxaneyê İctihadê çap kiribûn?

Ehmed Ramîz di sala 1909an de *Elîfbayê Kurmancî*, di sala 1911an de jî *Xulasî ‘Eqaid* çap dike. Di dawiya *Xulasî ‘Eqaid* de nivîsara wî ya bi navê “Reşbelek” jî heye ku tê de wan fikrên xwe yê “kurdperest” têne zimên. Dîsa li paşbergê vê kitêbê navê çar kitêbên xwe yê li ber çapê dinivîse. Zinar Silopi jî navê van çar berhemên Ehmed Ramîz dinivîse⁵⁹⁵ lê îro yek ji wan jî li ber destê me nînin. Tenê ji navê wan jî tê fêmkirin bê kitêbên çiqasî girîng in:

- *Xetaya Selef û Xelef*
- *Îxtara Ferat û Dicle (yaxûd) Gazî û Hewara Nabeyna Nehran*
- *Sebebê Paşvemana Kurdan (yaxûd) Kurd û Kurdistan*
- *Hîmaya Me'arif û Hîmayenekirina Me'arif*

Ehmed Ramîz ne tenê kitêbên kurdî, yê bi tirkî jî çap dike: Di sala 1912an de ji ber ku cur’etî çapkirina sê kitêbên ne munasib (*Dîwançe-i Dehrî*, *Mebûsanîmîza Hediye* û *Heqîqet-i Hal*) kiriye, dijberiya hikûmetê ji xwe re kiriye meslek, karekî wî yê daîmî û îkametgaheke wî ya diyar nîne, rewşa wî ya berê û niha gumanbar e, ji aliyê îdareya orfî ve ji Stembolê tê sirgûnkirin.⁵⁹⁶

Bi rastî çîroka sirgûnkirin û ‘efûkirina Ehmed Ramîz dûr û dirêj e û ewqasî jî balkêş e. Herwiha ev çîrok rûyê totalîter û kiryarên qirêj ên ITCê jî nîşanî me dide:

Huseyîn Kamî yê ku bi mexlesa Dehrî hîcwiyeyan (helbestên rexne û tinazê) li ser ITCê û rayedarên wê dinivîse û di kovar û rojnameyan de belav dike, dixwaze van menzûmeyên xwe wekî kitêb çap bike. Ehmed Ramîz wê gavê wî hişyar dike ku ev karekî xeter e, lê Huseyîn Kamî îsrar dike, lewre bi rêya menzûmeyan fikrên wî hêsantir belav dibin û xelq şaş dimîne ku çawa kesek dikare wan rayedaran rexne bike. Li ser vê

⁵⁹⁴ BOA. Mv. 146/50, Dîrok: 22/Za/1328 (H), 25.11.1910 (M).

⁵⁹⁵ Silopi, *Doza Kürdistan*, r. 26.

⁵⁹⁶ BOA. İHB, 107/1330/S-033, Dîrok 15/S/1330 (H), 04.02.1912 (M) vgz. Malmîsanîj, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, r. 124-125.

Ehmed Ramîz hemû berpirsiyariya çapkirina kitêbê digire ser xwe û di sala R.1327/M. 1911-1912an de *Dîwançe-i Dehrî* çap dike. Lê hê kitêb nehatî belavkirin polîs bi ser çapxaneyê de digirin û hemû nusxeyan derdest dikin. Ehmed Ramîz û Huseyîn Kamî herdu jî têne binçavkirin lê Ehmed Ramîz hemû berpirsiyariya kitêbê digire ser xwe û dibêje tu têkiliya Huseyîn Kamî pê re nîne. Bi vî awayî wî xilas dike, lê ew ji aliyê dîwana herba orfî ve sirgûnî bajarê Kastamonu dibe (16 Kanûn-i Sanî 1327/12ê kanûna paşîna 1912an).⁵⁹⁷

Huseyîn Kamî ji aliyekî ve di taya xwe de ye, ji ber tîrsa suîqesdekê, ji aliyê din ve li ber Ehmed Ramîz dikeve. Hemşeriyê Ehmed Ramîz jî ji wî rica dikin ku ji bo xilasbûna wî xeyret bike. Huseyîn Kamî ji bo çareserkirina meseleyê serî li rayedarên hikûmetê dide, ew sê şertan dideynine ber wî: Ji bo betalkirina sê hîcwiyyên wî yên li ser Tel'et Paşa wê medhiyeyekê ji bo wî binivîse, wê sond li ser Quranê û namûsa xwe bixwe û bi nivîskî jî beyan bike ku careke din li ser ITCê menzûm an jî pexşan tiştêkî nenivîse û wê meaşê hikûmetê qebûl bike.⁵⁹⁸

Huseyîn Kamî li hemberî van şertan heyirî dimêne, hikûmetek çawa tenezzulî tiştên halo biçûk dike? Lê zêde wextê wî nîne, ji ber ku sê mehê din bi minasebata salvegera Meşrûtiyeta Duyem wê 'efû bê îlankirin û ji bo ku Kurdîzade Ehmed Ramîz jî têkeve nav vê 'efûyê hewce ye Huseyîn Kamî van şertan pêk bîne. Ew di nav dudiliyê de ye, bi hevalên xwe yên di nav HIFê de dişewire û ew biryar dide ku şertê sondê qebûl neke, meaşê ku bidin jî ji bo debara wî ji Kurdîzade Ehmed Ramîz re bişiyê. Rayedarên hikûmetê li ser sondê zêde îsrar nakin lê medhiyeyê teqez dixwazin.⁵⁹⁹

Di vê pêvajoyê de Huseyîn Kamî bi nameyekê Ehmed Ramîz ji rewşê û biryarên xwe hayedar dike. Bersiva Ehmed Ramîz hem derbareyê şexsiyeta de wî hem jî derbareyê jiyana wî ya sirgûniyê de agahiyan dihewîne: Berî her tiştî Ehmed Ramîz pereyan qebûl nake, Lewre ew pereyên millet in û hewce ye ji bo mearîfê bîne xerckirin. Ji ber vê yekê ew dibêje ku wan pereyan bidine “Mekteba Îttîhadî Osmanî” ku çendek berê ji ber ku Huseyîn Kamî li wir konferans dabû, ketibû ber xezeba ITCê û ji avahiya

⁵⁹⁷ Hüseyin Kâmi, *Dehrî Dîvançesi*, amd. Ahmet Tanyıldız, weş. Akademik Kitaplar, İstanbul, 2013, r. 193-194. Ji bo tîpguhêziya belgeya arşîvê ya derbareyê sirgûnkirina Ehmed Ramîz de bnr. Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakir'de Kürt Milliyetçiliği*, r. 124-125.

⁵⁹⁸ Kâmi, *Dehrî Dîvançesi*, amd. Ahmet Tanyıldız, r. 197-198.

⁵⁹⁹ H.b., r. 198-200.

xwe hatibû derxistin. Li gorî nameya Ehmed Ramîz, piştî ku ew gihaye Kastamonuyê cihde teklîfa yewmiyeyê (pereyên rojane) lê kirine, lê wî bi gotina “ez pereyên xefiyeyan (sîxuran) qebûl nakim” ev red kiriye û ji rojnameyên Stembolê re telgrafên protestoyê şandine. Ew niha bi firotina rojname û kitêban debara xwe dike.⁶⁰⁰

Li ser vê bersiva birûmet a Ehmed Ramîz, Huseyîn Kamî û hevalên wî serê xwe ditewînin. Huseyîn Kamî bi gotina Ehmed Ramîz dike û meaşê ku hikûmet didiye, bexşî wê mektebê dike. Lê ji bo medhiyeyê dem her hindik dibû û êdî sebra rayedarên hikûmetê jî nemabû. Rojekê Xwedê îlham didiyê û Huseyîn Kamî medhiyeyekê li ser Tel'et Paşa dinivîse. Ya rastî ev helbest hîcwiyyeyeke ku weke medhiye xuya dike lê rayedarên hikûmetê vê fêhm nakin û bi vî rengî ew şertê medhiyeyê jî bi cih tê. Di vê medhiyeya ku di eslê xwe de hîcwiye ye, beyta bi Ehmed Ramîz re têkildar ev e:

Âsafâ lutfuna mazhar ola “Kürdîzade”

*Nefesi kokdı onun ekl iderek sûm û basal*⁶⁰¹

[Wezîro, bila li ber lutfâ te bikeve Kurdîzade, (lewre) ji xwarina sîr û pîvazan bêhna devê wî genî bû.]

Ehmed Ramîz piştî çend meh sirgûniyê di 1ê tebaxa 1912an de tê ‘efûkirin. Navê wî di lîsteya kesên ku hatine ‘efûkirin de di rêza 111. de wekî “Diyarbakirli kitabcî Ehmed Ramîz Efendî” cih digire û ev lîste di rojnameya fermî ya Dewleta Osmanî *Teqwîm-i Weqayi*’ de tê weşandin.⁶⁰²

Ehmed Ramîz û Huseyîn Kamî îhtîmalek mezin hevdu ji Misrê nas dikin. Lewre Huseyîn Kamî jî di dema ‘Ebdulhemîdê Duyem de sê sala li Misrê dimêne û gava Meşrûtiyeta Duyem tê îlankirin vedigere Stembolê.⁶⁰³ Huseyîn Kamî yê ku muxalifê ‘Ebdulhemîdê Duyem bû, îhtîmaleke mezin piştî bûyera 31ê Adarê, dibe muxalifê ITCê jî. Ew li ser kêmasî û xeletiyên rayedarên dewletê hîcwiyyeyan dinivîse û yek ji kesên

⁶⁰⁰ H.b., r. 199.

⁶⁰¹ Ji bo orjînalê nivîsa Huseyîn Kamî ya bi herfên ‘erebî û temamê vê helbestê bnr. “Bir Hakîkatî Tezâhürü” di nav: *Dîwançe-i Dehrî*, Nâşiri Kurdîzade Ehmed Ramîz, ç. 2, İstanbul, Metbee-i Amedî, 1330, r. 125-140. Ji bo tîpguhêziya latînî ya temamê vê nivîsê û helbestê bnr. Kâmî, *Dehrî Dîwançesi*, amd. Ahmet Tanyıldız, r. 193-205.

⁶⁰² “İstanbulda müteşekkil Dîvân-ı Harb-i ‘Örfî mahkûmlarından ve idâreten nefy idilenlerden mazhar-ı ‘afv-ı ‘âlî olanların esâmîsidir.” *Teqwîm-i Weqayi*’, No:1193 (19 Temmûz 1328/ 1ê tebaxa 1912an), r. 2.

⁶⁰³ Kâmî, *Dehrî Dîwançesi*, amd. Ahmet Tanyıldız, r. 15.

armanca tîrên wî Tel'et Paşayê ku rayedarê herî pîlebilind ê ITCê ye. Huseyîn Kamî ji aliyê fikrî ve îttîhad-i îslam ango yekîtiya misilmanan ji aliyê rêveberiya dewletê ve jî adem-i merkezîyet ango rejîmeke ne navendî diparêze.⁶⁰⁴ Ji nivîs û kirinên wî diyar e ku Ehmed Ramîz jî van nêrînan dihebîne û ev yek jî dostaniya Huseyîn Kamî û Ehmed Ramîz xurttir dike.

Ehmed Ramîzê ku li Misrê bi Jonturkan re tevdiqerîya, îro çima bûye muxalîfê ITCê? Ev bi veguherîna ITCê re têkildar e. ITC, êdî ne tevgereke azadîxwaz û pîrreng e; ew piştî bûyera 31ê Adarê dibe totalîter, di pêvajoya şerê Balqanan de jî dibe tirkperest. Ji ber vê yekê normal e ku Ehmed Ramîz têkiliya xwe bi wan re birîbe û hetta bûbe muxalîfê wan. Ne tenê ew, Mewlanzade Rif'et, Şerîf Paşa, 'Ebdullah Cewdet, Lutfî Fikrî jî muxalîfê ITCê bûn.⁶⁰⁵ 'Ebdullah Cewdet, ji ber gefên kuştinê yê ITCê di navbera salên 1915-1918an de nikare kovara xwe ya bi navê *Îctîhadê* derbixe.⁶⁰⁶

Di mînakê Huseyîn Kenan Paşa de jî me dîtibû, kurdên ji ITCê nerazî di nav muxalîfê wê HIFê de cih digirin. Xuya ye rewşa Ehmed Ramîz jî bi vî rengî ye. Li gorî Ismail Goldaş, Ehmed Ramîz, Mewlanzade Rif'et û Şerîf Paşa endamên HIFê ne.⁶⁰⁷

Ehmed Ramîz piştî ku ji sirgûniyê vedigere, bi du salan (R. 1330/M. 1914-1915) ew her sê kitêbên ku Dîwana Herba Orfî ango rejîme eskerî ne munasib didît li pey hev diweşêne. Ev jî li hemberî rejîma ITCê wêrekiya wî nîşan dide.

Yek ji wan kitêbên ne munasib ku Ehmed Ramîz piştî vegera xwe ya Stembolê çap dike *Dîwançe-i Dehrî* ye û li gorî çavkaniyan Huseyîn Kamî îhtîmaleke mezin piştî vê çapa duyem tê sirgûnkirin.⁶⁰⁸ Eger ev agahî rast be em dikarin bibêjin ku îhtîmaleke hê mezintir Ehmed Ramîz jî dîsa tê sirgûnkirin. Balkêş e, piştî vê salê êdî em qet tevgereke Ehmed Ramîz nabînin. Ismail Goldaş gava listeya endamên KBKê û KBZWKê rêz dike

⁶⁰⁴ H.b., r. 28-30.

⁶⁰⁵ Malmisaniy, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, r. 51-56.

⁶⁰⁶ H.b., r. 100.

⁶⁰⁷ Li gor. Bnr. *Kürdistan Teâlî Cemiyeti*, r. 15.

⁶⁰⁸ Kâmî, *Dehrî Dîwançesi*, amd. Ahmet Tanyıldız, r. 26. Xuya ye Ahmet Tanyıldız, sala 1330î hîcrî dihesibîne û wekî 1911-1912 derbasî mîladî dike. Bi min ev şaş e. Ji ber ku çapa yekem a *Dîwançeyê* di sala 1327an de tê kirin û hê di çapxaneyê de ji aliyê polîsan ve tê desteserkirin. Ehmed Ramîz jî di encama vê de di sala 1912an tê sirgûnkirin. Ne mimkun e ku salên 1327 û 1330î teqabulî heman salê bikin.

navê Ehmed Ramîz jî dinivîse.⁶⁰⁹ Lê ez ne bawer im ku Ehmed Ramîz di nav van tevgeran de be û hetta wê dewrê li Stembolê jî be. Lewre ne nivîs ne jî weşanên wî xuya dikin. Kesekî mîna Ehmed Ramîz wêrek ku ne li hemberî rejîma ‘Ebdulhemîdê Duyem ne jî ya ITCê serî ditewîne, ne mimkin e ku bi vî rengî bêdeng bimîne.

Malmîsanij di lêkolîneke xwe de dinivîse ku Mihemed Mîhrî ji Kurdîzade Ehmed Ramîz ders wergirtiye.⁶¹⁰ Lê diyar e ew dersiamê mizgefta Fatîhê Şehrî Ehmed Ramîz û Kurdîzade Ehmed Ramîz tevlihev dike.

Derbareyê mirina Ehmed Ramîz de agahiya yekane ya Zinnar Silopi ye, ew jî gumanbar e. Li gorî Silopi wî rojên xwe yê dawî li nav kurdên Şamê derbas kir û tirba wî jî li Şamê li taxa kurdan e.⁶¹¹ Lê Osman Sebrî û Nûreddin Zaza herdu jî di nameyên xwe yê ku ji Malmîsanij re şandine de dibêjin “Me li Sûriye kesekî wiha qet nas nekiriye û navê wî jî nebihîstiye.”⁶¹²

Ehmed Ramîz hem di “Reşbelek” a xwe de hem jî di ricayên di kitêbên ku weşandine de eşkere têne zimên ku ew weşangeriya kitêbên kurdî ji bo xizmeta kurdan dike. Di gotara xwe ya “Reşbelek” de navê xwe “Xidmetkarê Kurdmancan Ehmed Ramîz” dinivîse. Ev yek jî têkîliya weşangeriya kitêbên kurdî û fikra kurdayetiyê nîşanî me dide.

3.2. Mihemed Şefîq Arwasî

Mihemed Şefîq Arwasî, di sala 1884an de li gundekî Hîzanê yê navçeya Bidlîsê tê dunyayê. Perwerdeya dînî ji malbata xwe û li Wanê li medreseya Horhorê wergirt.⁶¹³ Ew di sala 1912-1913an de tê Stembolê û li wir tevî tevgera kurdî dibe; di nav Civata Hêvî û KBKê de cih digire.⁶¹⁴

Mihemed Şefîq Arwasî jî di dewra Osmanî de weşangerekî mezin ê kurdî ye. Kitêba herî girîng a ku çapkiriye *Dîwana Melayê Cizîrî* ye. Di nav kitêbên kurdî yê di dema

⁶⁰⁹ Göldaş, *Kürdistan Teâlî Cemiyeti*, r. 43, 71.

⁶¹⁰ Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, r. 56-57.

⁶¹¹ Silopi, *Doza Kürdistan*, r. 26.

⁶¹² Malmîsanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, r. 49.

⁶¹³ Aydeniz, *Seyyid Şefik Arvasi*, r. 15, 19.

⁶¹⁴ Aydeniz, h.b., r. 32-35.

Osmaniyan de çapbûne de piştî *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî kitêba herî girîng ev *Dîwan* e. Wî ji vê çapê re pêşgotinek jî nivîsandiye. Di vê pêşgotinê de derbareyê weşandina *Dîwana Mela* de wiha dibêje: “Weqta ku teb‘ û neşirkirina vê dîwanê min ji bo miletê xwe xidmet dizanî û ji bo xo jî feyzekî me‘newî hesab dikir eger çi hal û zeman jî musa‘id nebûn lakîn bi ‘ewn û ‘inayeta Xudayê te‘ala me dest tebi‘kirina wê kir.”⁶¹⁵

Xuya ye wekî Kurdîzade Ehmed Ramîz, Mihemed Şefîq jî çapkirina kitêbên kurdî ne bi armancên ticarî lê bi dilxwaziya kurdewarî dike. Jixwe li gorî Veysel Aydeniz, Mihemed Şefîq ji bo çapkirina kitêban pereyên hewce bi hewldanên xwe peyde dikir.⁶¹⁶ Komara Tîrkiye pişt re wê hesabê vê xizmetguzariyê ji Mihemed Şefîq bipirse; di doza sala 1925an de ji ber çapkirina *Dîwana Mela* wê deh sal cezayê hepsê lê bibire.⁶¹⁷ Îhtîmaleke mezin Mihemed Şefîq di ‘efûya giştî ya di sala 1928an de tê berdan.⁶¹⁸

Li gorî Veysel Aydeniz û Mufid Yuksel Mihemed Şefîq *Mewlûda* Bateyî (1912) û *Newbehara* Ehmedê Xanî (1916-1917) jî weşandine.⁶¹⁹ Lê li ser nusxeyên van herdu berhevan ên min dîtîn nîşaneke bi vî rengî nebû.

Mihemed Şefîq, di 1919an de *Muqeddîmetu’l-Îrfana* Mihemed Mîhrî weşandiye. Di vê de guman nîne ji ber ku li ser bergê kitêbê îfadeyeke wiha heye: “Tâbi’ ve nâşiri: İstanbul müderrislerinden Ârvasîzâde Seyyid Muhammed Şefîk” [Çapker û weşangerê wê: ji muderrisên Stembolê Arwasîzade Seyîd Mihemed Şefîq].

Mihemed Şefîq û Mihemed Mîhrî bi hev re di sala 1919an de kovara *Kurdistanê* jî diweşênin. Mihemed Mîhrî xwedî, Mihemed Şefîq jî sernivîskarê kovarê bû. Hevpariyêke din a van herdu kesan jî ev e ku herdu jî di medreseya Horhorê ya Bedûzzeman Seîdê Kurdî de perwerde dîtiye.⁶²⁰ Digel şagirtêkî din ê Bedûzzeman Seîdê Kurdî, Hemzeyê Muksî, van her sê kesan piraniya barê weşangeriya kurdî, çi kitêb çi jî kovar, girtiye ser milê xwe.⁶²¹

⁶¹⁵ Ji bo tîpguhêziya temamê pêşgotinê bnr. Aydeniz, h.b., r. 111.

⁶¹⁶ Aydeniz, h.b., r. 45.

⁶¹⁷ Serdî, *Görüş ve Anılarım*, r. 277.

⁶¹⁸ Aydeniz, *Seyyid Şefik Arvasî*, r. 63.

⁶¹⁹ Aydeniz, h.b., r. 44-45.

⁶²⁰ Aydeniz, h.b., r. 19.

⁶²¹ Aydeniz, h.b., r. 45.

Mihemed Şefîq di dewra Komarê de, piştî ku ji hepsê derdikeve tê Stembolê û li vir li navçeya Eyüpê heta mirina xwe şêxîtiya tekyeya Hüsrev Paşa ya neqşîbendî/xalidî dike. Xuya ye di dema Komarê de bi ‘Ebdurehîm Rehmî û Mihemed Mîhrî re dostaniya wî û Mûsa Anter re têkiliya wî berdewam be jî tu têkiliya wî bi tevger û weşanên kurdî re namîne. Ew jiyaneke sûfiyane dijî û di 13ê adara 1970yî de li Stembolê wefat dike; li goristana Edirnekapı li cem hevalê xwe yê qedîm ‘Ebdurehîm Rehmîyê Hekkarî tê bicihkirin.⁶²²

⁶²² Aydeniz, h.b., r. 78, 83, 89.

ENCAM

Di nav çarçoveya vê tezê de li ser 39 kitêbên kurdî* yê di dewra Osmaniyan de çapbûne lêkolîn hate kirin. Ji van sê heb ne li ber dest bûn, ez negihîştme wan: *Qewaîdî Lisânî Kurdî*, *Mewlûdnamey Batî*, *Gewherî Yegane*. Yê din tev metnên wan li ber dest in, li gorî vê menzereyê em dikarin van şîroveyan bikin:

Envanterê weşanên kurdî yê di dema Osmanî de çî kitêb çî jî kovar û rojname qet ne hindik e û ne mimkun e ku biçûk bê dîtin. Di vê dewrê de çapemeniyêke pîrzimanî û pîrzaravayî heye. Vê çapemeniyê enerjîyêke nû daye edebiyata kurdî jî; hem a qedîm parastîye û belav kiriye hem jî ya nû(jen) afirandîye. Kitêbên ku hatine çapkirin jî bi vî rengî ne; ji aliyekî ve klasîkên kurdî (*Mem û Zîn*, *Dîwana Melayê Cizîrî*, *Mewlûda Bateyî*, *Nehcu'l-Enam*, *'Eqîda Îmanê*) li çapê dikevin, ji aliye din ve cureyên nû (mîna şanoya *Memê Alan*), kitêbên nû yê werger (mîna *Türkceden Kürd Lisânîna Mütercem İlmihâldir*) û telif (*Gaziya Welat*, *'Eqîda Kurdan*, *Dersa Dîn*) derdikevin. Xebatên li ser zimanê kurdî (mîna *Hediyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdiyye*, *Elîfbayê Kurmancî*, *Muqeddîmetu'l-Îrfan*) û berhemên ku heta niha di nav derdoreke taybet de mabûn jî (mîna *Dîwana Mewlana Xalid û Xulaseî 'Eqâid*) hewce ye em ji bîr nekin.

Ev envanter, her sê kitêbên ewil ên ku ji aliye rayedarên Dewleta Osmanî ve hatine çapkirin û helbet weşanên mîsyoneran ne tê de, tev keda netewperwerên kurd e. Bi taybetî ewra Stembolê afirênera pîraniya vê kulliyatê ye. Lewre qet ne tesaduf e ku du weşangerên mezin ên kurdî (Kurdîzade Ehmed Ramîz û Mihemed Şefîq Arwasî) di heman demê de ji endamên çalaktirîn ên tevgerên kurdî bin. Ev yek nîşanî me dide ku pêşketina nasnameya kurdî û ya weşangeriya kurdî girêdayî hev in û herdu ji heman kaniyê avê vedixwin: Kurdayetî.

Ji yekemîn rojnameya kurdî *Kurdistan* heta kitêba kurdî ya dawî ku li nav Osmanî çap bûye hemû encama kurdayetiyê ne. Vekirina komeleyan, derxistina kovar û rojnameyan, çapkirina kitêban ji hev ne dûr in, lewre “fikra netewetiyê, ji binyadên kulturî avê vedixwe.”⁶²³

* Di nav van 39 kitêban de *Muqeddîmetu'l-Îrfana* ku zimanê wê tirkîya osmanî ye ji cih digire. Sedema tevlîkirina wê min di beşa destpêkê de gotibû.

⁶²³ Alan, *Folklor û Roman*, r. 33.

Gava em li bajaran dimeyzênin, navenda weşangeriya kurdî Stembol e. Sedemeke vê teknîk e, Lewre derfetên çapkirinê herî zêde li Stembolê hebûn. Heta dawiya Dewleta Osmanî jî kurd li Kurdistanê nebûne xwedî çapxaneyêke bi rêk û pêk, çapxaneyên heyî jî di bin kontrola dewletê de bûn. Çend mînakên wekî *Türkceden Kürd Lisânina Mütercem İlmihâldir* (Elazîz), *Mewlida* kirdî (Diyarbakir) em nehesibênin kurdan zêde xêrek ji van çapxaneyên fermî yên li Kurdîstanê nedîtiye. Sedema din a vê rewşê jî tevgera kurdî bû. Lewre di destpêka sedsala bîstemîn de, bi taybetî piştî Meşrûtiyeta Dûyem, hemû komeleyên kulturî, siyasî û netewperwerî yên kurdî yan li Stembolê bûn yan jî mîna KBKDê bi wir ve têkildar bûn.

Di destpêka weşangeriya kurdî de navendeke balkêş jî Qahîre ye. Yekemîn rojnameya kurdî *Kurdistan* û *Mewlûda* kurmancî ya bi weşangeriya Ehmed Ramîz li vir çap bûne. Sedema wê êşkere ye: Qahîre ji navendê dûr bû, destê rayedarên Dewleta Osmanî zêde nedigiha wê derê, ji ber vê jî navenda weşanên muxalîf bû.

Ji bilî Stembol û Qahîre, Diyarbakir û Elezîz (Xarpêt) jî du navendên girîng ên weşangeriya kitêbên kurdî ne. Ev herdu bajar nîşanî me didin ku hejmarek hindik jî be weşangeriya kitêbên kurdî ya dewra Osmaniyan li Kurdistanê pêk hatiye. Li van herdu bajarên herî kêr çar kitêbên kurdî çap bûne.

Xuya ye weşangeriya (kitêbên) kurdî bi rewşa kurdan û polîtîkaya Osmanî re jî têkildar e. Gava em kitêbên weşandî li gorî salan tesnîf dikin, dibînin ku ji 1844an heta 1897an tenê sê kitêb hatine weşandin. Evên ku hatine weşandin jî yan ji aliyê sazîyên fermî ve yan jî bi destê rayedarên dewletê ve hatine weşandin. Lewre di vê dewrê de rêxistinek xurt a kurdan nîne, her wiha şert û mercên siyasî jî (rejîma ‘Ebdulhemîdê Duyem) ne mûsaîd bûn. Lê piştî ku elîtên kurdan di nav tevgerên muxalîfên ‘Ebdulhemîdê Duyem de cih digirin, komeleyên xwe ava dikin, hejmar zêdetir dibe: ji 1898an heta 1913an heşt kitêb tene weşandin. Tiştê ji hejmarê girîngtir ew e ku nivîskar û weşangerên van kitêban êdî netewperwerên kurd in: mîna Xelîl Xeyalî û Kurdîzade Ehmed Ramîz. Di pêvajoya şerê cîhanê de, ku ji bo temamê Osmanî krîzeke mezin bû û kurdan jî hem li herêma xwe hem jî li navenda Osmanî û cebheyên şer ev krîz têra xwe dijîyan û jê zirar didîtin, tenê sê heb kitêb çap bûne. ‘Esil geşedana weşangeriya kitêbên kurdî dema piştî şer e. Di vê dewrê de ji nû ve netewperwerên kurd komeleyên xwe ava dikin û êdî bi dengê bilindtir hebûna xwe diqêrin û mafên xwe yên siyasî dixwazin.

Ev pêşketina tevgera kurdî bandora xwe li weşangeriya kitêban jî dike: Tenê di sala 1918an de sê, di navbera 1918-1919an de şeş, di navbera 1918-1922an de duwanzdeh kitêbên kurdî çap dibin.*

Kitêbên kurdî yên di maweya vê xebatê de bi du alfabeyên cuda hatine weşandin: 29 heb bi elîfbaya ‘erebî û 10 heb bi alfabeya ermenî. Bi elîfbaya ‘erebî weşana kitêbên kurdî tiştekî asayî ye, ji ber ku kurd ji dema ku tevî daîreya îslamiyetê bûne ve kulliyata xwe ya nivîskî bi van herfan afirandiyê. Lê alfabeya ermenî mudaxeleyeke derveyî civaka kurdan e. Lewre kitêbên bi herfên ermenî piranî wergerên Încîlê ne û ji aliyê civatên mîsyoneran ve hatine weşandin. Armanca mîsyonerên protestan, ew bû ku ermeniyên bînine ser mezhebê xwe. Lê naxwe çima ne bi ermenî lê kurdî? Sedema wê Charles Noel di sala 1919an de bi çavdêriyên xwe rave dike: “Bi rastî jî ermeniyên hin herêmên kurdan ji bilî kurdî zimanekî din nizanin.”⁶²⁴

“Her kes dizane ku ji nûra helbestê zihûr bû edebiyata kurdî.”⁶²⁵ Di sedsalên nozdehemîn û bîstemîn de jî serdestiya helbestê ya li hember pexşanê berdewam e. Lê rojnamegeriya kurdî di pêşketina pexşana kurdî de rêyeke nû û berfireh vekir. Balkêş e, gava em li kitêbên maweya vê xebatê dimeyzênin rêjeya pexşanê ji ya helbestê bilindtir e: ji 39 kitêban 22 pexşan (% 56,4), 17 helbest (% 43,6) e. Lê di bilindbûna vê rêjeyê de bandora kitêbên ku mîsyoneran weşandine teqez e. Lewre ji 13 kitêbên bi vî rengî 12 heb (% 92,3) pexşan in. Beramberî vê ji 26 kitêbên ku rayedarên dewletê û netewperwerên kurdan weşandine 16 heb (% 61,5) helbest, 10 heb (% 38,5) pexşan in. Di vir de jî di bilindbûna rêjeya helbestê de bandora edebiyata klasîk a kurdî teqez e. Lewre gava em dimeyzênin ji van 16 heb kitêbên helbestê 12 heb (% 75) berhemên edebiyata klasîk a kurdî ne.

Em dikarin bibêjin ku helbesta kurdî di vê dewrê de jî sahibrewac e lê hejmara pexşana kurdî jî ne kêr e. Bi taybetî pexşanên ‘Ebdurehîm Rehmî (şanoya *Memê Alan û Dersa Dîn*) serkeftî ne û mînakên girîng in. Dîsa *Türkceden Kürd Lisânına Mütercem İlmihâldir* hem bi kevinbûna xwe (1890-1891) hem jî bi duzimanîya xwe balê dikişîne.

* Weşanên kurdî yên mîsyoneran ne di nav van hejmaran de ne.

⁶²⁴ “Gerçekten de bazı Kürt bölgelerindeki Ermeniler Kürt dilinden başka bir dil bilmemektedirler.” Noel, *Kürdistan 1919*, r. 156.

⁶²⁵ Alan, *Bendname*, r. 261.

Eger em van kitêban li gorî cureyên wan dabeş bikin, îstatîstîkeke wiha derdikeve: Wêje 14 kitêb (% 35.8), werger 13 kitêb (% 33.3), ziman 7 kitêb (% 17.9), dînî 4 kitêb (% 10.2), dîrok 1 kitêb (% 2.5). Di vir de ya herî balkêş rêjeya wergerê ye. Sedema bilindbûna wê mîna rêjeya pexşanê dîsa kitêbên ku mîsyoneran weşandine ye. Lewre ji 13 kitêbên wergerê 12 heb bi vî rengî ne. Her 13 kitêbên werger jî yên dînî ne. Di vê dewrê de hîç kitêbeke wergera wêjeyî nehatiye çapkirin. Lê mînakên wê di kovar û rojnameyên wê dewrê de xuya dikin.

14 kitêbên wêjeyî piranî helbest in (mewlûd û dîwan) lê nimûneya şano û antolojiyê jî heye. *Nehcu'l-Enama Mela Xelîl we 'Eqîda Mela Ehmedê Xanî û 'Eqîda Kurdan*, aliyê wan ê wêjeyî hebê jî ji ber ku taybetmendiya wan a dîn xurttir e min ew tevî nav ên wêjeyê nekirin.

Di nav 7 kitêbên zimên de nimûneyên alfabe, ferheng û rêzimanê hene. Ji van a cudatir *Aypenaran Alifbe Cuz Kurmancî û Ermenî* ye, ên din tev bi herfên 'erebî ne.

Di kategoriya dîrokê de tenê kitêbek heye, ew jî wînda ye: *Gewherî Yegane*. Di vê tezê de me encax karîbû hebûna wê piştrast bikin û naveroka wê rave bikin. Lê tenê vê yekê jî nîşan da ku ew çiqas kitêbeke girîng e.

Benedict Anderson, di avabûna cemaetên xeyalî yên nû de kapîtalîzmê dideynê navendê. Çapxane û bihêzbûna zimanên gelan bi piştevaniya kapîtalîzmê di vê avabûnê de rol digirin.⁶²⁶ Naxwe gava em werine ser kurdan hewce ye em pêşî bipirsin gelo di sedsalên nozdehemîn û bîstemîn de ku weşangeriya kurdî destpêdike û di demeke kurt de digihe astekê, kapîtalîzma kurdan hebû?

Bersiva pîrsa jor dîsa wê pîrsek be: Gelekî ku ne serbixwe be, desthilatdariyeke wî, reveberiyeyeke wî, burjuvaziya wî, dibistanên modern ên bi zimanê wî nebe, sînorên wî, hundirê wî û hemû dewlemendiyên wî di bin destê dewletên biyanî û emperyal de be, piraniya xelkê wî gundî û hetta beşeke wî ya muhîm koçer be, rêjeya xwendeyan ji dehhezaran yek be⁶²⁷, yên bajarî ku xwende ne û bi sin'et û bazirganiyê re elaqedar in jî

⁶²⁶ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, r. 58.

⁶²⁷ Ev îstatîstîk a mebûsên Hekarî yên dema Osmanî Munib û Mehmed Hemze Beg e. Dibe ku hinekî mubalexe be lê dîsa jî xirabbûna rewşê diyar dike. Bnr. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci*

piranî ji nasnameya xwe ya netewî dûr ketibin çawa dikarin kapîtalîzmekê ava bike? Bi zimanê gelekî wiha kîjan kapîtalîst wê ji bo qezenckirina pereyan kitêban çap bike?

Delîleke şênber a ku rewşa weşangeriya kitêbên kurdî yê wê demê nîşan dide: Weşanger erê lê weşanxaneyên kurdî nînin. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem KBZWK tê avakirin û ew tenê dikare *Mem û Zînê* çap bike. Hewce ye em dîsa bînine bîra xwe ku weşandina *Mem û Zînê* jî ne bi armancên ticarî lê ji bo xîreta netewî bû.

Dîsa delîleke din a ku rewşa weşangeriyê nîşan dide: Tu kitêbên kurdî çapa duyem nekirine. Rast e, *Mewlûda* kurmançî herî kêr çar çap kirine lê hemû li weşanxaneyên cuda û ji aliyên weşangerên cuda ve. Ji van tenê em tîraja ya yekem ku Ehmed Ramîz çap kiriye dizanin (5000 heb) ew jî bi fedakirina 50 zêrî çap dibe û em ji “Reşbelek”ê hîn dibin ku Ehmed Ramîz ji aliyê maddî ve -her çiqas armanca wî ya kar kirinê nebe jî- di vê çapê de xisiriye.

Bi min di sedsala nozdehemîn û bîstemîn de weşangeriyê kurdî ya modern heye lê ev xwe nasipêre kapîtalîzmê; sê kitêbên ewil ji aliyê rayedarên dewletê ve, qederek ji aliyê mîsyoneran ve, yê din jî bi xeyretên netewperwerên kurd têne weşandin. Ne kapîtalîstbûna weşangeriya kurdî ne kêmasiyek e, berevajî wê mîna yekemîn rojnameya kurdî *Kurdistanê*, ew jî afirandina hemiyet û netewperweriya kurdî ye û ev bi xwe îlhamekê dide berxwedana nasnameya kurdî.

Gelo weşangeriya kurdî ya dema Osmanî zimanekî desthilatdariyê ava kiriye, bersiva vê jî ji ber rewşa ku li jor hate ravekirin, na ye. Lê em bi rehetî dikarin bibêjin ku wê ji bo kurdan qadeke danûstan û ragihandinê ya yekbûyî ava kir û di standardîzasyona kurdî de jî roleke girîng lîst. Weşangeriya wê demê ya pîrzaravayî ji cot-standartbûna kurdî re jî mîna keke baş e.⁶²⁸

Di vê tezê de navê bi dehan komele, weşan û rewşenbîran derbas dibe. Eger pirs bê kirin “ka encama van bû çî?”, bersiv ji bo bakurê Kurdistanê “mixabin” e. Lê fikra

Meşrutiyet Dönemi 1908–1918, r. 407. Li gorî Amir Hasanpour, li Kurdistanê Tirkiye heta sala 1927an rêjeya kesên ku xwendin û nivîsandinê nizanin % 97 bû. Bnr. “Kürt medya kültürünün yaratılması”, di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, r. 82.

⁶²⁸ İddîaya cot-standartbûna kurdî (kurmançî-soranî), ya Amir Hassanpour e. bnr. *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, r. 271. Her çiqas kitêbeke bi kirdî (zazakî) çap bûbe jî, di vê dewrê de (1844-1923) em nikarin qala standartbûna vî zaravayî bikin.

netewî mîna çem e, kes nikare wê bisekinêne, yan jî bi gotina Lutfî Fikrî kes nikare li ber wê bisekine, herî zêde dikare berê wê biguherîne. Tevgera kurdî jî wilo ye: Piştî ku li Bakur têk çû li Başûr û Rojava serî rakir, gava ew têk çûn jî li Mehabadê. Ji ber vê qet ne tesaduf e ku Ekrem Cemîlpaşayê ku di nav Civata Hêvî de bû, di nav Xoybûnê de cih bigire û paşê jî li Mehabadê derkeve pêşberî me.

Eger pirsar duyem bê, “çima tevgera kurdî ya di nav Osmanî de bi ser ne ket?”, bersiva vê bi xwe mijara tezekê ye. Lê em rehetî dikarin bibêjin ku sedemên vê yê hundiirîn hene û yê derveyî kurdan hene. Eger em ji yê derve destpêbikin, berî her tiştî kurd di nav Osmanî de bindest bûn. Her çiqas Osmanî dewleteke pirolî û pirnetewî jî be, bi taybetî piştî bûyera 31ê Adarê, ên serdest, ên ku dewlet bi rê ve dibirin piranî netewperestên tirk bûn. Ne hewce ye ez bibêjim ku rayedarên tirk li dijî azadiya kurdan bûn. Hikûmeta Osmanî ya Stembolê jî tevgera kemalîst a Enedolê jî, ji bo ku kurd negihine mafekî siyasî her tişt dikirin. Gava ev hewldanên wan li berjewendiyên dewletên mezin jî dihatin zêde şensekî kurdan nedima. Jixwe dewletên mezin ên ku ji şerê cihanê serkeftî derketibûn, di Peymana Mondrosê de şeş wîlatayên Kurdistanê wekî wîlatayên ermenî nîşan didin û bi vê yekê hê di serî de helwesta xwe nîşan didin. Tevgera Mistefa Kemal jî hikûmeta Osmanî ya Stembolê jî, ji bo ku kurdan di destê xwe de bigirin ev tirsar kurdan, ku digotin wê li van şeş wîlatayan hikûmeteke ermeniyan ava bibe, wekî propaganda bi kar dianîn.⁶²⁹ Xuya ye piraniya kurdan jî ji bedêla Ermenistanekê, xweseriyeke di nav Dewleta Osmanî de dihilbijartin û wekî ku Sinan Hakan dibêje kurdan texmîn nedikir ku Dewleta Osmanî wê ji holê rabe.⁶³⁰

Ji sedemên hundiirîn a ewil ew nexweşiya ku bûye pênaseya kurdan e: Bêttîfaqî. Ehmedê Xanî di destpêka *Mem û Zînê* de vê nexweşiyê bi zimanekî edebî têne zimên. Bedûzzeman Seîdê Kurdî gava sê dijminên kurdan dijimêre yek jê jî bêttîfaqî ye. Dema bêttîfaqî dibe pênaseya kurdan, bêbextî jî dibe çeka herî giran a di destê serdestên kurdan: Girtin, sirgûnkirin, kuştin, xapandin û her xapandin.

Ji sedemên hundiirîn yek ji yê sereke jî dûrbûna tevgerê ji Kurdistanê û bêbandoriya rewşenbîrên kurd a li ser gel bû. Hewce ye em heqê wan teslîm bikin ku

⁶²⁹ Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, r. 80.

⁶³⁰ Sinan Hakan, “Kürtler, Osmanlı'nın Tarih Sahnesinden Kalkacağı Tahmin Edemediler”, hevpeyvîn: Mesut Yeğen, *Kürt Tarihi*, j.10 (Aralık 2013-Ocak 2014), r. 20-23.

netewperwerên kurd ên vê demê gelek tişt kirin lê ew tiştê ku dikirin çiqas tesîr li Kurdistanê dikir? Girseyeke li pey wan hebû yan jî wan dikarîbû kîtleyan mobîlîze bikin? Di warê dîplomasiyê de em dikarin Peymana Sewrê wekî serkeftineke tevgera kurdî bihesibênin, jixwe li gorî Gasratyan jî di qada navnetewî de nîqaşkirina kêşeya kurd encama tazyîka tevgera kurdî ya netewî ye.⁶³¹ Lê ji ber ku di sahaya pratîk de hêzeke wan nebû, ew destkeftên dîplomatîk jî paşê ji dest çûn. Gava pêşengên kurdan ev yek fêhm kir û berê xwe dane Kurdistanê jî êdî dereng bû, Lewre Mistefa Kemal berî wan hatibû û li Sêwas û Erziromê dest bi xebatan kiribû. Gel jê bawer dikir⁶³² û rayedarên ‘eskerî jî emrê wî dikirin. Herwiha bi saya ragihandina xetên telgrafê wî bi hemû navendên Enedol û Kurdistanê re têkilî danîbû û bi vî awayî emrên xwe digihandine her derî.

Sedemeke din a hundirîn bi gotina Zehawîzade kêmbûna hîssa millî, bi gotineke rasttir kêmbûna fikra netewîtiyê ye. Gava kesek bibêje “bi kurdan re bîreweriya fikra netewî nîne yan jî kême”, netewperwerên kurd wê cihde rajine *Mem û Zînê* û wan herdu beşên malûm nîşan bidin: “Binêr, hê beriya Şoreşa Frensa Xanî fikra netewîtiyê aniye zimên û dewletek ji kurdan re xwestiye.” ‘Ereb dibêjin wateya helbestê di zikê helbestvan de ye, yanî wateya wê ya rast encax ew dizane. Lê wateya mutleq a helbestê ne ewqas girîng e, çimkî piştî ku tekstek hate weşandin êdî tîr ji kewanê derdikeve û hedefa wê tîrê jî xwendevan diyar dike. Ji ber vê yekê di *Mem û Zînê* de ji niyeta Xanî zêdetir fêmkirina xwendevanan muhîm e. Derasayîbûna wan beşên malûm belkî cara ewil wergervanê wê yê tirkî Ehmed Faîq fêhm kir û ew beş di wergera xwe de sansûr kir. Ê ku bi nêrîneke netewî ew beşên derasayî xwendin jî Hacî Qadirê Koyî bû, yanî di sedsala nozdehemîn de, ew sedsala ku fikra bayê netewîtiyê herî xurt bû. Îcar ew pirsar “gelo *Mem û Zînê* bîreweriyeke kurdayetî afirand an şert û mercên demê ew bi vê nêrîne da xwendin” li benda bersivê ye. Bi min herdu jî rast in lê ya duyem rasttir e. Lewre Xanî, ev beş bi niyeta ku netewperwerên kurd fêhm dikin jî nivîsandibe, di dema wî de ne zemîn ne jî girseye vê nêrîne hebû û heke netewperwerên kurd di vê xwendina xwe de israr bikin, ew mafdar in, lê herî zêde em dikarin vê bibêjin: Ehmedê Xanî bi *Mem û Zînê* tovek avête axa Kurdistanê, şitilîna wê encax di şert û mercên musaîd ên nîveya duyem a sedsala nozdehemîn û destpêka sedsala bîstemîn de pêk hat.

⁶³¹ H.b., r. 208.

⁶³² Ekrem Cemîlpaşa di bîranînên xwe de dibêje; apê wî Mistefa bawer dikir ku Mistefa Kemal mehdî ye. Bnr. *Muhtasar Hayatım*, r. 36.

Eger di nav kurdan de cemaetêke xeyalî çênebûbe, sedemên wê yê rewa hene. Berî her tiştî Kurdistan welatekî pir mezin e û ji aliyê fîzîkî ve dûrbûnek mezin di navbera bajarên Kurdistanê de heye: Dêrsîm û Kirmanşah ji Berlin û Parîsê dûrtirî hev in. Ne hewceyî gotinê ye, heta demên dawî ku alavên ragihandinê pêşketin, navgînek nebû ku hişmendiyeke hevpar di serê Dêrsimî û Kirmanşahiyan de ava bike, hewara yekî bigihêne yê din. Zaravayên cuda, baweriyên cuda, di ser de jî sînorên siyasî yê cuda dibine asteng ku kurd bibêjin “Em xwediyê çandeke hevpar in.” Di vî warî de rewşênbîriya Stembolê ezmûneke pir girîng bû, lewre li wê derê, ji hemû parçeyên Kurdistanê kurdên arîstokrat û xwende gihane hev. Bi taybetî KBKê û *Jîn* gelek rengîn in. Lê şert û mercên dijwar ên piştî şer, berjewendiyên navdewletî yê li ser Kurdistanê û berevajî vê, bêbandoriya saziyên netewperwerên kurdan li Kurdistanê rê nedida ku kurd banekî ji xwe re ava bikin.

ÇAVKANÎ

1. Belgeyên Arşîvê

BOA. DH. MKT. 2735-66, Dîrok: 18/M /1327 (H), 10.02.1909 (M).

BOA. MF.MKT. 73/22, Dîrok: 29/L /1291 (H), 09.12.1874 (M).

BOA. MF.MKT. 122/26, Dîrok: 17/S /1292 (H), 20.03.1875 (M).

BOA. DH.SAÎDd.. 0186/55, Dîrok: 29/Z /1281 (H), 24.05.1865 (M).

BOA. MF.MKT. 1084/74, Dîrok: 14/Za/1326 (H), 08.12.1908 (M).

BOA. Mv. 146/50, Dîrok: 22/Za/1328 (H), 25.11.1910 (M).

BOA. MF. MKT. 442-56, Dîrok: 25/Za/1316 (H), 06.04.1899 (M).

BOA. DH.MKT. 2735/70, Dîrok: 18/M /1327 (H), 10.02.1909 (M).

BOA. MF.MKT. 182/76, Dîrok: 19/Ra/1311 (H), 29.09.1893 (M).

BOA. MF.MKT, 938/62, Dîrok: 11/Ca/1324 (H), 04.07.1906 (M)

BOA. Y.PRK.MF., 5/32, Dîrok: 29/Z /1325 (H), 02.02.1908 (M).

BOA. MF.MKT, 662/20, Dîrok: 21/C/1320 (H), 25.09.1902 (M).

2. Kovar û Rojname

Kurdistan (1898-1902): Bozarslan, M. Emîn: *Kurdistan Rojnameya Kurdî ya Pêşîn (1898-1902)*, I-II Cild, weş. Deng, Uppsala, 1991.

Kurd Teawun we Teraqqî Gazetesi (1908-1909): Bozarslan, M. Emîn: *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi Kovara Kurdî-Tirkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1908-1909*, weş. Deng, Uppsala, 1998.

Kurdistan (1908-1909): Koç, Yener-Bozkurt Serhat: “Du Hejmarên Rojnameya Kurdistan (1908-1909)”, *Zend*, j.21 (zivistan 2014), r. 83-103.

Şerq we Kurdistan (1908): Akpınar, Alişan, nd.: “Bir II. Meşrutiyet Gazetesi Olarak Şark ve Kürdistan”, *Müteferrika*, j.35 (havîn 2009), r. 3-47.

Rojî Kurd (1913): Koma Xebatên Kurdolojiyê (amd.): *Di Sedsaliya Wê de Rojî Kurd 1913*, weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2013.

Hetawî Kurd (1913-1914)

Jîn (Kovar, 1918-1919): Bozarslan, M. Emîn: *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, I-V Cild, weş. Deng, Uppsala, 1985-1988.

Kurdistan (Kovar, 1919-1920): Pîrbal, Ferhad: *Govarî Kurdistan 1919-1920 Estembol*, Hewlêr, 1998.

Serbestî (Rojname, 1919)

Jîn (Rojname, 1920)

3. Gotar

Adak, Abdurrahman: “Di serdema Osmanîyan de li pey rêça Ehmedê Xanî: Sê Mem û Zînên bi Tirkî”, *Nûbihar*, j.120 (havîn 2012), r. 16-23.

Afyoncu, Erhan: “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler”, *Belleten*, j.243 (Ağustos 2001), r. 607-622.

“Amerikan Hey’eti Bugün Tahkîkata Devam edecek”, *Weqt*, No: 635 (4 Agustus 1335/4ê tebaxa 1919an), r. 1

Andı, Kübra: “Servet-i Fünûn Mecmuası”, *TALİD*, j.7 (2006), r. 533-544.

Aslan, Taner: “II. Meşrutiyet Döneminde Matbuat ve Neşriyat Yasakları”, *Tarihin Peşinde*, j.2 (Ekim 2009), r. 225-248.

Atalay, Talip: “Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi ve Ermeniler”, *AÜİFD*, j.47 (2006), r. 143-158.

Aytepe, Oğuz: “Kürt İstiklâl Komitesi”, *Tarih ve Toplum*, j.173 (Mayıs 1998), r. 45-49.

Babê Naco, “Fu’tebirû Ya Uli’l-Ebsar”, *Hetawî Kurd*, j.2 (21 Teşrîn-i Sanî 1329 / 4ê çileyaya pêşîna 1913), r. 3-10.

“Bangî Kurd”, “Kurdistan”, “Jîn”, *Serbestî*, No: 490 (9 Mayıs 1919/9ê gulana 1919an), r. 2.

Babanzade Ehmed Ref’et: “Kürd Gençlerine”, *Hetawî Kurd*, j.3 (29 Kanûn-i Ewwel 1329 / 11ê kanûnan paşîna 1914an), r. 18-19.

Bağlar, Yılmaz: “İlk Kürtçe Gramer Kitabı ve İtalyanca Kürtçe Sözlük”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 21-23.

Baykuşak, Tahir: “Xelîl Xeyalî Modan (1865-1946)”, *Kürt Tarihi*, j.9 (Ekim-Kasım 2013), r. 34-39.

Bedirxan, Celadet: “Mem û Zîn II Ehmedê Xanî-Hayâtı-Tercüme-i Hâli”, *Serbestî*, No:495 (14 Mayıs 1919/14ê gulana 1919an), r. 1.

Bedirxan, Celadet: “Zîn û Mem I”, *Serbestî*, No:491 (10 Mayıs 1919/10ê gulana 1919an), r. 1.

Bedirxan, Celadet ‘Alî: “Kürdler ve İttihâd Siyaseti”, *Serbestî*, No:209 (22 Şubat 1919/22ê sibata 1919an), r. 2.

BEDIR-KHAN, Celadet Alî: “Merhele”, Roja Nû, j.1 (3 gulan 1943), r. 1. Ji nû ve çapkirin: Weş. Jîna Nû, Uppsala, 1986.

“Beyana ‘Civata Hêvî’ Feqeê Kurdan”, *Hetawî Kurd*, j.4-5 (10 Mayıs 1330/22ê gulana 1914an), r. 11-14.

Beydilli, Kemal: “Matbaa”, *DIA*, c. 28, r. 105-110.

Birinci, Ali: “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *TALİD*, j.7 (2006), r. 291-349.

Bruinessen, Martin van: “Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi’nin Notları”, *STUDIA KURDICA*, No:1-3 (Nisan 1985), r. 13-37.

Çakmak, Zafer: “Elazığ’da Yayınlanan İlk Gazete: Mamuretü’l-Aziz”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, j.3 (2003), r. 28-32.

Demir, A.: “Li Ser el-Hediyeyê Vekolîneke Erdnîgariya Mêjûyî”, *Nûpelda*, j.9 (bihar 2012), r. 35-41.

Demir, Bahattin: “Devlet Destekli Kürtçe Eğitim Kürd Meşrutiyet Mektebi” *Toplumsal Tarih*, j.200 (Ağustos 2010), r. 72-78.

El-Meranî, Muhammed Ronî: “Bilinen En Eski Kürt Alfabeti”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 14-20.

Emrich, R. Stanley M.: “Dr. Andrus, of Mardin”, *The Missionary Herald*, Volume 115, No:3 (March 1919), r. 107-108. Lînk:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89065732208;view=2up;seq=122>, 07.01.2014.

Gazel, Ahmet Ali-Ortak, Şaban: “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete Ve Mecmualar (1908-1927)” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 7, j.1 (2006), r. 223-256.

Gündüz, Şinasi: “Misyonerlik”, *DIA*, c. 30, r. 193-198.

“Hacî ‘Ebdulqadir Qeddese Sirrehu'l-‘alî”, *Hetawî Kurd*, j.1 (11 Teşrînî Ewwel 1329 / 24ê çiriya pêşîna 1913an), r. 25.

Hakan, Sinan: “Diyarbakir Kürt Kulübünün Yayıncılık Mücadelesi-1919”, *Kürt Tarihi*, j.10 (Aralık 2013-Ocak 2014), r. 46-51.

Hakan, Sinan: “Kürtler, Osmanlı’nın Tarih Sahnesinden Kalkacağı Tahmin Edemediler”, hevpeyvîn: Mesut Yeğen, *Kürt Tarihi*, j.10 (Aralık 2013-Ocak 2014), r. 20-23.

Hatiboğlu, İbrahim: “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Târîh-i İslâmiyyetine Yöneltilen Tenkitler”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, j.3 (1999), r. 197-213.

Issı, Murat: “Bir Osmanlı Kürt Aydını Malatyalı Bedri”, *Toplumsal Tarih*, No: 212 (Ağustos 2011), r. 30-37.

Issı, Murat: “Kürt Basını ve *Kürdistan* Gazetesi (1898-1902)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, j.9 (Nisan 2013), r. 127-147.

Issı, Murat: “PEYMÂN -Diyarbakir’in İlk Hususi Gazetesi-“, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, j.7 (Nisan 2012), r. 91-115.

Işık, Server: “İlk Kürtçe Şiir Antolojisi Encümen-i Edîbân-ı Kürd ve Süleymaniyeli Emin Feyzi Bey”, *Kürt Tarihi*, j.1 (Haziran-Temmuz 2012), r. 60-61

Işık, Sever: “Mısırdaki İki Ünlü Naşir: Ferecullah Zeki el-Kürdi ve Muhiddin Sabri el-Kürdi”, *Kürt Tarihi*, j.9 (Ekim-Kasım 2013), r. 52-57.

Işık, Sever: “Şeyh Mustafa Safvet Efendi”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 38-43.

“İstanbulda müteşekkil Dîvân-ı Harb-i ‘Örfî mahkûmlarından ve idâreten nefy idilenlerden mazhar-ı ‘afv-ı ‘âlî olanların esâmîsidir.” *Teqwîm-i Weqayi*, No:1193 (19 Temmûz 1328/ 1ê tebaxa 1912an), r. 1-3.

Karakışla, Yavuz Selim: “Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (1919)”, *Toplumsal Tarih*, j.111 (Mart 2013), r. 14-24.

Kavak, ‘Ebdulcebar: “Helbestvaniya Mewlana Xalidê Şehrezorî û Helbestên Wî yên Kurdî”, *Nûpelda*, j.4 (havîn 2010), r. 10-13.

Kılavuz, Ahmet Saim: “Akaid”, *DIA*, c. 2, r. 213.

Kılıç, Rüya: “Osmanlı Devletinde Yönetim-Nakşbendi İlişisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, j.17 (2006), r. 103-119.

Kızıl, Hayreddin: “Diyarbakır ve Çevresinde Yazılmış Mevritlerin Konularına Göre Tasnifi Denemesi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, j.7 (Nisan 2012), r. 116-150.

Kut, Turgut: “Dârüttibâa”, *DIA*, c. 9, r. 10-11.

“Kürd Kulübü”, *İttihad we Teraqqî*, No: 21 (9 Eylul 1324/22ê îlona 1908an), r. 3.

“Kürdce Mevlidu’n-Nebî”, *İctihad*, sal: 2, j.4 (Eylul 1907), r. 288

“Kürdce Yeni Bir Eser”, *Serbestî*, No: 485 (4 Mayıs 1919/4ê gulana 1919an), r. 1.

“Kürdistan Te‘âlî Cem‘iyyetinden”, *Serbestî*, No: 238 (24 Mart 1919/24ê adara 1919an), r. 2.

“Kürd Te‘âlî Cem‘iyyetinin Seddi”, *Îqdam*, No:8379 (11 Haziran 1920/11ê hezîrana 1920an), r. 2.

“Kürd Teşkilât-ı İctimâ‘iyye Cem‘iyyeti”, *Weqt*, No:911 (7 Haziran 1336/7ê hezîrana 1920an), r. 2.

Lescot, Roger: “Edebiyata Kurdî”, wer. Serdar Ay, *Wêje û Rexne*, j.1 (2014), r. 212-219.

Malmisanlı, Mehmet: “Osmanlı Döneminde Basılan Kürtçe Eserler” *Tarih ve Toplum*, j.54 (Haziran 1988), r. 59-63.

Malmisanlı, Mehmet: “Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine II”, *Tarih ve Toplum*, j.55 (Temmuz 1988), r. 58-63.

Mela, Said: “Wergera Rusî ya Dîwana Melaye Cizîrî”, *Çira*, j.3 (îlon 1995), r.102.

“(Mem û Zîn)in Tab‘ı Hitâm Buldu”, *Jîn*, No:33 (9ê adara 1920î), r. 4.

Mewlânzade Rif‘et, “Muhterem “Hetawî Kurd” Gazetesi Müessislerine”, *Hetawî Kurd*, j.2 (21 Teşrîn-i Sanî 1329 / 4ê kanûna pêşîna 1913an), r. 2-3.

“NO FULL BIBLE IN KURDISH YET”, *Kurdish Facts and West-Asian Affairs*, j.5, r. 15-16. Lînk: <http://bnk.institutkurde.org/images/pdf/AFYV3T4L7M.pdf>, 07.01.2014.

Okiç, M. Tayyip: “Çeşitli Dillerde Mevlidler Ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, j.1 (1975), r. 17-78.

“Osmanlı Kürd Te‘avün ve Terakkî Cemiyeti”, *Îttîfaq*, No: 22 (25 agustos 1324/6ê îlona 1908an), r. 3.

“Osmânî Kürd İttihâd ve Terakkî Cem‘iyyeti”, *Tanîn*, No:67 (23 îlon 1324/6ê çiriya pêşîna 1908an), r. 8.

Öpengin, Ergin: “Tevatür ve Temellük Kıskaçında Kürt Kültür Tarihçiliği”, *Kürt Tarihi*, j.11 (Şubat-Mart 2014), r. 18-29.

Özakıncı, Cengiz: “Sivas’lı Misyoner Henry H. Riggs’in 1911 Dersim Raporu”, *Bütün Dünya*, j.2012/2, r. 71-84.

Ömer Pakış, “MOLLA HALİL SİİRDÎ” *DIA*, c. 30, r. 250-251.

“Qesîdeî Rehmetî Hacî ‘Ebdülqadir[î] Koyî”, *Hetawî Kurd*, j.4 (19 Mart 1330 / 1ê nîsana 1914an), r. 17-19.

Serfiraz, Mesûd-Hawar, Bahadîn (amd.): “Reşbeleka Kurdîzade Ehmed Ramizê Licêyî”, *Nûbihar*, j.124 (havîn 2013), r. 5-9.

Serfiraz, Mesûd: “İlk Kürtçe Piyes: Memê Alan”, *Tîroj*, j.53 (Sermawez-Berfanbar 2011), r. 70-71.

Serfiraz, Mesûd: “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihine Genel Bir Bakış”, *Kürt Tarihi*, j.8 (Ağustos-Eylül 2013), r. 30-37.

Serfiraz, Mesûd: “XIX. Yüzyılda Türkçe-Kürtçe Bir İlmihâl”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 55-60.

Subaşı, M. Hüsrev: “Hamit Aytaç”, *DIA*, c. 4, r. 287-289.

Xweşhêvî, Zilkîf: “Kurdîzade Ehmed Ramizê Liceyî”, *Nûbihar*, j.107 (bihar 2009), r. 9-12.

Yıldırım, Kadri: “Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni”, *Kürt Tarihi*, j.5 (Şubat-Mart 2013), r. 25-29.

Yılmaz, Hasan Kâmil: “Esad Erbîlî”, *DIA*, c. 11, r. 348-349.

Zehawîzade Y.Z., “Kürdlerde Hiss-i Millî”, *Hetawî Kurd*, j.4 (19 Mart 1330/1ê nîsana 1914an), r. 7-8.

4. Kitêb

Akin, Salih: *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*, weş. Avesta, Stembol, 2013.

Alakom, Rohat: *Eski İstanbul Kürtleri*, weş. Avesta, İstanbul, ç. 2, 2012.

Alan, Remezan: *Bendname*, weş. Avesta, Stembol, 2009.

Alan, Remezan: *Folklor û Roman li dor texeyyulên berê rêçên îroyîn*, weş. Peywend, Stenbol, 2013.

Albayrak, Sadık: *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, weş. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 1996.

Anderson, Benedict: *Hayali Cemaatler, -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması-*, wer. İskender Savaşır, weş. Metis, İstanbul, 1993.

Anter, Musa: *Hatıralarım*, weş. Avesta, İstanbul, ç. 2, 2007.

Aydeniz, Veysel: *Müküslü Hamza Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi*, weş. Nûbihar, İstanbul, ç. 2, 2013.

Aydeniz, Veysel: *Seyyid Şefik Arvasi*, weş. Nûbihar, İstanbul, 2013.

Bajalan, Djene Rhys: *Jön Kürtler Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, weş. Avesta, İstanbul, 2010.

Bayrak, Mehmet: *Açık-Gizli Resmi-Gayr-ı Resmi Kürdoloji Belgeleri*, weş. Özge, Ankara, 1994.

Bayrak, Mehmet: *Alevi-Bektaşî Edebiyatında Ermeni Âşıklar (Aşuğlar)*, weş. Özge, Ankara, 2005.

Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, weş. Özge, Ankara, ç.2, 2013

Baysal (Buğra), Jale: *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.

Bazidî, Mele Mehmûdê: *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, amd. Jan Dost, weş. Nûbihar, Stenbol, 2010.

Bedî'uzzeman: *İki Mekteb-i Musîbetin Şehâdetnâmesi Yâhûd Dîvân-i Harb-i 'Örfî: ve Sa'îd-i Kurdî*, Iqbal-i Millet Matba'sı, İstanbul, 1327; ç. 2, Artîn Asaduryan ve Mahdûmları Matba'ası, İstanbul, H. 1328.

Bruinessen, Martin van: *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yakut, weş. İletişim, İstanbul, ç. 8, 2013.

Bruinessen, Martin van: "Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü", di nav: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, ed. Abbas Vali, wer. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş, Sema Kılıç, weş. Avesta, İstanbul, 2005.

Chirguh, Bletch: *Kürt Sorunu Kökeni ve Nedenleri*, weş. Avesta, İstanbul, 2009.

Celîl, Celîlê (wer. û amd.) *Autobiografiya Ebdurrizaq Bedirxan*, weş. Havîbûn, Berlin, 1999.

Celîl, Celîlê: *Jiyana Rewşenbiri û Siyasi Ya Kurdan (Di Dawiya Sedsala 19'a û Destpêka Sedsala 20'a de)*, weş. Jina Nû, Uppsala, 1985.

Celîl, Celîlê: *Kürt Aydınlanması*, weş. Avesta, İstanbul, 2001.

Cemil Paşa, Ekrem: *Muhtasar Hayatım -Kemalizme Karşı Kürt Aydın Hareketinden Bir Yaprak-*, weş. Beybun, Ankara, 1992.

Cemîl Paşa, Ekrem: *Dîroka Kurdistan Bi Kurtebirî*, weş. Enstituya Kurdî ya Brukselê, Bruxelles, 1995.

Çağlayan, Ercan: “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, di nav: *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, weş. Bingöl Üniversitesi, Ankara, 2011, r. 271-290.

Çetinkaya, Nurullah: *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Teza Lîsansa Bilind, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2011.

Demirel, Fatmagül: *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, weş. Bağlam, İstanbul, 2007.

Deringil, Selim: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, wer. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, ç. 3, 2007.

Doskî, Tehsîn İbrahîm (komkirin û berhevkirin): *‘Eqîdenameyên Kirmancî*, Belavkirawey Ekaîmiya Kurdî, Hewlêr, 2011.

Ehmedê Xanî, *Mem û Zin*, amd. M. Emîn Bozarlan, weş. Deng, ç.3, Stenbol, 2010.

Emîn Feyzî Beg (daner): *Encumenî Edîban*, latînzekirin: M. Xalid Sadînî, weş. Dîwan, Stenbol, 2012.

Erbîlî, Muhammed Es‘ad: *Divân-ı Es‘ad*, weş. Erkam, İstanbul, 1991.

Firat Cewerî (amd.): *Hawar Cild 1 Hejmar 1-23 (1932-1933)*, weş. Nûdem, Stocholm, 1998.

Firat Cewerî (amd.): *Hawar Cild 2 Hejmar 24-57 (1934-1943)*, weş. Nûdem, Stocholm, 1998.

Garzoni, Maurizio: *Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda*, Roma, 1787.

Göldaş, İsmail: *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, weş. Doz, İstanbul, ç. 2, 1991.

Hakan, Sinan: *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, weş. İletişim, İstanbul, ç. 2, 2013.

Hassanpour, Amir: *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, wer. İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, weş. Avesta, İstanbul, 2005.

Hassanpour, Amir: "Kürt medya kültürünün yaratılması", di nav: *Kürt Kimliği ve Kültürü*, ed. Philip Kreyenbroek-Christine Allison, wer. Ümit Aydoğmuş, weş. Avesta, İstanbul, 2003, r. 79-130.

Huseyn Şemrexî (amd.): *Nehcu'l-Enam – Eqîdeya İmanê*, weş. Nûbihar, Stenbol, 2012.

İncîl (Mizgînî), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2005.

Jwaideh, Wadie: *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, wer. İsmail Çekem-Alper Duman, weş. İletişim, İstanbul, ç. 6, 2009.

Kabacalı, Alpay: *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, weş. Literatür, İstanbul, 2000.

Kâmî, Hüseyin: *Dehrî Dîvançesi*, amd. Ahmet Tanyıldız, weş. Akademik Kitaplar, İstanbul, 2013.

Kılıç, Hazim: *Helbestvan û Nivîskarekî Welatparêz Evdirehîm Rehmîyê Hekarî [Abdurahim Zapsu]*, weş. Xanî&Bateyî, Danmark, 1991.

Koma Xebatên Kurdî di Çavkaniyên Osmanî de (amd.): *Hînkere Zimanê Kurdî*, weş. bgst, İstanbul, 2008.

Koma Xebatên Kurdolojiyê (amd.): *Osmanlı Kürdistanı/Kurdistan Osmanî*, weş. bgst, İstanbul, 2011.

Kurdo, Qanatê: *Tarîxa Edebiyata Kurdî I*, weş. Roja Nû, Stockholm, 1983.

Labarre, Albert: *Kitabın Tarihi*, wer. Galip Üstün, weş. İletişim, İstanbul, 1994.

Le COQ, A. v.: *Kurdische Texte / gesammelt und herausgegeben von*, Berlin, 1903.

Lütfî (Ahmed Ramiz): *Emir Bedirhan*, amd. Koma Xebatê ya di Çavkaniyên Osmanî de Kurd, weş. bgst, İstanbul, 2007.

Malmîsanij, *Cızîra Botanlı Bedirhaniler*, weş. Avesta, İstanbul, ç. 3, 2009.

Malmîsanij, “Destpêka Edebiyata Kirmanckî (Zazakî)”, di nav: *Yekemîn Rojên Edebiyatê li Diyarbekirê Gotarên Konferansa Edebiyata Rojhilata Navîn û Pirçandiyê 4-6 Sermawez 2003*, weş. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2004, r. 39-43.

Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, weş. Vate, İstanbul, 2009.

Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, weş. Avesta, İstanbul, 1999.

Malmîsanij, *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitap Yayımcılığının Dünü ve Bugünü*, weş. Vate, İstanbul, 2006.

Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, weş. Vate, İstanbul, 2010.

Malmîsanij&Mahmûd Lewendî, *Li Kurdîstana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*, weş. Özge, Ankara, 1992.

Mehmet Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*, wer. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay, weş. Apec, Spånga / Sweden, 1988.

Mehmet Sait Kaçar, nd. (amd.): *Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı*, weş. Tarih Vakfı, İstanbul, 2010.

Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, wer. Ziya Avcı, weş. Avesta, Stembol, ç. 2, 2012.

Mizgînî Peymana Nû (Încîl), Înstîtûa Welger'andina K'itêba Pîroz, Moskva, 2011.

M.S. Lazarev&Ş.X. Mihoyan (ed.): *Kürdistan Tarihi*, wer. İbrahim Kale, weş. Avesta, İstanbul, ç. 3, 2010.

Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, weş. Nûbihar, İstanbul, ç. 4, 2012.

Nehrî, Seyyid Abdullah: *Hulâsa-i Akaid Akaidin Özü*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Semerkand, İstanbul, 2013.

Noel, E. W. Charles: *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, wer. Bülent Birer, weş. Avesta, İstanbul, ç. 2, 2010.

North, Eric M.: *The Book of a Thousand Tongues*, Harper & brothers Publishers, New York-London, 1938.

Olgun, Hakan: *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto*, weş. Fecr, Ankara, 2001.

Ortaylı, İlber: *İmparatorluğun Son Nefesi Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, weş. Timaş, İstanbul, ç. 2, 2014.

Özcoşar, İbrahim: *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, weş. Beyan, İstanbul, 2008.

Özege, M. Seyfettin: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalođu*, c. 4, İstanbul, 1977.

Özođlu, Hakan: *Dewleta Osmanî û Neteweperwerên Kurd*, wer. Ali Karadeniz, weş. Kitap, İstanbul, 2012.

(Özzorluođlu), Süleyman Tevfik: *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Elli Yıllık Hatıralarım*, amd. Şaban Özdemir-Tahsin Yıldırım, weş. Dün Bugün Yarın, İstanbul, 2011.

Rohat: *Kürdoloji Bilimi'nin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, weş. Deng, İstanbul, 1991.

Saltık, Ekrem: *Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap*, Teza Lîsansa Bilind, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007.

Savi, Saime İnal: *Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın El-Hediyyetü'l-Hamîdiyye'sinde Osmanlıca-Türkçe Taraması*, weş. Elila, Ankara, 1993.

Serdî, Hasan Hişyar: *Görüş ve Anılarım*, weş. Med, İstanbul, 1994.

Sêrtî, Mele Xelîlê: *Nehc-ul Enam*, amd. Zeynelabîdîn Kaya, weş. Kurdistan, Stockholm, 1988.

Silopi, Zinnar: *Doza Kürdüstan*, Stewr basim-evi, 1969.

Sina Akşin (ed.): *Türkiye Tarihi 3 -Osmanlı Devleti 1600-1908-*, weş. Cem, İstanbul, 2009.

Sultan Abdülhamit: *Siyasî Hatıratım*, weş. Dergâh, İstanbul, 2010.

Şakelî, Ferhad: *Mem û Zîn'de Kürt Milliyetçiliği*, weş. Doz, İstanbul, 1996.

Taşğın, Ahmet: “Süryani Kadim Ortodoks Kilisesinde Yenileşme Çabaları: Deyru'l-Zafaran Manastırında Patriklik Matbaası”, di nav: *Süryaniler ve Süryanilik*, c. 4, amd. Ahmet Taşğın, nd., weş. Orient, Ankara, 2005.

Teotig: *Baskı ve Harf Ermeni Matbaacılık Tarihi*, wer. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, weş. Birzamanlar, İstanbul, 2012.

The Twenty-First Report Of The British And Foreign Bible Society, Printed By Augustus Applegath, London, 1825.

The Twenty-Third Report Of The British And Foreign Bible Society, Printed By J. Moyes, London, 1827.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918*, weş. Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1984.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiyede Siyasal Partiler Cilt: II Mütareke Dönemi*, weş. Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1986.

Xanî, Ehmedê: *Mem û Zîn*, amd. Kadri Yıldırım, weş. Avesta, İstanbul, 2010.

Xanî, Ehmedê: *Nûbar*, amd. Z. Kaya, weş. Roja Nû, Stockholm, 1986.

Yakut, Esra: *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet Ve Din*, weş. Kitap, İstanbul, 2005.

Yıldırım, Kadri: *Nûbehara Biçûkan*, weş. Avesta, İstanbul, 2008.

Yıldırım, Kadri: *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî Lehçesi)*, weş. Enstîtuya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Artuklu ya Mêrdînê, ç. 2, Mêrdîn, 2012.

Yusuf Ziyaeddin Paşa: *Kürtçe-Türkçe Sözlük*, amd. Mehmet Emin Bozarlan, weş. Çıra, İstanbul, 1978.

Yüksel, Hakan: *Osmanlı İmparatorluğu'na Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yanlılıkları*, Teza Lîsansa Bilind, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Zinar, Zeynelabidîn: *Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekirî*, Stockholm, 1991.

5. Çavkaniyên Elektronîk

“Avedikyan Ermenice-Türkçe-İngilizce Sözlük”, <http://www.avedikyan.com>, 20.07.2013.

Koyî, Hacî Qadirî: *Dîwan*, ed. Arif Zêrevan, weş. Nefel, Sweden, 2004, çapa dijîtal: http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/haci_qadire_koyi_diwan_02.pdf?NR:79, 16.12.2013.

Kurdish Academy of Language: “The first Kurdish Textbook from 1860”, <http://www.kurdishacademy.org/?q=node/766>, 25.07.2013.

Nerîman, Mistefa: “Bibliyografyay dûsed salî kitêbî kurdî 1787-1986”, Kitêbxaneya Kurdî, <http://www.calameo.com/read/000501720e4dbe388c61c?authid=pZrc1zF67haY>, 08.01.2014.

Pirbal, Ferhad: “Kurdish literature in the former Soviet Union Republic of Armenia”, The Kurdish Globe, <http://www.kurdishglobe.net/article/B52EC5D43965EF9E07D3D82AB11AA62A/Kurdish-literature-in-the-former-Soviet-Union-Republic-of-Armenia-.html>, 10.01.2014.

Thomas, Kenneth J.: “BIBLE viii. Translations of the Bible into other Modern Iranian Languages”, Encyclopædia Iranica, Vol. IV, Fasc. 2, pp. 213-214, awayê dijîtal: <http://www.iranicaonline.org/articles/bible-viii>, 05.01.2014.

“Tarih Çevirme Kılavuzu”, <http://193.255.138.2/takvim.asp>, 20.05.2012.

“University of Cambridge Library Search”,
<http://search.lib.cam.ac.uk/?q=Kurdish&x=13&y=16>, 10.07.2013.

Vinton Book Copy Volume III Near East, The Congregational Library, Boston,
bêdîrok, r. 82,
<https://ia600508.us.archive.org/18/items/vintonbookarmeni03vint/vintonbookarmeni03vint.pdf>, 07.01.2014.

Yüksel, Müfid: “Ahmed-i Hânî”, Divanpost,
<http://divanpost.blogspot.com/2010/01/ahmed-i-hani.html>, 09.06.2013.

Yüksel, Müfid: “Molla Hüseyin El-Batevî ve Kürtçe Mevlid-i Şerîfi”,
<http://www.gurabamecmuasi.com/Dergi/5-sayi/214-molla-huseyin-el-batevi-ve-kurtce-mevlidi-serifi.html>, 07.06.2013.

PÊVEK: Lîsteya Kitêbên Kurdî yên di Dewra Osmanî de Hatine Weşandin

Nave Kitêbê	Nivskar/wer./amd.	Sal	Weşanger	Çapxane	Bajar	Rûpel	Rûssar	Cure	Alfabe
1 Dîwana Betxet-umwan Mewlana eş-Şêrî Muceddîdî Terzî Neqşebendî Zîyaeddîn Xalid	Mewlana Xalidê Şarezavî	H.1260/M.1844	?	Metb'e-i Amîre	Stembol	99	Hebest	Wêje	Erebî
2 Încil Xudêe me İsa el Meshî e Nivsandin bi Destê Madteos	wer. Stepan	1856	BFBS	?	Stembol	112	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
3 Încil Xudêe me İsa el Meshî e Nivsandin bi Destê Madteos Marqos Luqa û Yarna	wer. Stepan	1857	BFBS	Kayol	Stembol	398	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
4 Ayyenaran Alfibe Cuz Kurmancî û Ermenî	amd. Mîgirdûç Vartabed Dikranyan	1860	?	H. Muhendisyân	Stembol	55	Pexşan	Zman (Alfabe)	Ermenî
5 Pêymanê No ê Koşê me İsa el Meshî	wer. J. G. Bîsî û yên din	1872	ABS	A. H. Boyacıyan	Stembol	624+3	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
6 Verkarane bi Kurmancî	?	1880	?	Kalica	Xampêt	3+108	Hebest	Wergêr (Dîn)	Ermenî
7 Tûrkeceden Kurdî Lisîna Mitercem İlmîhâkîr	wer. Omer Ferîd	H. 1308 (1890-1891)	?	Me'mûretul'ezîz	Elezîz	48	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Erebî
8 Încil Rabbê me Hisos Kristos ku Madteos Nivîsî	wer. Amirkhanian, Der Ghazarian û Abalakhadian	1891	ABS	A. H. Boyacıyan	Stembol	148	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
9 El-Hedîyyetu'l-Herîbiyye fil-Luxetîl-Kurdîyye	Yûsîf Zîyaeddîn Paşa el-Xalidî	H. 1310 (1892)	?	Şîrket-i Muretîbiyye	Stembol	319	Pexşan	Zman (Ferbeng)	Erebî
10 Mewidûn-Nebî	Mele Ehmedê Xasî	H. 1317 (1899)	?	Litografya	Diyarbekir	36	Hebest	Wêje (Dîn)	Erebî
11 Mewidûn-Nebî bi-Luxetîl-Kurdîyye	Mele Huseynê Bateyî	H. 1324 (1907)	Kurdizade Ehmed Ramîz	İctihad	Qahirê	35+1	Hebest	Wêje (Dîn)	Erebî
12 Mewidûn-Nebî	Mele Huseynê Bateyî	R.1324 (1908)	Diyarbekirî Hîzq	?	?	48	Hebest	Wêje (Dîn)	Erebî
13 Elhîyaye Kurmancî	Xelîl Xeyalî	R. 1325 (1909)	Kurdizade Ehmed Ramîz	?	Stembol	27	Pexşan	Zman (Alfabe)	Erebî
14 Xulase'î-Eqîdî	Şêx 'Ebdullâh Efkendîyê Şemzînî (Nehrî)	R.1326 (1911)	Kurdizade Ehmed Ramîz	Menzîme-î Ekhar	Stembol	32	Pexşan	Dînî	Erebî
15 Încil Rabbê me Hisos Kristos ku Marqos Nivîsî	wer. Amirkhanian, Der Ghazarian û Abalakhadian	1911	ABS	A. H. Boyacıyan	Stembol	87	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
16 Încil Rabbê me Hisos Kristos ku Luqas Nivîsî	wer. Amirkhanian, Der Ghazarian û Abalakhadian	1911	ABS	A. H. Boyacıyan	Stembol	148	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
17 Încil Rabbê me Hisos Kristos ku Yarna Nivîsî	wer. Amirkhanian, Der Ghazarian û Abalakhadian	1911	ABS	A. H. Boyacıyan	Stembol	109	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
18 'Emelê Resûlan	wer. Amirkhanian, Der Ghazarian û Abalakhadian	1911	ABS	A. H. Boyacıyan	Stembol	138	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Ermenî
19 Mewidûn-Nebî	Hesenî'î-Ertîşî (Mele Huseynê Bateyî)	R. 1327 (1911-1912)	?	?	Derse'adet	47	Hebest	Wêje (Dîn)	Erebî
20 Mewidûn-Nebî	Hesenî'î-Ertîşî (Mele Huseynê Bateyî)	R. 1327 (1912)	Mîhemed Şêhî Arwasî	Ehmed Kamil	Derse'adet	48	Hebest	Wêje (Dîn)	Erebî
21 Qewadî Lisani Kurdî	Omer 'Ewî	R. 1328 (1912-1913)	?	el-Hac Xurşî Efenî	Elezîz	?	Pexşan	Zman (Rêzman)	Erebî
22 Mewidûnamey Bati	Melay Bati	1915	?	?	Stembol	55	Hebest	Wêje (Dîn)	Erebî
23 Gewherî Yegane	Husein Huznî Mukriyani	1916	Husein Huznî Mukriyani	Husein Huznî Mukriyani	Helêb	4 c., 2250? r.	Pexşan	Dîrok	Erebî
24 Newbehar	Ehmedê Xanî	R. 1332 (1916-1917)	Mîhemed Şêhî Arwasî	Ehmed Kamil	Stembol	37	Hebest	Zman (Ferbeng)	Erebî
25 Nebu'î-Ezma Mela Xelîl we' Eqîda Mela Ehmedê Xanî	Mele Xelîlê Serî-Ehmedê Xanî	H. 1337 (1918)	?	Ewqaf-î İslamiyye	Stembol	30	Hebest	Dînî	Erebî
26 Muqeddîmetu'l-İfrân	M.M. (Mîhemed Mîhr)	R. 1334 (1918)	Mîhemed Şêhî Arwasî	Necmî-İstîqbal	Stembol	16	Pexşan	Zman (Rêzman)	Erebî
27 'Eqîda Kurdan	'Ebdurehîm Rehîmî	R.1334 (1918)	?	?	Stembol	?	Hebest	Dînî	Erebî
28 Memê Alan	'Ebdurehîm Rehîmî	R.1335 (1919)	?	?	Stembol	?	Pexşan	Wêje (Şano)	Erebî
29 Mem û Zîn	Ehmedê Xanî	R.1335 (1919)	KBKZW	Necmî-İstîqbal	Stembol	139	Hebest	Wêje	Erebî
30 Gazîya Wehtî - Kêbêta Ewîl	'Ebdurehîm Rehîmî	R.1335 (1919)	?	Necmî-İstîqbal	Stembol	24	Hebest	Wêje	Erebî
31 Encumani Edîbani Kurd	amd. Emîr Feyzî Beg	H. 1339 (1920)	?	Tercuman-î Heqîqet	Stembol	142	Hebest	Wêje (Antoloji)	Erebî
32 Hînkere Zmanê Kurdî	?	R. 1337 (1921)	Civata Hêvî	Necmî-İstîqbal	Stembol	64+1	Pexşan	Zman	Erebî
33 Gazîya Wehtî - Kêbêta Dîwê	'Ebdurehîm Rehîmî	R. 1337 (1921)	?	Necmî-İstîqbal	Stembol	23	Hebest	Wêje	Erebî
34 Dîwan-î Es'ed - Farsi û Tirki	el-Hac Mîhemed Es'ed	R. 1337 (1921)	?	Ewqaf	Stembol	64+5	Hebest	Wêje	Erebî
35 Dîwana Cizîrî	Şêx Ehmed el-Cezîrî (Mela'yê Cizîrî)	R. 1338 (1922)	Mîhemed Şêhî el-Arwasî	Ewqaf-î İslamiyye	Stembol	96	Hebest	Wêje	Erebî
36 Kîrkece Dîn Dersênî Dersa Dîn	'Ebdurehîm Rehîmî	R. 1338 (1922)	?	Necmî-İstîqbal	Stembol	16	Pexşan	Dînî	Erebî
37 Încil 'İsayê Meshî li ser Nivîsîna Matta	wer. A. N. Andrus û Herry Riggs	1922	ABS	Agop Matyosyan	Stembol	104	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Erebî
38 Încil 'İsayê Meshî li ser Nivîsîna Markus	wer. A. N. Andrus û Herry Riggs	1923	ABS	Agop Matyosyan	Stembol	106-167	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Erebî
39 Încil 'İsayê Meshî li ser Nivîsîna Luqa	wer. A. N. Andrus û Herry Riggs	1923	ABS	Agop Matyosyan	Stembol	169-271	Pexşan	Wergêr (Dîn)	Erebî